

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний університет “Львівська політехніка”

На правах рукопису

Костишин Емілія Іванівна

УДК 335. 484 (477)(092: Петлюра) “1917/1921”

Військово-політична діяльність Симона Петлюри

20.02.22 – Військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
кандидат історичних наук,
доцент **Зінкевич Роман Дмитрович**

Ідентичність всіх примірників дисертації

ЗАСВІДЧУЮ:

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

_____ /**Л.В. Буковський**/

Львів – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
РОЗДІЛ II. ПОЧАТКИ ВІЙСЬКОВОЇ КАР’ЄРИ ТА ДЕРЖАВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	27
2.1. Українізація російської армії та її завдання у баченні С. Петлюри.....	27
2.2. Військово-організаційна робота по створенню підвалин армії УНР періоду Центральної ради.....	46
2.3. Участь С. Петлюри у організації оборони УНР від агресії більшовицького Раднаркому (грудень 1917 – лютий 1918 рр.).....	73
РОЗДІЛ III. СИМОН ПЕТЛЮРА НА ЧОЛІ ДЕРЖАВИ ТА АРМІЇ.....	100
3.1. Участь у формуванні республіканської армії Директорії під час антигетьманського повстання.....	100
3.2. Вплив Головного отамана на планування військових операцій армії УНР під час другої українсько-більшовицької війни.....	117
3.3. Військово-дипломатична діяльність на завершальному етапі боротьби УНР за незалежність.....	138
3.4. Розробка основ національної військової доктрини.....	162
ВИСНОВКИ.....	173
ДОДАТКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	201

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗУНР – Західноукраїнська Народна республіка

ЗОУНР – Західна область Української Народної Республіки

НКГА – Начальна команда Галицької армії

РНК – Рада народних комісарів

РРСФР – Російська Радянська Соціалістична Федеративна Республіка

УГА – Українська галицька армія

УГВК – Український генеральний військовий комітет

УНР – Українська Народна Республіка

УНС – Український національний союз

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УСДПР – Українська соціал-демократична робітничка партія

ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Кожна історична епоха висуває лідерів, котрі б відчували пульс народного життя, усвідомлювали перед ним свою відповідальність, виявляли громадську і особисту мужність на шляху до поставленої мети. Історики, філософи, політики й загалом суспільствознавці завжди замислювалися над питанням ролі видатних осіб в історії, їх впливу на суспільні процеси і, навпаки, рецепцію ними суспільних настроїв, намагалися з'ясувати наскільки адекватною подіям була їхня поведінка, яким чином вона впливала на хід історичного процесу. Не є винятком у цьому плані є події новітньої історії України. Адже ХХ ст. – це час, коли Україну охоплювали могутні національні рухи за відновлення своєї незалежності. З ім'ям Симона Петлюри пов'язана ціла епоха в історії визвольної боротьби українців за національну державність. Безкомпромісний борець за ідею самостійності України, він викликав захоплення серед однодумців і сподвижників, і люту ненависть – у ворогів. На долю С. Петлюри випав найбільший тягар – із зброєю в руках боронити молоду українську державу, що відродилася у 1917 р. Проте ім'я С. Петлюри впродовж десятиліть очорнювалося не тільки ворогами української державності, а інколи й окремими тодішніми українськими політичними діячами, що й сьогодні, вже в незалежній Україні, до нього відчувається певна упередженість, почасти байдужість навіть у середовищі національної інтелектуальної еліти.

Аналізуючи державну та політичну діяльність С. Петлюри, кидається у вічі, що на тлі своїх сучасників, серед яких були на той час також не менш відомі постаті в Україні, він виділявся такими якостями як, принциповість, відчуття реалій, байдужість до партійного доктринерства, людська порядність. З його іменем пов'язано передусім відродження військової традиції в Україні, хоча за фахом С. Петлюра був літератором. До початку Першої світової війни він брав участь у політичному житті як член Української соціал-демократичної робітничої партії. До військової справи мав опосередковане відношення. З початку війни

служив у тилкових установах, що займалися постачанням фронту. В березні 1917 р. включився в український національний рух в армії, обраний головою української фронтової ради Західного фронту, від якої делегований до Центральної Ради у Києві, з травня 1917 р. – голова Українського Генерального Військового Комітету, який розпочав створення українських збройних сил. З 1917 р. на чолі українізації імперської армії, з 1919 р. – глава Української Народної Республіки, Головний Отаман Армії УНР, С. Петлюра до останніх днів життя вів неустанну боротьбу за здобуття державної незалежності свого народу.

Таким чином, феномен особистості С. Петлюри цікавий з наукової точки зору, особливо коли йдеться про його роль у націо- та державотворчих процесах, вивченні практичного досвіду на посту лідера держави та армії, з'ясуванні його бачення перспектив національного державотворення. Без неупередженого розгляду феномену постаті С. Петлюри не можливо подати об'єктивної і всеохоплюючої картини політичної та військової історії України ХХ ст., зрозуміти суспільно-політичні та ідеологічні аспекти боротьби. Ще й досі далеко не однозначна оцінка українського суспільства постаті С. Петлюри лише підкреслює потребу виваженої й глибокої оцінки поставленої у дисертації проблеми.

Незважаючи на те, що в останні роки з'явилися публікації присвячені С. Петлюрі, у своїй більшості вони стосуються окремих сторін його діяльності: політичної, військової, дипломатичної, літературної. Все ще мало робіт, які б висвітлювали його особистість в комплексі, зокрема показували взаємозв'язок політичної, військової й суто психологічної компоненти у його діяльності, аналізували їх вплив на прийняття ним відповідних рішень, на хід подій, у яких він брав участь.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація пов'язана з науково-дослідницькою роботою з історії Збройних Сил України, яка проводиться кафедрою історії теорії і практики культури Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка”.

Мета і завдання дослідження. З огляду на те, що рівень дослідження обраної теми на даний час є все ще недостатнім, оскільки діяльність С. Петлюри

висвітлена здебільшого окремими проблемними блоками, а також зазнала кон'юнктурних політико-ідеологічних суспільних настроїв, автор дисертації ставить за мету синтетичне вивчення історичних, суспільно-політичних, ідеологічних процесів та явищ, що формували епоху, в якій жив та діяв С. Петлюра й став символом української визвольної боротьби доби національної революції 1917-1921 рр. і навіть міжвоєнного двадцятиліття.

Для досягнення мети у дисертаційному дослідженні поставлено завдання:

- проаналізувати джерельні матеріали та наявну на даний час історіографічну базу, що стосуються даної теми;
- з'ясувати історичні обставини формування характеру та світогляду С. Петлюри;
- розкрити роль С. Петлюри в еволюції українського державотворення від автономії до самостійності в період Центральної Ради;
- визначити значення діяльності С.Петлюри у відродженні українського війська та його традицій модерної доби;
- відтворити вплив С. Петлюри на розробку тактики і стратегії збройної боротьби Армії УНР;
- вказати місце та роль особи С. Петлюри у формуванні моделі Української держави, форм та методів її реалізації.

Об'єктом дослідження є постать С. Петлюри як державного та військового діяча.

Предмет дослідження становить військово-політична складова діяльності С. Петлюри у процесах національно-визвольної боротьби українського народу за державну незалежність, її вплив на форми та методи реалізації цілей українського визвольного руху першої чверті ХХ ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1914 – 1921 рр. Основним критерієм вибору стала військово-політична діяльність С. Петлюри в період Першої світової війни, Української революції. В окремих випадках хронологія виходить за зазначені межі, оскільки стосується подій, що відбувалися перед 1914 та після 1921 р., й так чи інакше, впливали на формування світогляду С. Петлюри.

Географічні межі дослідження визначені відповідно до розгляду дисертаційної проблеми. Основну територію дослідження окреслено етнічними кордонами України. В окремих випадках бралось до уваги те, що декілька останніх років життя політична діяльність С. Петлюри проходила в еміграції.

Методологічною основою дисертації є загальнонаукові методи пізнання – аналіз і синтез. Дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності та історизму. Для розв'язання поставлених завдань використано проблемно-аналітичний, комплексно-хронологічний, описовий та історико-порівняльний методи дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційній роботі зроблено спробу дослідження взаємовпливу військових та політичних чинників у діяльності С.Петлюри, їх екстраполяції на перебіг збройної боротьби Армії УНР та прийняття рішень щодо визначення стратегії і тактики військового та державного будівництва й перспектив національно-визвольного руху після поразки Української революції 1917 – 1921 рр.

У дисертації обґрунтовано низку теоретичних положень, що виносяться на захист:

- С. Петлюра був одним із перших чільних політиків українського соціал-демократичного табору, котрий прийшов до усвідомлення значимості військового фактору в процесах державного відродження України;
- діяльність С. Петлюри на посту генерального секретаря військових справ Центральної Ради у значній мірі вплинула на радикалізацію її поглядів щодо перспектив державності України від автономії до самостійності;
- С. Петлюра був одним з діячів військового будівництва в УНР, відтак є непересічною постаттю української військової історії;
- С. Петлюра поєднував у собі якості політичного лідера і військового діяча, що безпосередньо впливало на вироблення доленосних для держави політичних рішень з одного боку та стратегічних військових операцій з іншого;

- військово-організаційні заходи С. Петлюри дали змогу створити національні Збройні сили, які стали вирішальним чинником у перетворенні України на суб'єкт міжнародної політики;
- С. Петлюра своєю практичною діяльністю в галузі військового будівництва, яку узагальнив у теоретичному доробку в еміграційний період, заклав підвалини у розробці національної військової доктрини новітнього часу.

Розгляд вище окреслених проблем дає підстави об'єктивно висвітлити роль С. Петлюри в історії українського визвольного руху та національного військового будівництва зокрема.

Науково-практична значимість роботи: наявний у дослідженні фактичний і теоретичний матеріал, висновки можуть бути використані для наукових розробок питань військової історії України, а також для підготовки лекційних курсів, навчально-методичних посібників і рекомендацій як у системі військової освіти, так і безпосередньо у виховній роботі з особовим складом Збройних сил України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовані на науковій конференції “Історичні пам'ятки Галичини” (Львів, 2010) у Львівському національному університеті імені Івана Франка, а також у чотирьох статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях.

Структура дисертації. Робота побудована за тематично-хронологічним принципом і складається із списку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації з додатками становить 224 сторінки, з них основного тексту – 176 сторінок, списку використаних джерел (293 найменування) – 23 сторінки, додатків – 25 сторінок.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження українського національно-визвольного процесу першої чверті ХХ ст. важко уявити без висвітлення діяльності провідних його персоналій. Однією із них був Симон Петлюра. Він уособлював не лише політичну його складову, а що важливіше – її військовий аспект, що у тогочасних умовах залишався реальним засобом втілення кінцевої мети української визвольної боротьби – створення незалежної держави. Поєднання політика і військовика в одній іпостасі, досить часто провокувало дослідників не адекватно оцінювати його вчинки. Адже не помітні на перший погляд мотиви його політичних рішень, чи, навпаки, військових впливали один з одного, а тому для багатьох його сучасників видавалися не зрозумілими. Останнє знайшло відображення і в історіографії його військово-політичної діяльності. Звідси й контрверсійність у оцінках його діяльності. Здавалося б дивним, що майже із столітньої історичної перспективи від часу, коли у активне політичне життя, а згодом військову боротьбу включився С. Петлюра, тривалий час не було створено фундаментального узагальнюючого дослідження його військово-політичної діяльності. Однак пояснення тому просте: С. Петлюра уособлював найактивнішого і найпослідовнішого у своїй діях політичного діяча, що претендував на загальнонаціональне лідерство. Останнє не могло викликати спротиву його відвертих ворогів та опонентів навіть із власного політичного середовища. Через те його завжди оцінювали крізь призму бачення конкретних політичних таборів. Для одних він був символом безкомпромісного борця за визволення України, для інших – посередньою особистістю, що взяла на себе непосильний тягар державного керманіча, для третіх – авантюрист, запеклий ворог ідеї соціального визволення українського народу. Очевидно, що саме політизація особи С. Петлюри не сприяла об'єктивному її дослідженню. Доволі значний за кількістю масив публікацій до недавнього часу фактично ділився на такі, що

виступали з позицій апологетики його діяльності, другий – часто безпідставної критики та негативу.

Історіографію обраної теми можна розділити на блоки: радянська, українська (вітчизняна, діаспорна) та польська.

Після поразки УНР, еміграції її військово-політичного проводу та встановлення в Україні більшовицького режиму, українські радянські історики були зобов'язані у своїх працях дотримуватися марксистських підходів у висвітленні суспільно-політичних подій та явищ. З огляду на те, що С. Петлюра та його оточення впродовж 20 – их рр. ХХ ст. надалі залишалися чинними політиками, радянська історіографія змушена була активно включитися в ідеологічну боротьбу, яку вело радянське керівництво з українським “буржуазним націоналізмом”, що насамперед ототожнювався із уенерівським середовищем – так званою “петлюрівщиною”. Авторами цих досліджень здебільшого були провідні діячі більшовицької партії, котрі обіймали чільні військові або ж державні посади. Хоча у їх працях відсутня детальна характеристики С. Петлюри як політика, проте весь український національний рух у них асоціюється із його постаттю. До публікацій цього напрямку можна віднести праці Є. Бош [76], В. Антонова-Овсієнка [71], Г. Лапчинського [169], М. Майорова [180]. Незважаючи на свою ідеологічну заангажованість та відверте заперечення ідеї української національної державності, у згадах роботах міститься деякий фактичний матеріал, що стосується діяльності С. Петлюри на посаді генерального секретаря військових справ, голови Директорії УНР та Головного отамана Армії УНР. У наступні роки в радянській історіографії ці факти стануть замовчуватися, а то й відверто фальсифікуватися. Фактично декілька десятиліть аж до розпаду СРСР оцінки постаті С. Петлюри радянською історіографією залишалися вкрай негативними, а окремі епізоди із його біографії подавалися у викривленому світлі. Це характерно для робіт Ю. Білана [73], І. Білодіда [74], А. Лихолата [174], М. Супруненка [247], у працях яких Петлюра постає як злочинець супроти українського народу, який тільки все робив для того, щоб віддати його в рабство іноземним капіталістам.

У 1940 р. Академією наук УРСР був виданий “Короткий курс історії України”, що виконував роль офіційного підручника. Його автори, слідуючи офіційній доктрині радянської історіографії, проектували події в Росії на Україну. В першу чергу ними висвітлювалась класова боротьба в Україні під керівництвом комуністичної партії, а також підносилась єдність інтересів українського і російського народів. Симон Петлюра тут згадується декілька разів: у зв’язку з обранням головою Українського Генерального Військового Комітету (УГВК), а пізніше як “член буржуазної Директорії і головний отаман петлюрівських військ, які розправлялись з революційними робітниками і селянами” [147, с. 314]. В усіх наступних радянських підручниках відомості про С. Петлюру подаються в такому самому стилі. Такими ж за спрямуванням були й радянські праці, що стосувалися діяльності С. Петлюри на еміграції. Вони радше нагадували памфлети, якими радянська пропаганда намагалася “розвінчати” діяльність петлюрівської еміграції [104; 228].

Висвітлення постаті С. Петлюри у радянській історіографії у повоєнний період, зокрема у час відносної лібералізації – середини 50—их- початку 60—их рр. і навіть у період “перебудови” другої половини 80—их рр. ХХ ст., не зазнала суттєвих корекцій. Його постать залишалася “незручною” для радянських істориків, позаяк об’єктивне її висвітлення вимагало відмовитися від усталених стереотипів. До певної міри ці праці більш детально зверталися до біографії С. Петлюри, вихоплюючи з неї лише окремі, вигідні для критики епізоди. [261; 262].

Оскільки на території України до кінця 80—их рр. минулого століття радянська історіографія була єдиною офіційно визнаною в історичній науці, то із зрозумілих причин неупереджене і всебічне вивчення діяльності С. Петлюри, а у ширшому розумінні й усього державотворчого процесу, у якому він брав участь, була не можливою. Перші кроки української історіографії щодо висвітлення і характеристики особистості С. Петлюри були зроблені сучасниками ще за його життя, під час національно-визвольних змагань і особливо після поразки в еміграції. До таких досліджень належать біографічні нариси, есе, політичні

біографії. Переважно ці дослідження проводилися емігрантськими науковими установами, товариствами колишніх вояків Армії УНР у 20–их – 30–их рр. ХХ ст. Вони видавали окремі монографічні роботи, збірники документів, мемуари, спеціальні військово-історичні журнали. Звісно, що автори не могли оминати увагою постать С. Петлюри. Найбільша заслуга в розробці національної військової історії належить Українському воєнно-історичному товариству, а також Товариству колишніх вояків Армії УНР, завдячуючи якому в Каліші впродовж п'ятнадцяти років (з 1925 р. по 1939 р.) виходив збірник “За державність. Матеріали до історії війська Українського”. Цінні дослідження публікував журнал “Табір”, який друкувався у Парижі з 1923 р. по 1939 р. Біля витоків його заснування стояв С. Петлюра, який був дописувачем журналу.

Перші роботи, що стосувалися особистості С. Петлюри, належать перу його сучасників. Особливу увагу українських емігрантських істориків привертало з'ясування причин військової поразки УНР і пошуку винних. Частина дослідників, близьких до емігрантського уряду УНР, намагалася довести, що вона була наслідком антимилітаристських настроїв, що панували у керівництві спочатку Центральної Ради, провідником яких виступав В. Винниченко, та фаховою некомпетентністю керівників військовими справами [126; 128; 129; 243; 244]. Серед численних публікацій цього напрямку слід виділити праці самого Петлюри, які кидають світло на еволюцію його поглядів щодо військового будівництва, дають змогу досліднику простежити розвиток політичних переконань [204; 205, с. 231-276]. Вони вирізняються глибоким аналітичним змістом, містять низку концептуальних питань військового будівництва, аналіз уроків набутого досвіду. Провідною їх думкою є ствердження факту, що поразка УНР стала наслідком недостатньої уваги з боку її керівництва до потреб армії, помилок Центральної Ради у зовнішній політиці в останній період свого існування, орієнтації на держави Четверного союзу. Для С. Петлюри національна армія – це армія регулярна, виведена за сферу політики, яка не повинна втручатися у внутріполітичну ситуацію держави, а найголовнішим своїм завданням ставити її захист від зовнішньої небезпеки. Однак таке розуміння моделі національної армії у С. Петлюри склалося

уже в еміграції, після поразки визвольних змагань, що відрізняється від його поглядів та оцінок, яких він дотримувався у 1917 р. Це потрібно мати на увазі, аналізуючи його діяльність на посаді генерального секретаря військових справ, зокрема допущених ним помилок у керівництві військовими справами: підборі й розстановці кадрів, оперуванні військами, їх забезпечення. У зв'язку з цим треба відзначити, що чимало автобіографічних праць про С. Петлюру, написаних авторами з його оточення, не звертають на це уваги, і тому інколи не критично висвітлюють його політичну та військову діяльність.

Серед сучасників С. Петлюри слід окремо розглядати публікації його політичного опонента – В. Винниченка. Їхньою характерною особливістю є те, що вони вражають не лише неконструктивною критикою усєї військово-політичної діяльності Петлюри, але й віддзеркалюють особисту неприязнь. С. Петлюра отримує не просто таврувальну, а брутално-гротескну оцінку. Винниченко намагався перекласти на нього усю вину за допущені промахи у сфері військового будівництва [85; 86]. Його праця “Відродження нації” поєднує в собі елементи історичного дослідження, публіцистики і, навіть, белетристики. У роботі досить широко використані документи та матеріали преси, що надає їй дослідницького характеру.

Трагічна загибель С. Петлюри в Парижі у травні 1926 р. спонукала українську еміграцію до активного пошуку і публікування матеріалів, які стосувалися його постаті. Осередком, що акумулював у довоєнний період матеріали про діяльність С. Петлюри, стала бібліотека у Парижі. Початок її заснування датується 1926 роком. Саме комітет вшанування пам'яті Симона Петлюри передав на її створення перші фонди. Значну підтримку у створенні бібліотеки також надали еміграційний уряд УНР та редакція часопису “Тризуб”. З 1927 року підготовчу роботу проводила Статутна рада бібліотеки в складі найближчих соратників С. Петлюри: В. Прокоповича (голова), І. Косенка, І. Рудичіва, О. Удовиченка, О. Шульгіна. Зусиллями української еміграції бібліотека у 1940 р. збрала фонди, що нараховували бл. 15 тисяч томів, багато комплектів періодичної преси, архівних матеріалів. До її складу входив музей

Симона Петлюри, в якому зберігалися його речі та обстановка кімнати, де він мешкав у Парижі. Було відкрито його філії в чотирьох містах Франції та Люксембурзі. Під час Другої світової війни, в січні 1941 року, фонди бібліотеки конфіскувало гестапо, їх вивезли до Німеччини. У повоєнні роки їх розшуки не дали позитивних результатів. За даними сучасних досліджень, значна частина бібліотечних та архівних фондів була вивезена до СРСР і зосереджена в Москві, згодом окремі видання потрапили до бібліотек Києва та Мінська (Білорусь). Відродження бібліотеки шляхом нової комплектації фондів розпочалося у 1945 р. [194].

У червні 1926 р. у Празі було засновано Празький Міжорганізаційний комітет для вшанування пам'яті С. Петлюри. Саме цей комітет виступив ініціатором видання збірника. Затверджена комітетом редакційна комісія розробила програму, згідно якої повинні комплектуватися матеріали видання. Результатом наполегливо праці комісії став вихід у 1930 р. “Збірника пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)”. У 1991 р. його було перевидано в Україні [139]. У ньому поміщені статті і спогади сучасників С. Петлюри, які стосуються як його особистості, так і епохи, у котрій йому довелося діяти. Особливість публікацій збірника у тому, що вони носять здебільшого мемуарний характер, значний відбиток на їх зміст та стиль викладу зробила трагічна загибель С. Петлюри. Наукова цінність матеріалів у тому, що авторам вдалося підкреслити не лише у С. Петлюрі риси політичного та військового діяча, але й суто психологічні сторони його особистості, що має важливе значення для сучасного дослідника.

У міжвоєнний період склався опозиційний напрям діячів щодо політики уряду УНР, а відтак і С. Петлюри. Переважно це політичні діячі, які належали до самостійницького табору, деякі з них згодом перейшли на позиції ОУН. Вихідною тезою їх публікацій є твердження, що провідники УНР, у тому числі й С. Петлюра були настільки “заражені” федералістськими ідеями, що так і не змогли від них звільнитися. Звідси і непослідовність у їх діяльності, помилки в галузі державного будівництва, некомпетентність у військових справах. Ці думки простежуються у працях М. Падалки [193], В. Євтимовича [132; 133], С. Збарзького [138], а

особливо у повоєнних працях М. Мірчука [184], Р. Млиновецького [185], О. Войнаренка [102], Я. Штендери [272].

Історіографія, присвячена постаті С. Петлюри, що розвивалася в еміграції, відзначалася значною політичною заангажованістю. У залежності від симпатій, вона виступала або з гострою критикою, або – апологетикою. Основний її масив переважно виходив з нагоди відзначення роковин трагічної загибелі С. Петлюри. Так лише у 1936 р. вийшло майже 400 окремих видань, різноманітних статей, присвячених його особі [141]. Незважаючи на те, що постать С. Петлюри завжди була у центрі уваги дослідників, які вивчали історію визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр., тривалий час вона не була об'єктом окремого дослідження. У 1941 р. у Львові вийшло друге видання невеликої брошури “Симон Петлюра” С. Корбута [162]. Його особливість у тому, що автор, розмірковуючи над питанням ролі особи в історії, на тлі політичних настроїв і стану національної свідомості українського суспільства намагається з'ясувати еволюцію поглядів С. Петлюри. Він приходить до висновку, що С. Петлюра “зриваючи з рабською двоєдушністю, нерішучістю і паралічем середовища, з якого вийшов, розпочав в кінці хоч і пізно одверту боротьбу з Москвою” [162, с. 34-35].

Першу детальну біографію про С. Петлюру світ побачив в еміграції. Це праця Василя Іваниса “Симон Петлюра – президент України (1879-1926)” (Торонто, 1952), перевидана репринтним способом у 1991 р. в Україні [144]. Автор біографії – активний учасник українського визвольного руху на Кубані, сучасник і прихильник С. Петлюри, своє дослідження базує на мемуарних матеріалах, документальних свідченнях очевидців. Біографія написана в апологетичному до С. Петлюри дусі, не позбавлена окремих неточностей, не містить критичних оцінок його військово-політичної діяльності. Але попри надто ідеалізований характер, вона має значну наукову цінність.

З відновленням незалежності України розпочався новий етап у розвитку національної історіографії. Перед дослідниками відкрився широкий доступ до архівних матеріалів, що раніше не залучалися до наукового обігу, історична наука позбулася ідеологічної закомплексованості. У той же час у сучасній вітчизняній

історіографії помітно простежуються два підходи. “Патріотично налаштовані” історики намагаються висвітлювати діяльність Симона Петлюри лише як пророка і мудрого керівника, а “лівоналаштовані” – як політичного аутсайдера і нереалізованого диктатора. Очевидно, що такі оцінки не спроможні розкрити реальний образ С. Петлюри, оскільки кожна сторона просто демонструє “свою правду”. Певний вплив на дослідження біографії С. Петлюри уже в незалежній Україні має той факт, що офіційна державна влада звертається до оцінок його постаті у залежності від політичної кон’юнктури. Так впродовж 1990-х років вона взагалі уникала оцінок, віддаючи “перевагу” іншим сучасникам Петлюри – спочатку Михайлу Грушевському, а згодом – Володимиру Винниченку. Після цього наступив період, коли постать С. Петлюри нарешті стали помічати, відзначати його як видатного державного діяча. Проте й надалі у наукових колах він викликає дискусії, що радше стосуються політичних, а не наукових симпатій авторів публікацій. Як слушно зауважує у своїй праці “Червоне століття” академік Мирослав Попович, оцінка особистості й політична характеристика Петлюри залишається “найбільш дражливим питанням історії української революції... дотепер не знайдено універсального ключа до потрактування життя і діяльності Петлюри” [213, с. 321].

На відміну від діаспорних видань, праці сучасних вітчизняних істориків дистанціюються від публіцистичної манери викладу матеріалу. Історики намагаються виважено і об’єктивно висвітлити події минулого. Значний внесок у дослідженні постаті С. Петлюри та епохи, у якій він діяв, зробили в останні роки В. Верига [81; 82], В. Сергійчук [202; 203; 222; 223, 224], І. Срібняк [241; 242], А. Ткачук [262], С. Литвин [172; 173], В. Савченко [218; 219; 220], М. Ковальчук [157].

Наукові праці С. Литвина [173] та В. Сергійчука [223] спираються на солідну джерельну базу, автори критично аналізують історіографічний доробок попередників. Але у своїх оцінках С. Петлюри вони близькі до оцінок діаспорної літератури унерівського табору. Так С. Литвин намагається спростувати найменшу критику, яку наводять сучасні історики щодо діяльності С. Петлюри. Що

ж до праці В. Савченка [220], який використовує значний науковий доробок, матеріал подає у публіцистичному стилі. У ній зустрічаються розмірковування автора, які швидше носять гіпотетичний характер і не підкріплені переконливими джерельними матеріалами.

Написаною у руслі монографії В. Іваниса є об'ємна публікація Бориса Дорошенка-Товмацького (Б. О. Козленка) [130]. Її цінність у тому, що автор, використовуючи архівні матеріали, наукову літературу, намагається розкрити неординарну постать С. Петлюри як людини і державного діяча. Але він, як і професор Сергій Литвин, намагається спростувати найменшу критику, спрямовану у сторону особи Симона Петлюри.

З державницьких позицій оцінено петлюрівсько-білогвардійські стосунки у монографії М. Ковальчука “Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння” [157]. На підставі виявлених в архівах документів, широкого кола опублікованих джерел, докладно висвітлено перебіг бойових дій під час українсько-білогвардійської війни 1919 р., показано вплив політичних процесів на воєнні події, розкрито причини військової поразки УНР у цій війні. Її цінність у тому, що тут опубліковано документи державного та військового керівництва УНР, зібрано чисельний картографічний матеріал, що має дуже важливе значення при висвітленні подій 1919 року і військової діяльності Петлюри.

Поштовхом до активізації багатопланових досліджень біографії С. Петлюри стали різного роду конференції та конкурси. Зусиллями Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі та її представництва у Києві проведено низку “петлюрівських читань”, історично-літературних конкурсів, наукових конференцій, за результатами яких видано збірники праць. У них викладено нові цікаві дослідження з життя, літературної творчості і політичної діяльності С. Петлюри з використанням раніше невідомих архівних матеріалів [209; 210; 211]. У 1994-1995 рр. було проведено всеукраїнські конкурси молодих учених. Їх підсумком стала публікація відповідних збірників [88; 226]. Особливої уваги заслуговує українсько-польська наукова конференція, яка відбулася у Луцьку в листопаді 2008 р. [285]. Завдяки зусиллям відомого польського діяча Тадеуша Кшонстека матеріали конференції у вигляді

солідної публікації вийшли у 2009 р. у Варшаві, а у 2010 р. було видане українське видання, ілюстроване фотографіями, ескізами та документами [212].

Незважаючи на помітний прогрес в об'єктивному висвітленні діяльності С. Петлюри, у середовищі вітчизняних істориків надалі простежуються стереотипи у його оцінках, що перегукується із старою радянською історіографією. Вони притаманні роботам Д. Табачника [248], В. Солдатенка [235; 237], Ю. Павленка та Ю. Храмова [192].

У сучасних історіографічних дослідженнях серед кола проблем, які безпосередньо стосуються військово-політичної діяльності С. Петлюри можна виділити такі: участь у військовому русі та національному військовому будівництві [105; 107; 108; 121; 140; 163; 165; 176; 183; 184; 233; 246; 249; 251; 278; 280], Петлюра і єврейські погроми в Україні [117; 164; 222; 224], зовнішньополітична діяльність С. Петлюри [106; 114; 115; 116; 161; 166; 171; 175; 265 ; 268; 279], діяльність С. Петлюри та його однодумців в еміграційний період [158; 241].

Серед зарубіжної історіографії, яка б тією чи іншою мірою стосувалася військово-політичної діяльності С. Петлюри, найбільші здобутки має польська. Це пов'язано з тим, що Польща була єдиною країною, котра найактивніше втручалася у перебіг збройної боротьби УНР за незалежність в останній період її існування, і зрештою, дала притулок на своїй території військовим та політичним емігрантам УНР. Тут же розташовувалися частини інтернованої Армії УНР, перебував уенерівський державний провід, а з 1920 до 1923 рр. – й сам С. Петлюра. Серед польської історіографії найбільш цікавими і ґрунтовними є публікації Я. Бруського [281], М. Дзівановського [282], О. Вішки [291], Р. Потоцького [286], А. Середницького [287], Р. Тожецького [290]. У центрі уваги польських дослідників – генеза та наслідки Варшавського договору 1920 р. між УНР і Польщею. Дослідження цієї проблеми розпочалося вже наприкінці 80 – их – поч. 90–их років минулого століття одразу ж після падіння комуністичного режиму Польщі. Дослідник Р. Потоцький у 1997 р. опублікував фундаментальну працю, присвячену українському питанню у політиці другої Речі Посполитої [286]. Однак основна увага у ній акцентована на подіях, що наступили після загибелі С. Петлюри, і

менше автор зупиняється на висвітленні діяльності С. Петлюри у перший період еміграційного життя у Польщі. Більше уваги постаті С. Петлюри приділив А. Середницький [287], який подає біографію Головного отамана на тлі українсько-польських взаємин.

Серед найцікавіших з наукового погляду монографічних досліджень сучасних польських істориків можна виділити працю Я. Бруського, присвячену початковому періоду уенерівської політичної еміграції (1919-1924 рр.) [281]. Монографія справляє позитивне враження не лише багатою джерельною базою, але й глибоким аналізом фактографічного матеріалу. Чимало уваги автор зосереджує на діяльності С. Петлюри, його взаєминам з еміграційними осередками, виробленню концепції політичної діяльності уенерівського державного центру у нових умовах.

Таким чином, історіографічний огляд проблеми дає підстави зробити висновок, що постать С. Петлюри, з огляду на його активну участь у державотворчих процесах в Україні періоду визвольних змагань, а також його діяльність в еміграції, постійно привертала увагу, як сучасних йому авторів, так і дослідників наступних десятиліть. Оскільки він завжди перебував у епіцентрі не лише політичної й ідейної, але реальної військової боротьби, то й по-різному оцінювався авторами відповідно до їх політичних уподобань. В Україні до 1991 р. спеціальних досліджень присвячених його особі не було, а загалом усі події, у яких він брав участь, трактувалися упереджено і вкрай суб'єктивно, часто просто фальсифікувалися. Значно більші здобутки мала українська еміграційна історична наука. Однак і вона хибувала певними недоліками: вузькістю джерельної бази, надмірною політизацією. Сприятливі умови для справді об'єктивних студій над проблемою військово-політичною діяльністю С. Петлюри склалися в умовах незалежної України. Однак і сучасна історіографія ще не повністю звільнилася від стереотипів минулого. Політизація образу С. Петлюри відчутна і в деяких сучасних дослідженнях, що не сприяє неупередженому й об'єктивному висвітленню його діяльності.

Джерельною базою для написання дисертації послужили архівні матеріали. Частина з них опублікована у збірниках. Як і у випадку з історіографічними працями, що побачили світ у радянський період, вони підбиралися тенденційно. Наприклад, у хрестоматійному збірнику В. Спицького (за редакцією І. Гуржія) [240] не наведено жодного документа про національно-визвольну боротьбу і про Петлюру зокрема. Це можна сказати і про різноманітні збірники документів, що стосуються проблематики 1917-1920 рр. [80]. Фактично вони подають документи про діяльність лише більшовицької партії, а ті, які бодай частково торкалися діяльності С. Петлюри як Головного отамана Армії УНР, були препаровані і підібрані тенденційно, відтак не могли дати об'єктивного образу його військово-політичної діяльності. В "Історії України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів" за редакцією А. Коцура і Н. Тереса. також обмаль документів, які б стосувалися військово-політичної діяльності Петлюри. Здебільшого вони торкаються соціальних і культурних питань цього періоду [145].

Одразу ж після поразки УНР й еміграції її керівництва на чолі із С. Петлюрою розпочалося активне опрацювання матеріалів, які стосувалися визвольних змагань 1917-1921 рр. Звісно, що упорядники збірників документів не могли оминати увагою й матеріалів про С. Петлюру. У брошурі "Сучасна українська еміграція та її завдання" С. Петлюра спеціально наголошував на значущості для української визвольної боротьби пошуків у різних країнах матеріалів, "що маються в тутешніх архівах і бібліотеках і торкаються історії України" [204]. Серед перших збірників, у яких містилися частково документи про діяльність С. Петлюри можна назвати "Замітки і матеріали до історії Української революції" П. Христюка, колишнього генерального писаря Центральної Ради та міністра внутрішніх справ УНР доби Директорії [264]. Тут подано матеріали, які стосуються військово-політичних аспектів українського державного будівництва періоду національної революції, показують їх вплив на прийняття відповідних рішень С. Петлюрою.

Багатий інформативний матеріал щодо участі С. Петлюри у підготовці укладення Варшавського договору 1920 р. між УНР і Польською Республікою

зібрав і видав у 1923 р. окремим томом О. Доценко [131]. Оскільки він був ад'ютантом С. Петлюри, то це певним чином відобразилося на відбірці матеріалів. Укладач намагався подавати лише ті, котрі у позитивному світлі подавали цю контроверсійну в історії України подію. Для порівняння, Т. Гунчак у двохтомнику, виданому у 1983 р., подає набагато різнобічніший матеріал, що висвітлював перипетії підготовки і підписання Варшавського договору 1920 р. та оцінок українським та польським політичним проводом постаті С. Петлюри [283].

У повоєнний період побачили світ окремі збірники документів присвячені власне С. Петлюрі. Це діаспорні видання, які містять документи і матеріали, епістолярну спадщину С. Петлюри [200; 201].

Після відновлення незалежності в Україні розпочалося активне видання документів, пов'язаних із проблематикою 1917-1921 рр. Чільне місце серед них посідають і збірники документів, присвячені військово-політичній діяльності Петлюри. Особлива заслуга у їх розшуку та публікації належить професору В. Сергійчуку. Його науковий доробок відрізняються від попередників тим, що здебільшого це публікації оригінальних архівних матеріалів, які були недоступні історикам діаспори [202; 203]. Тут і накази, зверненнями С. Петлюри до армії, окремих командувачів частин, розпорядження щодо вжиття конкретних заходів, спрямованих на виконання політичних рішень керівництва УНР, невідоме нікому листування. В. Сергійчук звернувся й до такого складного питання, як погроми в Україні. Як відомо, радянська історіографія найбільше спекулювала на тому, що С. Петлюра начебто був ініціатором єврейських погромів в Україні [224]. У збірнику документів історик помістив раніше не відомі документи, які спростовують цю фальсифікацію і доводять, що С. Петлюра ніколи не був погромником, а послідовно виступав проти погромів єврейського населення, усілякими можливими заходами намагався їх не допустити, а їх учасників вважав злочинцями. В. Сергійчук на основі опублікованих документів переконливо довів, що їх ініціаторами виступала російська Добровольча армія, а подекуди їх інспірували й самі більшовики, щоб перекласти вину на українські війська. Цінні матеріали, які проливають світло на постать С. Петлюри не лише з погляду

військово-політичного діяча, а й приватної особи, зібрав й опублікував у збірці “Симон Петлюра та його родина” колишній директор Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі В. Михальчук [225]. Для роботи над дисертаційною проблемою ці документи мають першорядне значення.

Окремі документи, що стосуються діяльності С. Петлюри на посаді генерального секретаря військових справ містяться у двохтомному виданні документів Центральної Ради, підготовленої В. Верстюком [125]. При написанні дисертаційної роботи використано також фундаментальне видання документів “Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920” [122]. Характерною особливістю опублікованих у цьому виданні документів є те, що вони якнайкраще висвітлюють політичну складову діяльності С. Петлюри на посту керманіча УНР, а також дають змогу простежити взаємовплив військової і політичної складової його діяльності, з’ясувати роль політичного фактору у прийнятті ним військових рішень і навпаки.

Поруч із опублікованими архівними матеріалами джерельну базу дисертації становлять неопубліковані архівні матеріали. У дисертаційному дослідженні використано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІАУ у Львові). Найбільш широко використані фонди ЦДАВО України. Тут містяться документи вищих державних та військових установ України, серед яких зберігаються документи пов’язані із діяльністю С. Петлюри. Насамперед це фонди Українського військового комітету при Центральній Раді (Ф. 811), Ради Народних Міністрів УНР (Ф. 1063), Військового Міністерства УНР (Ф. 1075), Генерального Секретарства по справах військових (Ф. 1076), Головного управління Генерального штабу (Ф. 1078), Канцелярії Директорії УНР” (Ф. 1429). Документи представлені у цих фондах відтворюють особисту участь С. Петлюри у прийнятті важливих державних та військових рішень, зокрема його розпорядження та накази, що стосувалися військового будівництва, оперативного командування армією, її постачання.

Цінний фактичний матеріал зосереджений у фонді “Українська військова місія в Речі Посполитій Польській” (Ф. 2491), що відтворює військово-дипломатичну діяльність С. Петлюри на завершальному етапі збройної боротьби УНР. Серед матеріалів архіву міститься і особовий фонд С. Петлюри (Ф. 3809). Проте він невеликий (17 справ загальним обсягом 486 аркушів) і малоінформативний, оригінальних документів, які б належали С. Петлюрі, тут небагато. Серед них – це документи, які містять відомості про родину Петлюри, його діяльність на посту голови Всеукраїнського земського союзу.

У фондах ЦДАГО України є теж чимало документів, які стосуються військово-політичної діяльності С. Петлюри. Їх особливість у тому, що вони висвітлюють його діяльність з точки зору політичних опонентів, а по суті, запеклих ворогів – більшовиків. Це фонди ЦК Компартії України (Ф. 1), фонд Комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (Ф. 5), фонд історії партії (Ф. 57). У них містяться документи і матеріали центральних та місцевих органів радянської влади з організації боротьби проти українських урядів та партизансько-повстанського руху. Серед них також є документи і матеріали: Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Директорії, урядів УНР. У цьому ж архівосховищі зберігаються документи Українського музею у Празі (Ф. 269) серед них – листи С. Петлюри, його накази, матеріали про його загибель. Частина з них опубліковано у згаданих вище збірниках документів.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові зібрано колекцію документів урядів та армії УНР та ЗУНР. Серед документів, що стосуються дисертаційної проблеми фонди О. Назарука та Г. Степури (Ф. 359; 760). У них можна почерпнути цікаву інформацію про становище УНР восени 1919-початку 1920 рр., особисті враження авторів про С. Петлюру записаних у приватних щоденниках та листах.

Цінні матеріали, які висвітлюють військово-політичну діяльність С. Петлюри на початковому етапі еміграції зосереджені у фонді Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Ф. 309). Це мікрофільмовані документи із відділу рукописів Національної бібліотеки у Варшаві, які висвітлюють діяльність

Українського партизансько-повстанського штабу і проведення листопадового рейду Армії УНР під командуванням генерала Ю. Тютюнника. Тут зберігаються накази С. Петлюри щодо підготовки рейду, рапорти на його ім'я про підготовку планованої військової операції, а також матеріали, які характеризують наскільки адекватною була інформація, яку подавав йому штаб стосовно перспектив антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р.

Суттєвим доповненням архівних матеріалів є періодика: газети, журнали, бюлетені. Періодику можна класифікувати на офіційні видання вищих органів державної влади 1917-1920 рр., військові видання, партійні офіціози, різноманітні періодичні видання, що виходили в еміграції. Зміст матеріалів, які вони подавали залежав від їхнього політичного спрямування. Найбільша відмінність у способі подачі матеріалів спостерігається між радянськими періодичними виданнями та виданнями, що дотримувалися національної орієнтації в українському визвольному русі. Діяльність С. Петлюри на посаді генерального секретаря військових справ УНР найкраще відображає “Вістник Генерального Секретарства Військових Справ УНР” (1917 р.), а на посаді Головного отамана – “Ставка” (1918 р.), “Українська Ставка” (1919 р.), “Вістник Української Народньої Республіки”, “Україна”, “Накази Головної Управи війська УНР” (1920), а в еміграційний період діяльності журнали “Табір” і почасти “Тризуб”. Незважаючи на те, що періодика, особливо преса не завжди подавала об’єктивну інформацію, оскільки віддзеркалювала як поточні політичні настрої суспільства, так і окремих авторів, вона все ж є цінним джерелом для дослідження особистості С. Петлюри. Саме на сторінках газет можна прочитати інтерв’ю, які брали у С. Петлюра журналісти, репортажі про його участь у різного роду заходах. На відміну від офіційних документів ці матеріали уможливають досліднику максимально наблизитися до епохи у якій він діяв, відчувати і зрозуміти мотиви, й навіть емоції, що впливали на прийняття ним відповідних політичних та військових рішень.

Непересічну інформативну вартість серед видань першої половини 1920–х рр. мають періодичні видання таборів інтернованих у Польщі. Цій проблемі присвячені монографії польського дослідника Омеляна Вішки [101; 291].

Важливим джерелом, зокрема про дії Армії УНР і діяльність С. Петлюри, є збірники журнального характеру “За Державність” (Матеріали до історії війська Українського), що почали виходити у 1929 р. у Каліші, а згодом у Варшаві і Торонто (два видання 1964 і 1966 рр.).

Суттєво урізноманітнює джерельну базу дисертаційної роботи мемуарна література. Переважна більшість провідних діячів Української революції залишили спогади, щоденники. До цього їх спонукала іманентна потреба осмислити причини невдач державотворчих та військотворчих процесів, врешті здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі. У міжвоєнний період особистість Петлюри не сходила зі сторінок журналів та інших періодичних видань, які видавалися в таборах інтернованих воїнів Дієвої армії УНР та Галицької армії у Польщі і Чехословаччині. Здебільшого це спогади колишніх чільних діячів УНР [129; 179;], офіцерів та генералів інтернованих українських армій. Так до класичних мемуарів належать спогади Д. Дорошенка “Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.)”. Спомини відображають діяльність центральних органів української влади, становлення дипломатичної служби України, містять політичні портрети тогочасних діячів.

Спогади гетьмана Української держави П. Скоропадського написані по “гарячих” слідах подій упродовж першої половини 1919 року. Спомини віддзеркалюють особистісне сприйняття побудови Української держави на консервативно-ліберальних засадах. П. Скоропадський намагається дати Петлюрі суб’єктивну характеристику як військового і державного діяча, людини і як політика. [231].

Окрему групу становлять мемуари провідних українських військових діячів. Серед них виділяються спогади генерал-полковника М. Омеляновича-Павленка [190; 191]. Автор відобразив складний процес творення національних збройних сил, описав багато бойових операцій УГА і Армії УНР, зокрема Зимовий похід 1919-1920 рр. Щодо оцінки С. Петлюри як військового діяча, то вони відзначаються критикою. Окремо слід відзначити спогади генерал-хорунжого армії УНР Ю. Тютюнника, який згодом став на службу до радянської влади [254; 255;

256]. Авторів властива неоднозначна, до певної міри суб'єктивна, оцінка тих буремних подій, активним учасником яких він був. Зокрема, читаючи так званий памфлет “З поляками проти України”, годі позбутися відчуття присутності за спиною автора постаті в чорній чекістській шкірянці з наганом у руці. Однак, не зважаючи на властивий мемуарній літературі суб'єктивізм, уважне їх вивчення і порівняння дає можливість з'ясувати мотиви, якими керувався Петлюра у прийнятті рішень, його ставлення до оточення, методи та стиль керівництва армією та державними справами [83; 150; 159; 206].

Не оминала постать С. Петлюри й російська білогвардійська мемуаристика. На відміну від української, вона оцінює діяльність С. Петлюри з точки зору російського великодержавного шовінізму, тенденційно підбирає факти, які мали б дискредитувати його діяльність, а відтак і все українське національно-державне відродження [120]. Ще більшу нетерпимість до С. Петлюри виявляли більшовицькі мемуаристи, котрі уособлювали його із суспільною реакцією, приписували політичну безпринципність, злочинну діяльність супроти власного народу [267].

В іноземній мемуаристиці ім'я Петлюра найчастіше зустрічається у польських авторів, що обумовлено його діяльністю на території Польщі у початковий період еміграції. Вони відзначаються прихильним ставленням до його особи і подають його у дещо ідеалізованому світлі [277; 289].

Отже, опрацьований і використаний для дисертаційного дослідження матеріал об'ємний та різноплановий. і може послужити основою для вирішення дослідницьких цілей та завдань обраної теми. Підсумовуючи огляд історіографії та джерельної бази дослідження, слід зазначити, що, хоча, постать С. Петлюри на сучасному етапі викликає певне зацікавлення у дослідників та знайшла відображення у вітчизняній і зарубіжній літературі – на сьогодні вона, безперечно, ще недостатньо вивчена й проаналізована. Насамперед це стосується висвітлення суто психологічних рис його характеру, їх впливу на прийняття ним військово-політичних рішень, методів державного та військового керівництва, впливу на стратегію національно-визвольної боротьби. Усе це й спонукало до обрання теми даного дослідження.

РОЗДІЛ II

ПОЧАТКИ ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ ТА ДЕРЖАВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Українізація російської армії та її завдання у баченні С. Петлюри

У дослідженнях присвячених українському національно-визвольному рухові у середовищі царської армії, відомого як “українізація армії”, чільне місце відводиться С. Петлюрі. Саме з його іменем пов'язують процес творення окремих українських частин, що поступово кристалізувалися у якісно нові бойові одиниці українського національного війська. У той же час в залежності від політичних уподобань автори по-різному інтерпретували роль у цих подіях С. Петлюри. Із табору його опонентів постійно мусувалася думка, що його поява на військово-політичній арені України була випадковою. Її започаткував В. Винниченко [85]. Будучи емоційною особистістю і талановитим письменником, відчував, що як політик вичерпав себе ще в 1919 р., попри те, що С. Петлюра продовжував ним залишатися до останнього дня свого життя. Відтак він намагався гострою полемічною публіцистикою привернути увагу до своєї персони, приписавши собі заслуги у національно-державному відродженні 1917-1920 рр., а невдачі, перекласти на свого опонента. Прихильники С. Петлюри, навпаки, доводять, що його поява була цілком закономірною. Цілком очевидно, що вже самі дискусії над цим питанням наштовхують на думку, що постать С. Петлюри, якщо й не належала на початок 1917 р. до чільних діячів українського політикуму, то у всякому разі непомітною не була. Очевидно, що на початку 1917 р. він не міг бути знаним як військовий діяч, позаяк в силу низки причин військова кар'єра у тогочасному українському суспільстві не була надто популярною. У його середовищі утверджувався стереотип, що людина в однострої репрезентує виключно насильство, заскорузлість, інтелектуальну убогість. Здобуття військової кар'єри в українських інтелектуальних колах вважалося справою недоброго смаку [108, с. 281]. Однак С. Петлюра уособлював політика, який усвідомив роль збройного

фактору у створенні підвалин державності України. Ставши лідером українського військового руху, він змушений був набувати цей фах самотужки. Останнє не є аж таким унікальним явищем у світовій історії. Прикладом може слугувати Польща, у якій посади у державних військових інституціях посіли цивільні за фахом особи і набули цього фаху згодом. Так, маршал Ю. Пілсудський, та його найближче військово оточення були особами, професійні кваліфікації яких зовсім не відповідали мілітарним потребам. Ю. Пілсудський здобував медичну освіту у Харківському університеті, а його наступник Е. Ридз-Смігли був випускником Краківської академії мистецтв, генерал В. Сікорський закінчив Львівську політехніку [284, с. 3, 19, 25].

Становлення особистої кар'єри С. Петлюри нічим особливим не відрізнялося від тогочасних засад. Будучи вихідцем із міщанського стану і загалом із родини, яка не мала достатніх матеріальних статків, він не міг розраховувати на студії у привілейованих навчальних закладах, у тому числі і військових. Тому своє навчання після дострокового закінчення церковної школи продовжував у Полтавському духовному училищі [203, с.11]. Там зробив перші кроки на шляху своєї політичної діяльності: був членом таємного українського гуртка, брав участь у конференції Революційної Української Партії і в роботі Всеукраїнського студентського з'їзду. В 1901 р. його виключили зі старшого 6-го класу семінарії. Причиною цього, як стверджує В. Іванис, стало запрошення Петлюрою до семінарії без дозволу начальства відомого композитора і громадського діяча Миколи Лисенка [144, с.13]. Саме факт виключення давав ґрунт його опонентам називати Петлюру “незавершеним семінаристом”. Однак безпідставними видаються закиди щодо освітнього рівня С. Петлюри, оскільки він надолужив його шляхом посиленої і систематичної самоосвіти.

Починаючи з 1902 р. С. Петлюра починає займатися публіцистичною діяльністю і поступово втягується у політичне життя. Співпраця з такими друкованими органами, як львівські “Літературно-науковий вісник”, “Добра новина”, “Праця”, “Селянин” робить його відомим у середовищі українських громадських діячів. Участь у таємних організаціях пов'язаних із Революційною

Українською Партією (РУП) призвела його до арешту у 1903 р., а в 1904 р. – до еміграції до Львова. Останнє дало йому змогу нав'язати контакти із такими авторитетами як М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, М. Ганкевич. Після проголошеної у 1905 р. амністії, він повернувся до Києва, де знову включився у громадсько-політичне життя. Будучи обраним до ЦК УСДРП, за рекомендацією М. Грушевського працює секретарем редакції газети “Рада” – органу Радикально-демократичної партії, та інших видань [173, с. 57-59].

Таким чином, С. Петлюра опинився серед національного соціал-демократичного політичного спектру, який на даний час обстоював автономістські погляди щодо майбутнього статусу України [118, с. 39-42]. Разом з тим він не поділяв його крайніх соціальних гасел, які сповідувала російська соціал-демократія. Особливо це стало помітним у різних підходах щодо національного питання. Дискутуючи з відомим російським соціал-демократом Лукашевичем, котрий вкрай вороже ставився до права України на автономію, С. Петлюра розкритикував теоретичні установки і практичні підходи у їх реалізації російської соціал-демократії в українському питанні, засудив її “подвійні стандарти” і невизначеність. “Власне кажучи, – писав С. Петлюра, – у д. Лукашевича нема в арсеналі ні одного більш-менш поважного наукового аргументу проти автономії України” [200, с.19].

Вибух Першої світової війни застав С. Петлюру у Москві. Тут він працював бухгалтером у страховій компанії і водночас редагував журнал “Украинская жизнь”, який був єдиним українським громадсько-політичним часописом у дореволюційній Росії. Саме на сторінках цього видання Петлюра 30 липня 1914 р. опублікував відозву “Війна і українці”, у якій доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Росією, і що серед них не існує “австрійської орієнтації”. Петлюра висловлював сподівання, що у майбутньому ставлення російської влади до українців зміниться, а українське питання буде поставлене на порядок денний [200, с.184-185]. Така позиція С. Петлюри викликала розчарування у частини соціал-демократів. Деякі з членів УСДРП засудили війну і заявили про свій нейтралітет. Останнє стало приводом для розв'язання з боку царського режиму

репресій проти “українського сепаратизму”. Відтак можна зробити висновок, що свою заяву в “Украинской жизни” С. Петлюра зробив, керуючись почасти політичною кон’юнктурою, почасти переконаннями. Висуваючи гасло підтримки українцями Росії у війні проти німецько-австрійського блоку, він тим хотів відкинути звинувачення останніх з боку російських чинників в австрофільстві, й таким чином повернути до них довір’я і відвернути можливі репресії. З другого боку, він, як соціал-демократ, обстоював думку, що Україна разом з іншими народами здобуде свої автономні права в новій демократичній Росії. На думку відомого історика Д. Дорошенка, ця декларація відбивала настрої тодішнього широкого українського загалу. Вона була не “індивідуальним актом С. Петлюри”, а документом редакції, який, за визнанням С. Сірополка, знайшов схвалення “з боку деяких визначних українських діячів, яким С. Петлюра надіслав її перед друкуванням” [230, с. 3]. Цікаву гіпотезу, щодо цієї події висловив сучасний український історик В. Савченко у монографії “Симон Петлюра”. Він стверджує, що формування такої політичної орієнтації у війні пов’язано з приналежністю С. Петлюри до масонських лож, які орієнтувалися на держави Антанти, насамперед Францію та Англію. Ліберальні кола, що групувалися навколо них, сподівалися, на думку дослідника, що “союз із Англією та Францією призведе до поступової демократизації російської дійсності, а Петлюра вважав, що провідні європейські держави повинні дізнатися про український народ як про свого союзника” [220, с. 49]. Не вдаючись у дискусію з цього питання, зауважимо, що напередодні світової війни він відійшов від соціалістичного доктринерства, ставши на помірковані позиції. Про це у своєму щоденнику згадував С. Єфремов: “Ближче до його придивився р[оку] 1907-го, коли він був за секретаря в “Раді”. Багато тоді було в ньому есдечеського духу – хвастливості, доктринерства і несерйозності...Потім він зник у Москву. Коли я зустрівся з ним там уже 1912 р. в редакції “Украинской Жизни” – я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехав свої колишні витівки” [134, с. 379].

У 1915 р. С. Петлюру було мобілізовано до армії санітаром на Західний фронт у Білорусію. Наприкінці цього ж року він стає уповноваженим “Земгору” по

3-й армії, громадської організації – Земського і міського союзів, котра займалася наданням допомоги у постачанні армії.

У березні 1917 р. після повалення самодержавства в Росії країну охопили масові революційні виступи. Не оминули вони й армію. Солдати-українці Західного фронту обирають С. Петлюру головою Українського військово-революційного комітету Західного фронту. З цього часу можна датувати початки його військової кар'єри. Зараз важко судити чи у С. Петлюра був чітко сформований план щодо організації української армії. Напевно тоді він, як і більшість українських політиків, обстоював ідею автономії України, хоча його погляди щодо розгортання українського національного руху серед солдатів-українців колишньої царської армії виходила за межі звичних автономістських концепцій. 28 березня 1917 р. за його ініціативою у Мінську було скликано нараду солдатів-українців Західного фронту, на яку прибуло близько трьохсот осіб. У виголошеній промові С. Петлюра, звертаючись до героїчних подій української історії, закликав присутніх організувати українські сили на фронті “бо тільки організований народ зможе використати ту свободу, яку тепер одержав. і закріпити свої політичні та національні права” [223, с.83]. Фактично С. Петлюра виступив ініціатором розгортання культурно-просвітницької роботи у військах та створення відповідних українських гуртків. Невизначеність і хаос, що постав внаслідок падіння царського режиму, створив сприятливі умови для виникнення гуртків солдатів-українців. Майбутній генерал Армії УНР В. Петрів згадував про початки їх організації на Західному фронті, на якому він тоді служив у складі 11-го Туркестанського полку 3-го Сибірського корпусу: “Ці гуртки заклалися в кінці березня та на початках квітня 1917 року. Глухо відгукувались поміж гуртками чутки про утворення уряду на Україні, деколи надходили українські часописи, яких не дуже то пускали на фронт, а з розкладом російського війська збільшувався неспокій за рідний край та виринала думка про необхідність свого власного українського війська” [206, с. 245].

Російська військова влада та громадсько-політичні організації негативно ставилися до українського руху в армії, намагалися перешкодити його

організаційному оформленню. Власне в таких умовах С. Петлюра, користаючись посадою голови контрольної колегії Земського союзу Західного фронту, розгорнув агітаційно-пропагандистську роботу серед солдатів-українців. В. Сергійчук вважає, що вже на той час у нього визрів план щодо українського військового будівництва. Він стверджує, що головну ставку у створенні українських Збройних Сил С. Петлюра робив на те, щоб за будь-яку ціну втримати під впливом вояків-українців колишньої імперської армії, які “піддалися українізаційним процесам, створивши з них справді боєздатні частини і під проводом старшин-земляків перекинути на терени України” [223, с.85]. Завдяки виступам перед солдатами Симону Петлюрі вдалося завоювати популярність. Значною мірою він спричинився до створення українських військових рад – від полкових до фронтової. Авторитет, повага серед солдатських мас та його громадська активність висунули його до керівництва українським військовим рухом. У квітні 1917 р. він виступив ініціатором та організатором проведення в Мінську українського з’їзду Західного фронту, на якому було утворено Українську фронтову раду. Її головою було обрано Петлюру. Як голова, перебуваючи на посаді Уповноваженого Головного Всеросійського Земського З’їзду, Голови Контрольної Колегії Земського Союзу на Західному фронті, Петлюра був делегований для участі в роботі Національного Конгресу, що скликався Центральною Радою і проходив у Києві 19-21 квітня 1917 р. Так одночасно з військовою розпочалася і політична кар’єра С. Петлюри, оскільки, будучи на той час одним із чільних діячів УСДРП, він поринув у вир політичного життя, що охопив Київ після утворення Центральної Ради на чолі з Михайлом Грушевським.

Тим часом національно-визвольний рух все сильніше охоплював армію. Цьому сприяв національний склад військ дислокованих на території України. На Південно-Західному і Румунському фронтах українці становили відповідно 1/3 частину їхнього особового складу [121, с.52]. Загалом неросійський контингент сягав тут майже 65% [252, с.17]. Подібним було становище і на Чорноморському флоті. Тут несло службу 65% українців від загальної кількості матросів [106, с.55]. Власне в той час у середовищі Центральної Ради та українського політикуму

актуалізується питання щодо військового фактора в українському національному відродженні. Як відомо, провідні партії Центральної Ради – УСДРП, УПСР, УПСФ дотримувалися автономістських поглядів щодо майбутнього державного статусу України. “Оборонці української державності не будуть націоналістами, – писав М. Грушевський. Широка автономія України – в її етнографічних межах у федеративнім зв’язку з демократичною Російською республікою. Се наша платформа” [110, с.104]. Очевидно, що автономістська концепція стояла на перешкоді організаційному оформленню українського військового руху, що став проявлятися у процесах українізації – на перших порах стихійному виділенню солдатів-українців із загальноросійських частин в окремі частини, прагненні служити на рідній землі. Останнє активно підтримали опозиційні і малочисельні угруповання самостійницького спрямування, лідером яких виступав М. Міхновський. У березні 1917 р. за їх ініціативою у Києві виникло дві організації, котрі заявили про рішучий намір формування національної армії. Це були Організаційний комітет під проводом полковника М. Глинського і Військовий клуб ім. гетьмана Полуботка на чолі з М. Міхновським. 29 березня 1917 р. у Києві відбулися установчі збори солдатів-українців, які ухвалили рішення про формування добровольчого 1-го полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, делегувати зі свого складу представників до Центральної Ради, розгорнути енергійну пропагандистську роботу серед вояків з метою популяризації українського військового руху, розпочати підготовку до скликання Всеукраїнського військового з’їзду, який би визначив перспективи національного військового будівництва [105, с.40].

На відміну від провідних партій Центральної Ради самостійники мали більш чіткий план створення національної армії. Для М. Міхновського армія мала бути головною підвалиною суверенності держави, бо “багнет завжди буде запорукою, що на нашій землі панує не чужа, а власна наша воля!” [133, с.23]. М. Міхновський був переконаний, що створення національного війська треба розпочинати з організації керівних військових структур, які б максимально сконцентрувалися на координації українського військового руху (українізації) на місцях. Лідер

самостійників хоча й не поділяв поглядів, що стосувалися офіційної політики російського Тимчасового уряду та соціалістичних партій Центральної Ради щодо демократизації армії, вважав, що її потрібно використати для того, аби провести процеси українізації до логічного завершення – створити окремі українські військові частини, а “вже пізніше доведеться думати про утвердження в Українському війську дисципліни” [133, с.85]. Українські соціалістичні партії, що верховодили у Центральній Раді, бачили в українському військовому русі передусім загальнодемократичний аспект і лише потім – мілітарний. Проте спільним, що об’єднувало два табори – це підтримка ідеї українізації армії, прагнення залучити її до загальноукраїнського національно-визвольного руху. Свідченням тому були події пов’язані із створенням полку ім. гетьмана Б. Хмельницького. Його організацію взяли на себе самостійники. Дотримуючись тактики “доконаних фактів”, вони наприкінці квітня 1917 р. створили у Києві полк у складі 3400 вояків, котрі погодилися вирушити на фронт лише за умови визнання їх окремою українською частиною [251, с. 7]. Зі свого боку, Центральна Рада, хоча у своїй заяві, опублікованій у пресі, відмежовувалася від подій пов’язаних із його створенням, проте визнавала, що “не бачить іншого виходу, як сформувати з них український полк і задовольнити їхнє бажання вийти негайно на фронт у виді української військової одиниці. Інакше сей стихійний рух, не направлений у відповідному напрямі, може викликати заколот у тилу і тим нашкодити справі оборони й укріпленню нового ладу” [66]. Яке становище щодо цих подій займав С. Петлюра з’ясувати важко, позаяк відсутні джерела.

Бурхливий ріст українського військового руху ставив на порядок денний перехід до вищого типу організації через заснування загальноновизнаного військового органу, який би взяв на себе функції керівного центру по формуванню українських військових частин, створені підвалини національних Збройних Сил. Це питання мав вирішити Всеукраїнський військовий з’їзд, ініціатором скликання якого виступив клуб ім. гетьмана Полуботка. Щоб не опинитися на узбіччі подій, ідею його скликання підтримала й Центральна Рада. У середовищі українських

партій у процесі підготовки до з'їзду остаточно закріпилося два підходи щодо проблем побудови національної армії, а відтак його ролі.

На відміну від керівників Центральної Ради, які розглядали скликання військового з'їзду як засіб опанування стихії шляхом нав'язання ідеї автономії України у складі Росії, прихильники М. Міхновського, навпаки, дивилися на з'їзд як на засіб, котрий дасть простір розгортання українському військовому руху. На одному із засідань Організаційного комітету, що передував відкриттю зібрання, обговорювалося питання тактики дій, яку мали зайняти його члени під час його роботи. Головне завдання з'їзду, доводив у своєму виступі М. Міхновський, полягало у створенні авторитетного органу, що дасть змогу проводити формування українських частин, не звертаючись за дозволом до Петрограду. Він припускав, що на з'їзді боротимуться дві течії – самостійницька, тобто державницька, і демократична, носіями якої виступала більшість соціалістичних партій, що входили до Центральної Ради. Згідно із задумом М. Міхновського, українська армія мала бути регулярною, а створювати її потрібно методом “доконаних фактів”, які виправдали себе при організації полку ім. Б. Хмельницького. Заклавши основи власних Збройних Сил, Україна, на думку самостійників, мала негайно приступити до укладення сепаратного миру з країнами Четверного блоку.

18 травня 1917 р. – день відкриття першого Всеукраїнського військового з'їзду розгорнулася гостра боротьба навколо головування на ньому. Масла у вогонь підлила телеграма Виконавчого комітету Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів на адресу з'їзду, яка закликала українських військових утриматися від самочинних дій до скликання Всеросійського військового з'їзду Рад, котрий планував розглянути питання формування частин за національним принципом [126, с. 353-355]. Представники клубу ім. гетьмана Полуботка запропонували на голову з'їзду кандидатуру М. Міхновського, а В. Винниченко – свого колегу по УСДРП – С. Петлюру, який прибув сюди як делегат від солдатів-українців Західного фронту. Спочатку делегати відкинули його кандидатуру, мотивуючи тим, що він маловідомий широкому загалу солдатів і не є кадровим військовим, а тому не розуміється на військових справах. Між В. Винниченком та

М. Міхновським відбулася гостра полеміка стосовно виборів головуючого. Останній переконував з'їзд не обирати головою С. Петлюру і негайно проголосити самостійність України. Як слушно вважає В. Савченко, “ці заклики були чистої води провокацією, тому що непідготовлений виступ декількох тисяч озброєних людей був би негайно придушений військами вірними Тимчасовому уряду” [220, с. 69]. Побояючись втратити контроль над з'їздом, соціалістичні партії провели свою другу резолюцію – зовсім не обирати голови, а лише президію, у складі котрої були б прихильники обох течій. До президії увійшли С. Петлюра як делегат від фронту, поручник М. Міхновський від тилів, командир полку ім. гетьмана Б. Хмельницького підполковник Ю. Капкан і В. Винниченко від Центральної Ради. На з'їзді С. Петлюра виступив з промовою, у якій закликав не піддаватися емоціям, а керуватися холодним розумом. Він переконував делегатів у недоцільності відокремлюватися від Росії. “Будьмо на висоті нашої національної гідності, – говорив він, – щоб у сю політичну хвилю ніхто не наважився нам кинути докору пристрасти, національної виключности” [102, с. 373].

Хоч гострі дебати з приводу головування на з'їзді завершилися компромісом, але вся його подальша робота проходила під сильним впливом самостійницької течії. Певною мірою М. Міхновському та його групі вдалося вплинути на рішення з'їзду. Він зажадав від Тимчасового уряду і Петроградської Ради негайного проголошення національно-територіальної автономії України, створення української національної армії. З'їзд прийняв з цього приводу спеціальну ухвалу. Необхідність формування національної армії він аргументував тим, що вона зможе припинити падіння дисципліни і дезертирства. “З'їзд, – говорилося в резолюції, – висловлює переконання, що під своїми національними прапорами українські солдати підуть в бій” [97]. Форум вирішив створити при Центральній Раді Український генеральний військовий комітет (УГВК), що мав координувати і очолити національне військове будівництво. В ухвалі з'їзду “Про українське народне військо і Український військовий генеральний комітет” висувалася вимога негайної “націоналізації армії на національно-територіальному принципі”, а також потреба організації української армії [57]. Під час виборів до УГВК сталася подія,

що значно вплинула на зростання популярності С. Петлюри. До з'їзду хтось приніс анонімний лист, у якому була погроза розправитися з В. Винниченком та С. Петлюрою, якщо вони не знімуть своїх кандидатур до Військового комітету. Охоплені емоціями делегати майже одноставно обрали їх до складу Військового комітету [220, с. 71]. Певною мірою це спричинилося до нейтралізації впливу самостійників на з'їзді, адже його делегати відтепер були переконані, що Петлюра та Винниченко є “справжніми революціонерами”. Як стверджує Р. Млиновецький, справу з листами влаштували їх прихильники, щоб добитися перемоги на виборах до УГВК й стримати самостійницький запал делегатів [85, с. 207]. В. Винниченко з притаманною письменнику красномовністю став переконувати делегатів у тому, що “Україні немає за що воювати, бо вона нікого поневолювати не хоче. Їй треба тепер закінчити війну й улаштувати разом з російськими працюючими класами нове життя у спільній державі – Росії” [138, с.32]. Під тиском УСДРП і УПСР з'їзд у своїй підсумковій резолюції записав: “Вважаючи, що всяка війна є справою не народів, а імперіалістичної політики пануючих класів, постійне військо, як знаряддя панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу, тому український військовий з'їзд, ставить собі головним завданням, щоб українська армія стала по війні армією всього народу – народньою міліцією” [97]. Під час виборів голови УГВК спалахнули гострі дискусії між самостійниками і соціал-демократами.

Врешті головою УГВК було обрано С. Петлюру. У зв'язку з тим варто порушити питання щодо поглядів, які мав на той час С. Петлюра у питаннях на українізацію армії, її завдання та національний військовий рух в цілому. Із наведеного можна стверджувати, що на цей час С. Петлюра не був відомий широкому загалу вояків, радше його знали як політика лівого крила. Винниченко, який пізніше став запеклим політичним опонентом С. Петлюри вже на еміграції, намагався довести, що він зовсім не надавався до військових справ, а дістав пост голови УГВК “через нашу тодішню національну бідність. Українська нація на той час була до такої міри винищена руським імперіалізмом, що перший момент Центральна Рада не могла сформувати уряду просто через брак відповідних людей і

то... смішно сказати, через брак дорослих осіб...Не через те, що С. Петлюра розумівся на військових справах, не через те, що він виявляв коли-небудь нахил до війн, ні..., просто через те, що він носив військовий одяг і був делегатом від фронту” [86, с.25]. Звичайно, що оцінки В. Винниченком С. Петлюри є дуже суб’єктивними. Ситуації навесні 1917 р., коли українізація російської армії щойно розпочиналася і значною мірою мала стихійний характер, дуже важливо було надати конструктивного виваженого характеру й не спровокувати репресій з боку урядових та військових структур Росії. Тому має слушність С. Литвин, що очолити її мала постать не стільки військова, скільки політик національно-державних поглядів [173, с.65].

Саме перший Всеукраїнський військовий з’їзд вивів С. Петлюру у велику політику і висунув на чоло військового будівництва. Неабияку роль у цьому відіграли особисті якості С. Петлюри: знання солдатської психології, талант оратора, уміння виважено і переконливо доводити свої думки. Сучасний український дослідник Володислав Верстюк, аналізуючи визвольні змагання 1917-1921 рр. вважає: “Є підстав вважати, що він володів якостями харизматичного лідера і не раз демонстрував, про що знаходимо чимало свідчень.” [212, с. 180].

Сучасник подій, згодом заступник С. Петлюри на посту голови УГВК полковник В. Кедровський з цього приводу у спогадах зазначав: “Враження від промови Петлюри у мене залишилось колосальне...На з’їзді виступали поруч нього і Михайло Сергійович Грушевський, і Володимир Кирилович Винниченко, і полковник Капкан, і Микола Міхновський та інші діячі українського визвольного руху. Делегати з’їзду приймали їх також тепло, нагороджували оплесками і “славою”, але над усім і всім домінував Симон Васильович Петлюра. В ньому не лише бачили, але й відчували інтуїтивно українські військові маси свого природного вождя. З ним вони були готові піти на безконечні жертви” [152, с.12-13].

Можливо у цих словах є перебільшення, адже на той час оцінки Петлюрою національного військового будівництва ще так різко не контрастували з доктриною соціалістів. Проте вже на першому військовому з’їзді стали кристалізуватися його

погляди на український військовий рух, що насамперед проявлявся у процесах українізації, які охопили імперську армію. Незважаючи на позірну відмінність у поглядах на військові справи між С. Петлюрою та М. Міхновським, помітна їх схожість у головному – усвідомленні значимості військового фактору для національного відродження України. На цю особливість звертав увагу голова Центральної Ради М. Грушевський, який писав, що “згодом виявилось, що Петлюра являється, може тактовнішим і поправнішим виданням Міхновського... Але в даний момент ці негативні сторони відходили на другий план перед позитивним здобутком – віддання військового руху під цивільний соціалістичний напрям” [113, с. 144]. Відмінність у поглядах С. Петлюри та М. Міхновського полягала у тактиці створення військових частин. Останній намагався робити ставку на самочинному творення військових частин, добитися від урядових чинників дозволу на формування добровольчих загонів. С. Петлюра перспективу створення національного війська бачив у планомірному й методичному розгортанні українізації в рамках російської армії, яка мала на меті, використовуючи загальноросійські тилові структури і військовий адміністративний апарат, провести виділення українських частин і в перспективі зосередити їх на території України.

У своїх виступах на з'їзді С. Петлюра неодноразово наголошував, що найважливішим завданням, яке стоїть на порядку денному, це “вирвати українських вояків із рук російського командування й скупчити їх на одному фронті” [156, с.65] Формально перебуваючи у складі поки-що єдиної загальноросійської армії, українізовані частини фактично перетворилася б у екстериторіальне військо, що неминуче призвело у майбутньому до створення повноцінних українських Збройних сил. Зробити це можна було на перших порах виваженою і рішучою тактикою у відносинах із російською військовою владою. Тактика самостійників хоча й визначалася чітким планом й рішучістю дій, містила у собі елемент ризику. Навесні 1917 р. російський Тимчасовий уряд користувався великим кредитом довіри у суспільстві і під гаслом “збереження єдиного революційного фронту” міг військовою силою розправитися з невеличкими українськими частинами, які формували самостійники. Крім того потрібно мати на

увазі, що концепція творення армії із добровольчих частин мала серйозні вади, адже вони не могли бути великими, а їх особовий склад з фізичного погляду міг складатися з осіб не придатних до служби у діючій армії. Тому й не дивно, що, виступаючи на з'їзді, Петлюра закликав його учасників “до об'єктивної, спокійної і розважливої праці, підпорядковуючи пориви серця наказам холодного розуму. Не треба в дану політичну хвилину відокремлювати долі Росії від долі України. Якщо Росія потерпить поразку – наслідок цієї катастрофи відіб'ється і на політичній частині її – на Україні“ [185, с. 204]. Але концепція українізації армії С. Петлюри і концепція формування армії “доконаними фактами” М. Міхновського доповнювали одна одну. Перша вводила її у планомірне річище, робила масштабною за розмірами, до певної міри намагалася легалізувати в очах загальноросійської влади і не спровокувати її на можливі репресії, друга – підштовхувала до радикальних дій, спонукала український політичний і військовий провід йти на рішучіші дії.

Очевидно, що між обома цими напрямками точилася ідеологічна боротьба. Солдати та офіцери психологічно були більше налаштовані до рішучих дій, менше до них схилялася Центральна Рада та її соціалістичні лідери. Ю. Тютюнник, який служив прапорщиком у 32-му піхотному запасному полку у Сімферополі писав: “Ми прийшли до висновку, що наші соціал-демократи одне говорять, а зовсім інше роблять. Реальний зміст ми бачили в організації реальної сили – української армії, і нам здавалося, що ми не помиляємося...Не могли ж ми припустити, що наші українські соціал-демократи боролися за місця у військовому комітеті для того щоби дезорганізувати і спровокувати українське військо. Ми ненавиділи ворогів і ідеалізували своїх” [256, с. 21].

Незважаючи на невизначеність та відсутність програмних установок у військовій політиці Центральної Ради, перший військовий з'їзд все ж став своєрідним імпульсом у розгортанні українізації російської армії, першим кроком до організації національних Збройних Сил. Як слушно зауважив один із перших біографів С. Петлюри, він “виявив лише могутню демонстрацію пробудженого українського вояцтва. Наслідки цієї демонстрації були у скріплені національних позицій вояків-українців на фронті. Думка про відокремлення солдатів-українців в

окремі сотні, курені, полки, дивізії аж до корпусів набирала виразних форм” [144[^], с.42].

За доповіддю С. Петлюри з'їзд ухвалив резолюцію “Про українізацію війська”, в якій зазначалося, що “в існуючих військових одиницях в тилкових частинах всі українські вояки, як офіцери, так і солдати, повинні бути негайно виділені в окремі частини. У військових одиницях на фронті це виділення повинно проходити поволі, – в залежності від тактичних і інших військових обставин, постільки це виділення не буде вносити дезорганізації на фронті” [61]. В літературі з цього приводу висловлюється думка, що курс на українізацію армії означав відмову від засади її регулярності. На нашу думку, це твердження надто категоричне, позаяк українізовані частини по-суті були регулярними військами. Інша річ, що соціалістична більшість Центральної Ради вбачала в українізації армії перший крок до її перетворення у формування міліцейського типу.

До здобутків з'їзду можна віднести й створення українського військового центру, що взяв на себе координацію українізації армії – УГВК. На початку свого існування його очолювала президія з чотирьох чоловік і постійного секретаря. УГВК складався з шести відділів: агітаційно-просвітницького, організаційного, інспекторського, мобілізаційного, військово-комунікаційного, муштрового та фахових військ (артилерії, авіації, кавалерії та ін.). Незабаром його структура дещо змінилася. До складу нового УГВК увійшли відділи: мобілізаційний, інспекторський, технічний, політичний, шкільний, канцелярії, фінансовий, комендантський, генералів для доручень, штаб-офіцерів для доручень і значкових (ад'ютантів) [98]. За персональним складом у Генеральному військовому комітеті переважали цивільні люди або військові запасу. Що ж стосується участі в ньому військових спеціалістів строювої служби, то вона була пасивною, тому що змушені були виконувати щоденні обов'язки безпосередньо у своїх частинах. І в результаті керівництво комітетом здійснювали не військові фахівці.

У середовищі професійних військовиків цього часу ця інституція не викликала особливого довір'я. Зокрема генерал П. Скоропадський – командувач 34-м армійським корпусом на Південно-Західному фронті, писав: “В той час всі

особи, що там засідали, ще не вбрались в пір'я. Всі вони робили враження неуків у своїм ділі. Там я вперше зустрів Петлюру. Він оточив себе масою молодих людей, котрі носилися з якимись паперами. Взагалі типово революційний штаб, який доводилося пізніше часто бачити... Очевидно справи у Центральній Раді тоді ще йшли не особливо добре. З Петлюрою я дуже мало бесідував, він взагалі не був у курсі військових подій, а більше займався київською політикою” [231, с.61-62].

Після з'їзду українізація колишньої імперської армії набрала ширших масштабів. Відтак її командування змушене було прийняти до відома цей факт, хоча офіційної ухвали з цього приводу ще не було. Військовий з'їзд зажадав від Центральної Ради негайно вжити рішучих заходів щодо здійснення рішень на шляху встановлення автономії України. Для цього було сформовано делегацію до Петрограда у складі 10 осіб, серед яких були і члени УГВК – полковник О. Пилькевич, підпоручик А. Чернявський, матрос С. Письменний і солдат Д. Ровінський [237, с. 223]. 26 травня делегація висунула перед Тимчасовим урядом вимоги: піти назустріч домаганням українського народу, головне з яких – надання автономії Україні. У поданих вимогах мова йшла і про українізацію армії: “В інтересах підвищення боєздатності армії та відновлення дисципліни доконче потрібно перевести в життя виділення українців в окремі військові частини як в тилу, так, по змозі, і на фронті” [112, с. 15]. Представники УГВК окрім того висунули перед урядом свої вимоги: оголосити наказ по армії і флоту про визнання УГВК при Центральній Раді як органу, що відає всіма військовими армійськими українськими організаціями; подати поіменні списки генералів, штаб-офіцерів і обер-офіцерів – українців, а також загальні відомості про солдатів-українців в армії; розпорядження командування про переведення із запасних частин, що дислокуються в Центральній Росії, українізованих формувань до Києва, а ті, які знаходяться в місті, українізувати і передати у розпорядження УГВК; визнати за УГВК право укомплектувати полк ім. гетьмана Б. Хмельницького, а також українізувати один армійський корпус на Південно-Західному фронті; провести українізацію тилкових частин і кооптувати до складу Генерального військового комітету офіцера-українця Генерального штабу. Нарешті, українська делегація

зажадала від Тимчасового уряду повернути Україні запорізькі прапори та клейноди [58].

Тимчасовий уряд відкинув всі домагання українців. Він твердо стояв на принципі єдиної і неподільної великої Росії і, фактично, цілком зігнував ухвали першого Всеукраїнського військового з'їзду – не визнав обраного ним Генерального військового комітету, вважаючи його, за словами В. Винниченка “цілком приватною самочинною організацією” [86, с. 198].

Незважаючи на відмову, УГВК розгорнув бурхливу діяльність. За кілька тижнів після своєї організації він вже мав на фронтах при штабах армій своїх представників, які інформували про стан українського військового руху на місцях. При Ставці Верховного головнокомандуючого УГВК представляв полковник В. Павленко [152, с. 14]. Перебуваючи тоді при владі, партія кадетів устами свого лідера П. Мілюкова заявила, що “збереження державної єдності Росії це та межа, якої партія не переступить. Розклад держави на суверенні хоча би частково одиниці для партії цілком неможливий” [185, с. 210]. Тимчасовий уряд робив усе можливе аби загальмувати процес українізації армії, який набирив чимраз більших масштабів. Він повністю відхилив ті мінімальні домагання автономії України, з якими звернулася до нього делегація Центральної Ради після першого Всеукраїнського військового з'їзду. Дотримуючись легітимності, її лідери опинилися перед дилемою: або погодитися з рішенням Тимчасового уряду і відмовитися від розпочатої українізації армії, передавши її долю на вирішення російської влади, або ж йти власним шляхом.

Для підтримки вимог Центральної Ради до Тимчасового уряду про надання Україні автономії та нейтралізації перешкод для українського військового руху з боку Всеросійського військового з'їзду, який готувався на 27 червня, УВГК скликав на 17 червня 1917 р. другий військовий з'їзд.

Період між першим та другим всеукраїнськими військовими з'їздами був особливо напруженим у житті С. Петлюри. Необхідно було розробити сам принцип “українізації”, щоб подати його на розгляд з'їзду, розробити структуру новоутвореного військового відомства – Генерального військового комітету,

нав'язати конструктивні контакти з місцевою військовою владою – командувачем київського військового округу полковником К. Оберучевим, а також командувачами Південно-Західного та Румунського фронтів. Якщо з першим завданням С. Петлюрі вдалося впоратися – порозумітися з К. Оберучевим, то справа з українізацією фронтів зависла. На початку червня до Києва прибув військовий міністр О. Керенський, який відверто заявив про неможливість перегрупування військ за національним принципом. Це викликало не лише розчарування, але й обурення у середовищі навіть поміркованих лідерів Центральної Ради. Радикалізувалися й погляди С. Петлюри. Виступаючи 10 червня на Всеукраїнському селянському з'їзді, він сказав: “Коли сонце волі відродило нашу землю, воно відродило також думку про організацію української армії” [185, с. 216].

С. Петлюра як голова УГВК брав діяльну участь у підготовці до скликання другого військового з'їзду. Під його керівництвом було розроблено положення, згідно котрого на ньому мали бути представлені делегати від солдатів-українців фронтових і тилкових частин армії, дислокованих як в Україні, так і за її межами [3, арк. 47]. Російські військові власті докладали чималих зусиль, щоб не допустити поширення інформації серед солдатів-українців щодо скликання Другого військового з'їзду. Мимоволі цьому перешкодив сам військовий міністр Керенський О., розіславши по всіх частинах армії телеграму із заборонаю під карою притягнення до військово-польового суду їхати на з'їзд [105, с. 57]. 12 червня С. Петлюра у відповідь звернувся до солдатів-українців з відозвою, у якій кваліфікував заборону російською владою скликання з'їзду як першу заборону військового з'їзду загалом і рішуче підтримав своє попереднє звернення в справі його проведення [98]. Не отримавши позитивної відповіді від Тимчасового уряду, Центральна Рада зважилася на рішучий крок – скликання другого Всеукраїнського військового з'їзду, який мав вирішити питання, що стосувалися не лише самої українізації армії, а й організаційних рамок військового будівництва.

Отже, С. Петлюра на початковому етапі розгортання української національної революції належав до лівого крила її політичного спектру. Будучи

членом УСДРП, він дотримувався її програмних установок у питаннях національного самовизначення України, як автономної одиниці у складі Росії. У той же час, на відміну від своїх партійних колег, він одразу ж зацікавився військовим фактором, усвідомив його значимість у процесах національно-державного відродження України. Свідченням цьому була його візія українізації імперської армії, як переходового етапу від єдиної загальноросійської армії через екстериторіальні частини до національно-територіального принципу її комплектування, а відтак до будівництва повноцінних Збройних Сил України.

2.2. Військово-організаційна робота С. Петлюри у створенні підвалин Армії УНР періоду Центральної Ради

Новий етап у військово-політичній кар'єрі С. Петлюри розпочався у червні 1917 р. Він був пов'язаний із кардинальними змінами, що проходили у державно-правовому статусі України, а найважливіше – стрімким зростанням національно-визвольного руху в армії, необхідністю надання йому організаційних рамок. Власне військовий фактор значною мірою спричинився до висунення С. Петлюри на провідні ролі поруч з М. Грушевським та В. Винниченком у тогочасному українському політикумі.

Як зазначалося раніше, Центральна Рада, всупереч волі військового міністра О. Керенського, зважилася на скликання другого всеукраїнського військового з'їзду. Він розпочав свою роботу 18 червня. На з'їзд прибуло 1.976 делегатів, що представляли 1.732.444 “організованих солдатів-українців” [245, с. 47]. Зрозуміло, що таке піднесення серед найактивнішого в українському національно-визвольному русі елементу імпонувало українським лідерам, які до цього моменту не мали справи з організацією та керуванням масовими рухами, а обмежувалися кабінетною і культурно-просвітницькою роботою. Не мав відповідного досвіду у цій галузі й С. Петлюра. Початок з'їзду, за словами М. Грушевського, засвідчив, що в особі мільйонів “українських багнетів і шабель” Центральна Рада одержала “почуття величезної потенційної сили, і з іншого боку – неможливість перетворити сю позбавлену всякої можливості акції в потенцію в справжнє українське військо, в силу реальну і активну, без помочі тої адміністративної машини, яка вся лежала в руках російської влади” [113, с. 124]. Під час відкриття з'їзду знову спалахнула боротьба між самостійниками з групи М. Міхновського і прихильниками Центральної Ради за керівництво у ньому. Вона проходила на фоні загострення політичної ситуації в Києві, викликаній погрозами начальника київського військового округу полковника К. Оберучева розігнати нелегітимний з'їзд і навіть Центральну Раду під приводом того, що вони хочуть захопити владу у Києві. Щоб

не втратити контроль над ситуацією і спрямувати роботу делегатів у поміркованіше русло, було вирішено обирати лише президію. До її складу увійшли В. Винниченко, С. Петлюра, М. Ливицький, П. Курявий, К. Воротинський-Сивошапка. Самостійники не отримали місця у керівництві з'їздом, відтак небезпека щодо прийняття під їх впливом непередбачених рішень дещо зменшилася. Оскільки серед президії засіли особи, які окрім В. Винниченка та С. Петлюри були маловідомі загалом, то кожен з них мав подати перед делегатами інформацію про себе. Як іронічно зазначає у спогадах учасник з'їзду Ю. Тютюнник, "Винниченко розказав, як він "страждав" за старого режиму, та, що в сучасний момент він є "автономістом-федералістом" за переконанням. Петлюра цілком поділяє погляди свого однопартійника. Поминувши Винниченка та Петлюру, до складу президії пройшли люди, що найбільш артистично вміли оповідати про те, як вони "страждали". Думка про перевірку тих "стражданих" не виникла на з'їзді..." [256, с. 30].

Відкриття з'їзду було переповнене емоціями. Делегати вимагали радикальних і рішучих дій щодо відсічі шовіністичним погрозам російської влади. Вони закликали припинити будь-які переговори з Тимчасовим урядом, не посилати до нього делегацій, не "просити ласки у віковичних ворогів українського народу" [86, с. 174]. Українсько-російська конфронтація загрожувала перерости у збройні сутички в Києві, тим більше, що у місті було чимало військових частин. Дуже влучно охарактеризував настрій у місті Ю. Тютюнник: "Для людини, яка не переживала і не відчувала на собі масового психозу яким і є психоз революції, мабуть, буде смішним обурення півтретя тисячі членів з'їзду, представників півтора мільйонної озброєної маси, на якогось там Оберучева. Але в Києві тоді ніхто не сміявся. Всі тіпалися: одні з обурення і бажання кров'ю змити образу, другі тіпалися з переляку, треті й самі не знали, чого вони тіпалися. Авторитет Грушевського, Винниченка, Петлюри та інших довго боровся з безмежним інстинктивним поривом маси з'їзду, що поривалася боронити честь нації" [256, с. 32-33].

В еміграційній, а за нею й сучасній українській історіографії донині можна зустріти діаметрально протилежні судження оцінок тактики тогочасного українського політичного проводу. Політичні опоненти Центральної Ради, а почасти й С. Петлюри, звинувачують їх у надмірній поступливості російському уряду, доводять, що ситуація була сприятлива для радикальних дій включно із силовими методами захоплення влади, другі ж доводять, що передчасний виступ спричинився б до розгрому російськими частинами дислокованими в Києві не лише з'їзду але й Центральної Ради [185, с. 271; 264, Т.1, с. 129; 187, с. 117; 81, с. 112-113].

На підставі аналізу фактів, що подають мемуаристи, можна зробити висновок, що С. Петлюра не поділяв поглядів самостійників щодо підняття антиросійського повстання, бо вважав авантюрою. Вже під час відкриття військового з'їзду він заявив, що “Ми всі лише переодягнені члени української демократії”. Відтак керівник УГВК підкреслював, що армія має стати оплотом демократичного розвитку суспільства й не чинити насильного впливу на суспільні процеси. Характерно, що цієї позиції С. Петлюра не змінить навіть у часи Директорії УНР, коли фактично стане одноосібним керівником держави та армії. Можливо це впливало із його цивільного єства, перевагою у його особистості політика над воєначальником. Вже будучи в еміграції, у статті для військового журналу “Табір” С. Петлюра порушив питання про так званій “симбіоз політики і військової”. Йшлося про те, чи спроможний політик очолити армію. Звертаючись до світового і вітчизняного досвіду, він дав позитивну відповідь на це запитання. “Закон шукання симбіозу військової й політики в одній особі, – писав він, – надзвичайно влучно і глибоко зумів сформулювати Віктор Гюго, коли зауважив, що добрий генерал може командувати, але вождем нації в хвилини небезпеки мілітарної стати не може, бо не в силах він потягти за собою душу нації і її озброєної частини – армії. Це завдання під силу національному вождеві-політикові” [197, с. 291].

Очевидно, що С. Петлюра цим хотів обґрунтувати закономірність своєї участі у керівництві військовим будівництвом в Україні й водночас підкреслити

взаємовплив між військовим і політичним факторами у житті держави. Власне як політик він поведився під час другого військового з'їзду. Зважаючи на вкрай напружену атмосферу, С. Петлюра долучився до того, щоб той не перетворився у некерований стихійний вибух. Особливо це було помітно після виступу члена президії з'їзду І. Гаврилюка, який у своїй промові відверто заявив про докорінну різницю між українськими й російськими національними інтересами: "...Будьмо сміливими й не біймося рішучих кроків, бо може настати й такий час, коли ми, переконані федералісти, будемо приневолені змінити нашу тактику та внести в наші програми новий пункт, пункт суверенности й незалежности України" [151, с. 130].

Одне з важливих питань, які обговорював з'їзд – питання щодо підготовки О. Керенським наступу на Південно-Західному фронті. Делегати з'їзду схилилися до думки про його шкідливість для українських інтересів. Отже, склалася цілком реальна ситуація, коли не Центральна Рада, а військовий з'їзд перехопить ініціативу і своїми рішеннями призведе до збройної конфронтації з російським урядом. З перспективи часу можна стверджувати, що цей виступ міг мати успіх та й то короткочасний лише у Києві. Як прифронтний район, Україна була наповнена поки-що відданими Тимчасовому урядові військами. Якщо серед солдатів-росіян не було бажання продовжувати воєнні дії на фронті, то заклики до розправи із "зрадою" революції в тилу були б ними безумовно підтримані. Саме на з'їзді Петлюра проявив себе як політик, що уміє не лише відчувати настрої мас, але й коли потрібно висловлювати навіть непопулярні серед присутніх свої переконання. Прихильники С. Петлюри, а таким був його заступник по УГВК В. Кедровський, ідеалізує його вплив на схвильованих учасників з'їзду. У своїх спогадах він записав: "Коли обурення з'їзду дійшло до кульмінаційної точки й делегати були готові вийти на вулицю, щоб разом з іншими українськими вояками в Києві почати захоплювати все в свої руки, виступив на кафедрі Петлюра. Відразу розбурхане море, немов по слову чарівника, стихло й делегати жадно почали ловити слово промовця. Настала така тиша, що було чути віддих промовця. Він говорив проти настрою мас, проти їх інстинкту, проти їх намірів. Силою слова свого, силою духа

свого він спинив розбурхане море, вплив його в спокійні береги й утримав від виступу, який міг би привести до тимчасової ліквідації тодішніх осередків українського національного руху і в кожному разі затримав би його на довший час” [154, с. 217]. С. Петлюра ціною неймовірних зусиль та ораторського мистецтва ледь переконав з’їзд погодитися підтримати наступ на Південно-Західному фронті. Від того часу, як слушно зауважує сучасний біограф С. Петлюри В. Савченко, “Петлюра почав поступово виходити із тіні Винниченка” й став одним із провідних тогочасних українських політиків [220, с.73]. Хоч між цими політиками поки-що не було помітно явних доктринальних розбіжностей щодо військового фактору у національному державному будівництві, все ж їхні погляди у цьому питанні стали розходитися. С. Петлюра виявляв більшу гнучкість і розуміння внесення необхідних коректив до соціалістичних програмних установок у галузі військового будівництва. У одному із виступів на з’їзді він сказав: “Нам треба не постійного війська, а всенародного озброєння, міліції... Небезпека тут полягає в тім, що коли зорганізується буржуазія, військо стане обороняти її інтереси против інтересів демократії й селянства. Ось чому ці полки “імени гетьмана” можуть мати в собі елемент небезпечности, якщо вони будуть постійні. А поки що революція ще не скінчилася. Війна також ще не скінчилася і ми не знаємо, коли й чим вона скінчиться і що нам дасть. Отже, треба мати в руках революційну, озброєну, реальну силу, на якій демократія завжди б могла спертися в разі небезпеки загрози її інтересам” [93].

Як бачимо, погляди С. Петлюри на той час носили суперечливий характер: з одного боку, сповідуючи програмні постулати УСДРП, він виступав проти створення регулярної армії, з іншого – визнавав необхідність реальної військової сили. Це був єдино можливий компроміс керівництва з’їзду із рядовими його загалом. Попри всі старання керівників з’їзду обмежити його радикальний національний запал, з’їзд таки виніс низку важливих ухвал щодо поточного політичного моменту, а також з питань військового будівництва, які на практиці далеко виходили за рамки автономії України. Прийнята з цього приводу резолюція накреслила першочергові заходи в галузі військового будівництва: Генеральний

військовий комітет мав розробити детальний план українізації війська і вжити всіх заходів для негайного його реалізації, звернутися до Тимчасового уряду з вимогою розпочати широкий процес українізації армії [86, с.144]. Фактично це означало не що інше, як заяву про початок організації національної армії. Для проведення її в життя необхідно було мати спеціальний апарат. Створення його почалося безпосередньо на з'їзді. Він затвердив статут Українського генерального військового комітету, а також доповнив його новими 10-ма членами, суто з військових фахівців. Це спростовує закиди опонентів С. Петлюри про начебто нехтування ним кадровими питаннями. Головою комітету було затверджено С. Петлюру. Він же і подавав на розгляд з'їзду кандидатів до УГВК. Вибори до нього також проходили бурхливо, бо свої кандидатури на посади комітету висували різноманітні організації. Серед них особливо активно діяли члени клубу ім. гетьмана Полуботка. Їм вдалося набрати необхідну кількість голосів для виборів до УГВК. Кандидатури, запропоновані С. Петлюрою, почали провалюватися. Це неабияк стурбувало соціал-демократів та есерів. С. Петлюра, як пише очевидець, попросив у з'їзду позачергового виступу, у якому домігся від нього голосувати за весь список запропонованих ним осіб [227, с. 12].

З'їзд схвалив роботу УГВК за попередній період. Він звернувся з вимогою до вищих російських цивільних та військових установ про визнання комітету та його наказів, які торкалися українізації армії та флоту. Однак цілком очевидним було й те, що жодних гарантій, які б забезпечували реалізацію ухвал з'їзду не існувало. Це видно з резолюції “Про владу Українського генерального військового комітету”. У ній відсутня навіть згадка про механізм її реалізації. Вся влада УГВК над солдатами-українцями базувалася лише на його моральному авторитеті й особистому впливові його голови С. Петлюри. Діяльність УГВК викликала роздратування як у Тимчасового уряду, так російського генералітету. Його роботу вважали не лише самочинною, а й такою, що заслуговує кримінальної відповідальності. “Не раз, – писав згодом заступник голови УГВК полковник В. Кедровський, – доводилось одній частині членів сидіти і працювати на засіданні

комітету, а другій брать в кишені револьвери і йти чатувать на вулицю, де відбувалось це засідання” [214, с. 16].

23 червня 1917 р. Центральна Рада під тиском делегатів другого всеукраїнського військового з'їзду схвалила перший Універсал, в якому проголошувала автономію України. Після того, як В. Винниченко прочитав присутнім текст Універсалу, взяв слово С. Петлюра. Він сказав: “Хвиля, яку ми переживаємо з вами, є хвилею великої відповідальності. Во ім'я спасіння України, во ім'я спасіння цілої Росії, Центральна Українська Рада зважується взяти на свої плечі надзвичайно великі та відповідальні обов'язки” [276, с. 44].

28 червня Центральна Рада сформувала уряд автономної України – Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченко. За рекомендацією ЦК УСДРП, яку підтримали М. Грушевський та В. Винниченко, С. Петлюра був призначений головою Генерального Секретаріату військових справ, тобто посів посаду військового міністра України. У той же час залишається нез'ясованим питання, чому він, як одна із ключових фігур у керівництві, не був включений до складу Президії виконавчого комітету Центральної Ради, або ж, як її називали, Малої Ради? Саме тут розглядалися поточні питання і ухвалювалися найважливіші рішення. Можливо причина крилася у особистій конкуренції між М. Грушевським та особливо В. Винниченко з одного боку, та С. Петлюрою – з іншого, їхньому небажанні допустити його до перших ролей в керівництві. Не виключено, що й сам С. Петлюра через надмірну зайнятість в УГВК не наполягав на своїй участі у цьому органі. 29 червня 1917 Генеральний Секретаріат оприлюднив декларацію, у якій, новоствореному секретарству з військових справ визначалось завдання “українізації війська, як в тилу, так, по змозі, і на фронті, пристосування військових округ на Україні і організації їх до потреб українізації військ” [260, с. 159].

У період від кінця червня до середини липня С. Петлюра особливі зусилля докладав, щоб УГВК перетворився у координуючий орган в масштабах російської імперської армії, котрий би взяв на себе планомірне проведення українізації й крім того здобув визнання в очах загальноросійської військової влади. З цією метою він намагався через спеціальних представників Комітету нав'язати стосунки зі

Ставкою та штабами фронтів й окремих армій. Крім того на них покладалося не менш важливе завдання – інформувати солдатів про події в Україні, національний військовий рух загалом. Як бачимо, С. Петлюра добре усвідомлював роль пропаганди у розгортання національного військового будівництва. Лише через неї можна було залучитися бодай моральною підтримкою сотень тисяч солдатів-українців, а відтак хоча б частково убезпечитися від можливих репресій з боку офіційних властей.

Оскільки процес українізації армії загалом добре висвітлений в історіографії, варто зупинитися на ролі С. Петлюри у розробці засад національного військового будівництва, його практичній участі у ньому, а також впливові політичних чинників на його розуміння військового фактору у державотворчих процесах періоду утвердження автономного статусу України. Власне від червня до початку грудня 1917 р. він, як глава військового відомства України, визначав основні засади військового будівництва. С. Петлюра був ключовою фігурою у російсько-українських переговорах кінця червня – початку липня 1917 р. в Києві. У зв'язку з початком наступу на Південно-Західному та Румунському фронтах, Тимчасовий уряд змушений був піти на переговори з українською стороною, тим більше, що та виявила готовність його підтримати. Для врегулювання відносин з Центральною Радою Тимчасовий уряд відрядив до Києва І. Церетелі, М. Некрасова та М. Терещенка. Міністри прибули до Києва, а наступного дня сюди ж приїхав і військовий міністр О. Керенський. Наприкінці червня велися інтенсивні переговори з Центральною Радою. Українці домагалися перетворення Центральної Ради у вищий представницький орган України. Як і слід було чекати, найгостріші суперечки точилися навколо компетенції Генерального Секретаріату, особливо щодо повноважень С. Петлюра, який відтепер, виступаючи як самостійний політик, висунув перед О. Керенським вимогу погодитися на українізацію всіх гарнізонів, запасних полків, заміни всієї військової адміністрації в Україні українцями і переведення на Південно-Західний та Румунський fronti з інших фронтів українізованих частин. Він поставив вимогу негайної українізації 17 запасних полків та переведення з Північного фронту 21-го корпусу переважно українського

за своїм складом [155, с. 333]. Проте російські міністри не пішли на такі значні поступки. О. Керенський не визнав за УГВК прерогатив військового органу. Українській стороні вдалося лише добитися часткового впливу на формування українізованих резервних частин [111, с. 31]. Українсько-російські переговори своєю кінцевою метою мали урегулювати самочинно проголошений автономний статус України. Задля його визнання українська сторона йшла на максимальні поступки [237, с. 247-250]. Наслідком переговорів стало ухвалення двох майже ідентичних за змістом документів: декларації Тимчасового уряду і другого Універсалу Центральної Ради. Проти запропонованої російськими міністрами декларації різко виступали члени УГВК. Однак після тривалих суперечок, декларація була прийнята. Її військовий аспект отримав наступне висвітлення: “Тимчасове правительство, узнаючи необхідним зберегти під час війни бойову єдність армії, не вважає можливим допустити заходів, які можуть порушити єдність її організації і команди, як, наприклад, зміни в сучасний момент загального мобілізаційного плану шляхом негайного переходу до системи територіального комплектування військових частин, або надання командних прав яким-небудь громадським організаціям. Разом з тим правительство вважає можливим далі сприяти тісному національному об'єднанню українців у війську через формування окремих частин виключно українцями, оскільки цей спосіб, на погляд військового міністерства, буде можливим з технічного боку і не порушить бойової сили армії” [264, Т 1., с. 61- 62].

16 липня на основі узгодженого з міністрами Тимчасового уряду тексту декларації, Центральна Рада видала свій другий Універсал. Він був неоднозначно оцінений громадськістю. Для лідерів Центральної Ради це був триумф їх політичної діяльності, адже Тимчасовий уряд фактично визнав її, а відтак і автономний статус України (хоча не відомо на яку територію він поширювався), для опозиційних сил, передусім самостійників, це була капітуляція, позаяк остаточно автономний статус України відкладався до розгляду Всеросійськими Установчими Зборами. У той же час в Універсалі вперше на найвищому рівні відкрито порушувалося питання українізації військових частин. Тобто повільно реалізовувався перше завдання, яке

ставив перед собою С. Петлюра – через українізацію армії добитися переходу на засади її територіального комплектування. Оскільки ні декларація Тимчасового уряду, ні другий Універсал не передбачали створення у складі Генерального Секретаріату секретарства з військових справ. С. Петлюра надалі залишався головою УГВК, а не Генеральним секретарем і брав участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом дорадчого голосу, що обмежувало в правах і можливостях його діяльність без відповідних повноважень.

Тим часом організований Тимчасовим урядом наступ на Південно-Західному фронті вимагав підкріплення новими силами. Командування вирішило відправити туди полк ім. Б. Хмельницького. Проте солдати відмовилися виїхати туди. Центральна Рада негайно делегувала для переговорів з богданівцями В. Винниченка й С. Петлюру. Однак їхні промови і заклики не знайшли схвалення серед солдатів. Не відомо чим би закінчився цей інцидент, коли б не сталися події, що до краю дестабілізували політичну ситуацію. Саме в цей час російська армія зазнала нищівної поразки на Південно-Західному фронті, а в самому Києві самостійники підняли повстання полку ім. гетьмана П. Полуботка. Щодо виступу полуботківців та ставлення до нього Центральної Ради, Генерального Секретаріату і, зокрема, Симона Петлюри в історіографії існують великі протиріччя і полярність думок. Радянська історіографія обґрунтовувала виступ як провокацію Центральної Ради [78, с. 387-388]. Створення полку ім. гетьмана Полуботка, як і багатьох інших українізованих частин, було стихійним. На початку червня полк, що отримав назву гетьмана Полуботка, переїхав з Чернігова в околиці Києва – с. Грушки, де мало продовжуватися його доукомплектування. Після відповідної агітації самостійників солдати відмовилися виступити на фронт до того часу, поки Центральна Рада і УГВК не визнають їх 2-м українським полком ім. гетьмана Полуботка, а також закінчить свою роботу другий Всеукраїнський військовий з'їзд. У відповідь воєнне начальство зняло полк із харчового забезпечення. Ізольовані й озлоблені солдати стали сприятливим ґрунтом для агітації самостійників, які вирішили використати їх для тиску на Центральну Раду і реалізації своєї політичної програми.

Уже на початок липня полк нараховував близько 5 тисяч чоловік. Комісар Тимчасового уряду Кириєнко і командувач Київським військовим округом полковник К. Оберучев не хотіли й слухати про вимоги солдатів. По суті, аналогічну позицію зайняли Центральна Рада і УГВК, які розглядали полуботківців як формацію, що виникла всупереч їхній волі і вийшла з-під контролю. Наявність під боком у Центральній Раді неслухняного їй українського полку, та ще й в момент ведення переговорів з міністрами Тимчасового уряду, викликало роздратування серед її лідерів. На одній із нарад С. Петлюра з тривогою відзначив: “Ми тратимо свій авторитет в очах військової округи. Нам закидають, що ми не можемо одправити на фронт тисячу “своїх” українців” [11, арк. 75]. За свідченням Д. Дорошенка, Центральна Рада створила делегацію для переговорів з полуботківцями, у складі В. Винниченка, О. Шульгина і С. Петлюри. Виступаючи перед бунтівним полком, останній закликав від імені УГВК “не ставати на шлях анархії, бо це порушує план, по якому УГВК проводить формування українського війська” [11, арк. 75 зв.]. 18 липня, доповідаючи про інцидент з полком на засіданні Центральної Ради, С. Петлюра говорив: “Я просив полуботківців не вносити дезорганізації своїми самочинними виступами і не руйнувати української справи” [95]. Центральна Рада на доповідь Петлюри ухвалила закликати полк до порядку і дисципліни. Проте, переговори з полуботківцями не дали результату.

16 липня полк розпочав повстання. З огляду на те, що виступ не вдалося відвернути й існувала небезпека приєднання до нього полку ім. Б. Хмельницького, С. Петлюра наказав його командиру підполковнику Ю. Капкану, що був посвячений у план повстанців, надалі підтримувати в них ілюзію своєї підтримки, але у відповідний момент виступити проти них. В ніч з 17 на 18 липня повсталі увійшли в місто і захопили найважливіші державні установи. Ю. Капкан виступив проти повсталих, вважаючи їх підтримку “дискредитацією ідеї”, оголосив себе тимчасовим комендантом Києва і розпорядився замінити вартових-полуботківців вартовими богданіського полку. Зранку 18 липня Генеральний Секретаріат і УГВК звернулися з відозвою, у якій назвали виступ провокацією. Члени УГВК прибули до місць дислокації повсталих, щоб умовити їх припинити виступ. Делегація на

чолі з С. Петлюрою запропонувала повсталим негайно скласти зброю і погодитися виїхати на фронт. Полуботківці відповіли мовчанням. Тоді солдати богданівського полку силою оволоділи казармами, поранивши дев'ятьох повсталих. 19-21 липня Петлюра продовжив переговори із збунтованим полком, в ході яких солдати погодилися виїхати на фронт. Хоч виступ зазнав поразки, бо не досяг головної політичної мети, вимога повсталих про визнання їх Центральною Радою 2-м українським полком ім. гетьмана Полуботка була задоволена [14, арк. 1]. 29 липня останній ешелон полуботківців у супроводі представників Центральної Ради виїхав із Києва на фронт.

Серед істориків точаться дискусії щодо перспектив повстання полку ім. гетьмана Полуботка та ролі у цих подіях С. Петлюри. У діаспорній літературі, зокрема у працях О. Андрієвського, Р. Млиновецького, П. Мірчука, М. Падалки акцентується увага на тому, що Центральна Рада й УГВК побоялися на радикальний крок запропонований самостійниками щодо проголошення незалежності України, а відтак допустилися помилки. У сучасній українській історіографії цієї думки дотримуються В. Верига, В. Голубко, Я. Тинченко. Дослідники В. Савченко та В. Солдатенко схильні вважати виступ самочинною акцією самостійників, що суперечила тогочасній політиці Центральної Ради. В. Сергійчук вважає, що повстання полуботківців стало для нього важливим уроком щодо виробленої раніше стратегічної лінії “у розумінні необхідності згуртування під українським знаменом десятків, сотень тисяч озброєних вояків. І лише коли дивізії, корпуси зукраїнізуються, можна буде під захистом їхніх багнетів творити українську державу” [223, с. 128]. С. Литвин виступає з критикою авторів, котрі вважають, що УГВК, а відтак С. Петлюра у липневих подіях 1917 р. в Києві не виявили належної відваги й енергії, щоб підтримати повстання полуботківців. Він стверджує, що курс на відродження української державності шляхом домовленостей з Тимчасовим урядом був єдино можливим, оскільки інший шлях вів до анархії, громадянської війни, розгону Центральної Ради і насильного придушення українського руху. На доказ цієї тези він посилається на те, що весною і влітку 1917 р. Тимчасовий уряд мав досить сил для боротьби зі своїми

політичними опонентами, мовляв це підтверджують наступні факти: Тимчасовий уряд довів свою міць придушенням збройних більшовицьких виступів у квітні і в липні 1917 р., розгоном сейму у Фінляндії 18 липня 1917 р., введенням смертної кари на фронті і масовими арештами учасників антиурядових виступів у тилу і на фронті. Крім того, вважає дослідник, на той час в Україні перебувала багатомільйонна армія, що підпорядковувалась головному російському військовому командуванню, йому ж підлягав весь військовий адміністративний апарат. Відак, робить висновок С. Литвин: “Для проведення репресій в Києві у Тимчасового уряду було достатньо сил... Від репресивних дій їх стримувала лише поміркованість Центральної Ради та Генерального Секретаріату, оскільки вони задовольняли Тимчасовий уряд” [173, с.82].

Дозволимо собі висловити іншу думку на підтримку авторів, що висувають цілком резонне припущення щодо можливого успіху повстання. Справді, Тимчасовий уряд міг вдатися до репресій у Петрограді та Фінляндії, бо це був глибокий тил. Цілком інша ситуація у той час витворилася на території України. У даних умовах, при наявності авторитетного політичного центру, яким була Центральна Рада повстання, Полуботківського полку могло увінчатися успіхом і призвести до проголошення її самостійності. Російські війська були дезорганізовані провалом наступу на Південно-Західному фронті, а тому не могли б справитися з придушенням повстання в Україні. Армія переживала деморалізацію. Павло Скоропадський, котрий тоді командував 34-им армійським корпусом під Копиченцями, писав: “Мені прийшлося бути свідком звірячого поведження наших революційних солдатів. Це були цілковиті звірі. Грабунок, убивства, насильства і всякі інші огидні вчинки були звичайним явищем” [231, с. 68]. Аналогічну інформацію на засіданні Центральної Ради 22 липня подав губернатор Галичини та Буковини Д. Дорошенко [16, арк. 63]. Враження від провалу наступу на фронті були настільки панічні, що розглядалася навіть можливість евакуації Києва. У зв’язку з тим видається сумнівним, чи був спроможним за таких умов Тимчасовий уряд розгорнути репресії проти українців. Підтримка Центральною Радою Тимчасового уряду завдала шкоди в організації наступу на Південно-Західному

фронті. В результаті його провалу російська армія втратила 150 тис. чоловік [135, с. 590]. У той же час, оцінюючи ставлення С. Петлюри до згаданих вище подій та його участь у них, дають підстави характеризувати його як обережного політика не схильного до ризикованих кроків. Саме тут він насамперед виступив в іпостасі політика, а не військового діяча. З військової точки зору Центральна Рада могла остаточно перехопити ініціативу у свої руки, тим більше коли б пішла на сепаратні переговори з австро-німецьким блоком, що пропонував самостійницький табір. За цих обставин вони б проходили для української сторони у сприятливіших умовах аніж на початку 1918 р.

Отже, політик і військовик в особі С. Петлюри іноді вступали у конфлікт між собою, що попри позитивні моменти мало й певні від'ємні сторони, якщо аналізувати його подальшу діяльність і участь у розробці військових операцій як Головного Отамана Армії УНР у 1919 р. про що мова піде у наступних розділах роботи.

Ставка Верховного головнокомандуючого і Тимчасовий уряд розгорнули енергійну роботу, щоб стабілізувати становище. Із відозвою до солдатів-українців звернувся і її голова УГВК С. Петлюра. Він закликав “всіх українців, де б вони не були, на якому б фронті не воювали, стати на оборону фронту і України, і революції”, а солдатів української національності Південно-Західного та Румунського фронтів йти воювати будь-де, куди вкаже командування, “бо є один великий фронт, фронт боротьби наших прав, нашої волі” [33, арк. 13]. Лояльні запевнення С. Петлюра висловив і в телеграмі до Тимчасового уряду. Він наголошував на тому, що “на українцях, як на незламній силі, може опертися в цей грізний час наше загальне прагнення відстояти свободу революції та України” [105, с. 79].

Наприкінці липня С. Петлюра як офіційна особа відвідав Ставку Верховного головнокомандувача. Під час переговорів з генералом О. Брусиловим він порушив питання українізації армії, а також добився дозволу на діяльність українських культурно-просвітницьких організацій серед солдатів-українців і, що найважливіше, українізації декількох піхотних корпусів, кінної дивізії та Київської

школи прапорщиків, що мало бодай якось компенсувати потребу УГВК у командних кадрах [173, с. 85].

Налякані катастрофою на фронті і зростаючим хаосом в армії, Тимчасовий уряд і Ставка вдалися до жорстких методів наведення дисципліни. Особливо заходився її привертати новий Верховний головнокомандувач генерал Л. Корнілов, якого було призначено на цю посаду 1 серпня. Незважаючи на цілу низку розпоряджень, спрямованих на припинення розвалу армії, він швидко переконався, що та повністю втратила свою бойову силу, а тому став шукати нових шляхів для поліпшення ситуації. Саме Л. Корнілов був першим воєначальником високого рангу, який зважився на широке запровадження національних частин в армії. Він підписав наказ про українізацію десяти дивізій. З цього часу активізувалося формування українізованих тилкових частин.

2 серпня С. Петлюра закликає до створення українських ударних фронтових батальйонів “Порятунку України”. Але особливе місце у процесах українізації посів 34-й армійський корпус під командуванням П. Скоропадського, що стояв тоді в районі Меджибожа. Як зазначає у мемуарах Д. Дорошенко, С. Петлюра та очолюваний ним УГВК з недовірою ставився “до цих заходів і робив діло по-своєму, но з цього виходило багато шуму, а справжнього діла не було” [129, с. 130].

Однак, лояльна політика УГВК та й самого Петлюри не гарантувала український військовий рух від репресій з боку російської влади. Після провалу наступу на фронті, загальної деморалізації армії, загрози втрати Ставкою контролю над нею, військова верхівка хотіла в першу чергу будь-що припинити “деструктивну” військову політику уряду. У Ставці і серед вищого командування російської армії, хоча і допускали формування національних частин, очікували лише сприятливого моменту, щоб припинити його. Оговтавшись від катастрофи на фронті, чорносотенна реакція, якій однаково співчували як уряд, так і Ставка, розпочали відкриті випадки і збройні провокації проти українізованих частин. Підтвердженням тому стала провокація з полком ім. гетьмана Б. Хмельницького. Однак, усю вину за інцидент Л. Корнілов поклав на Центральну Раду. Він також пригрозив УГВК, що в разі повторення подібних випадків українізація військ в

тилу Південно-Західного фронту буде припинена, а частини, що проштрафилися – розформовані. У даній ситуації, що докорінним чином відрізнялася від періоду катастрофи на фронті, ці погрози могли бути реалізовані. З приводу інциденту з полком ім. Б.Хмельницького Мала Рада ухвалила окрему резолюцію. У ній в доволі різкій формі перед військовим міністром були поставлені такі вимоги: негайне припинення подальшої відправки Богданівського полку на фронт, виведення з Києва кірасирів і донських козаків, усунення полковника К. Оберучева з посади командувача Київським військовим округом і призначення нового за погодженням з Центральною Радою. В резолюції також містилася вимога негайної українізації всіх гарнізонів в Україні [96].

12 серпня Петлюра скерував О. Керенському наступні вимоги: реорганізація українських збройних сил на основі національно-територіального принципу, комплектування з місцевого населення, визнання рад військових депутатів і рівних прав із російськими військовими організаціями [26, арк. 34]. Ставало очевидним, що С. Петлюра намагається реалізувати перший етап у створенні підвалин Української армії – існуючі українізовані частини формально загальноросійської армії перевести у статус територіальних. Відтак шлях до створення повноцінних національних Збройних Сил видавався цілком можливим для виконання у найближчому майбутньому.

Відносна військова стабілізація в серпні 1917 р. була використана для посилення тиску на український національний рух загалом. 17 серпня Центральна Рада отримала від Тимчасового уряду “Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріату”, яка фактично скасувала навіть ту маленьку автономію, яка була дозволена ним відповідно до угоди від 16 липня. “Інструкція” не передбачала у структурі Генерального Секретаріату секретарства з військових справ. Відповідних санкцій вжила і військова влада. Л. Корнілов заборонив УГВК підтримувати безпосередні контакти зі Ставкою, а А. Денікін – командувач Південно-Західного фронту, наказав командувачам армій також припинити з ним усі зносини. Українізація десяти дивізій фронту, що вже розпочалася, була сильно урізана [104, с. 159].

19 серпня С. Петлюра виступив із промовою на шостій сесії Центральної Ради, у якій надалі обстоював необхідність продовження українізації армії, як гаранта завойованих російською революцією демократичних свобод. Тобто можна зробити висновок, що С. Петлюра у той час бодай формально дотримувався федералістських засад щодо державного статусу України. У той же час ставало все очевиднішим, що його військова діяльність спрямована на перетворення українізованих частин у національно-територіальні війська входила з нею у суперечність. В цій же доповіді він порушив ще одне питання військового характеру – створення добровільних міліцейських загонів “вільного козацтва”, які почали стихійно виникати ще у березні 1917 р. Особливо активно їх створення проходило на Звенигородщині. На пропозицію С. Петлюри ці загони були спочатку підпорядковані інспекторському відділу УГВК [177, с. 88]. Незабаром, 28 серпня у складі УГВК було створено окремих відділ по формуванню Вільного козацтва під керівництвом підпоручника А. Певного [177, с. 89]. С. Петлюра й надалі намагався тримати у полі зору формування цих загонів.

У вересня 1917 р. генерал Л. Корнілов здійснив спробу встановлення військової диктатури в Росії. Українські військовики підтримали законний уряд О. Керенського, позаяк розуміли, що тоталітарний режим несумісний з автономією України. Для протидії заколоту 9 вересня у Києві був створений Комітет охорони революції до якого увійшли усі демократичні партії. С. Петлюра взяв діяльну участь, у організації відсічі заколоту Корнілова на території України. 12 вересня він виступив на засіданні Малої Ради із промовою, у якій закликав демократичні сили до боротьби з авантюрою Корнілова і його київських союзників. До 13 вересня спільними силами демократичного табору корніловський заколот було ліквідовано.

Підтримка Центральною Радою Тимчасового уряду під час генеральського заколоту наочно продемонструвала, що українізовані частини дійсно виступили в ролі гаранта демократичних здобутків. Це, а також масштаби українізації надавали впевненості С. Петлюрі, що тепер російський уряд формально санкціонує створення національно-територіальної армії. 25 вересня 1917 р. переговори між Петлюрою і Керенським спричинилися до того, що останній оголосив наказ про

поповнення солдатами-українцями 15 піхотних дивізій, однієї стрілецької дивізії з двох артдивізіонів [173, с. 93]. Це рішення 30 вересня підтримав генерал М. Духонін. Відтак, легалізація збройних сил України стала реальністю.

У вересні 1917 р. Росія переживала явну дезінтеграцію. 21 вересня в Києві з ініціативи Центральної Ради скликано З'їзд народів Росії, на якому українські лідери заявляли про намір перебудувати Росію на федеративних засадах. Із промовою на ньому виступив і С. Петлюра. Він засудив шовіністичну політику російського уряду щодо інших націй, заявивши, що “тільки в вільній державі, коли кожен народ буде господарем в своїм краю, можливий добрий лад, що як Росія не буде перебудована на засадах федералізму, то вона загине” [100].

Отже, С. Петлюра у політичному відношенні дотримувався офіційної федералістської політики Центральної Ради, хоча своєю практичною діяльністю в галузі військового будівництва далеко вже вийшов поза їх рамки.

12 жовтня Генеральний Секретаріат прийняв пропозицію В. Винниченка, яка зводилася до того, щоб С. Петлюра, як голова УГВК, брав участь у його засіданнях. Проте той від неї відмовився, мотивуючи тим, що Тимчасовий уряд не затвердив військового секретарства, а тому його діяльність і надалі носила би характер громадської організації, ухвали якої б до нічого не зобов'язували [4, арк. 8-9].

Тим часом реальні впливи УГВК на військове будівництво ставали все помітнішими. С. Петлюра фактично добився створення територіальної армії і тепер стояло не менш важливе завдання – розробити концепцію національного військового будівництва. Соціалістична доктрина провідних партій Центральної Ради, як вже зазначалося, не передбачала регулярної армії, а заміну її всенародним озброєнням – народною міліцією. На практиці ніхто достеменно не знав як це має виглядати. Про суттєву ревізію поглядів С. Петлюри щодо стратегії військового будівництва в Україні засвідчила його промова на військовому з'їзді Південно-Західного фронту, що проходив 17-23 жовтня. У своїй доповіді він відверто висловився за необхідність створення боєздатної національної армії. Вказавши на повну дезорганізацію російської армії, С. Петлюра наголосив, “що таке військо не

спасе Україну. Тільки військо своє може спасти справу” [12, арк. 28]. Подібні заяви йшли врозріз із офіційною політикою Центральної Ради. Учасники з’їзду схвально відреагували на заклик С. Петлюри про створення національного військового апарату з метою об’єднання розпорошених українізованих частин.

Зважаючи на нові реалії, 25 жовтня Генеральний Секретаріат оприлюднив декларацію, у якій детально роз’яснював принципи своєї діяльності, функції і компетенції у різноманітних галузях державного життя. Вона містила ряд важливих організаційних положень щодо будівництва українських Збройних Сил. Найважливіша з них – перетворення УГВК у секретаріат військових справ [160, с. 179]. Про зростання авторитету і впливу С. Петлюри засвідчив візит до нього 12 жовтня 1917 р. генерала Табуї – представника французького уряду на Південно-Західному фронті та полковника Перльє – начальника французької частини Київського гарнізону. Під час розмови вони висловилися за те, щоб “мати більш тісний контакт з українським військовим органом – Генеральним комітетом”. Увага антантівських представників до України насамперед виходила із їх зацікавлення появою в Україні реальної військової сили і можливості її залучення на свій бік [160, с. 124]. Щоправда зовнішньополітичні симпатії С. Петлюри і голови Центральної Ради М. Грушевського були протилежними. У спогадах О. Шульгіна згадуються таємні наради у кабінеті М. Грушевського, на яких С. Петлюра відверто виступав за переговори з Антантою, а не з Четверним блоком [144, с. 51].

У жовтні С. Петлюру обирають від Румунського фронту делегатом до Всеросійських установчих зборів. Однак розгорнути діяльність у загальноросійському масштабі йому вже не довелося, позаяк Російської республіки не стало. 7-8 листопада 1917 р. внаслідок більшовицького перевороту в Петрограді Тимчасовий уряд було повалено і створено новий більшовицький уряд – Раду Народних Комісарів (РНК) на чолі з В. Леніним. 7 листопада в Києві за ініціативи Центральної Ради було сформовано Крайовий комітет охорони революції на Україні, який об’єднав усі найвпливовіші політичні сили в Києві. Комітет виступав за створення загальноросійського революційного однорідного соціалістичного уряду. Комітет очолив М. Шаповал – один із лідерів УПСР. Проти Комітету

виступив київський комісар поваленого Тимчасового уряду, а також штаб Київського військового округу. С. Петлюра безуспішно намагався увійти в контакт із штабом. Вранці 7 листопада, коли до Києва прийшла звістка про захоплення більшовиками влади і створення нового уряду – РНК, Мала Рада після гострих дискусій висловилася проти нього і спроб більшовиків встановити свою владу в Україні. Внаслідок цього більшовики вийшли з Крайового комітету, звинувативши Центральну Раду у змові з контрреволюційним штабом. Останній з свого боку під приводом захисту Центральної Ради оточив її будинок військами, таким чином намагаючись продемонструвати, що не допустить захоплення нею влади. За прикладом Петрограду більшовики зробили спробу підняти повстання у Києві. Проте бої з урядовими військами 9-11 листопада закінчилися для них невдачею. Вірні штабу округу війська оточили керівництво повстання у Маріїнському палаці.

Ці дні були особливо важкими для С. Петлюри. З одного боку, він проводив передислокацію українських частин до Києва, позаяк у місті точилися бої між повсталими більшовицькими силами і військами штабу округу й нависла загроза над самою Центральною Радою, з іншого – брав участь у третьому всеукраїнському військовому з'їзді, що саме в цей час проходив у Києві (2-12 листопада). На з'їзді проти С. Петлюри виступила опозиція в особі есерів, які хотіли замінити його на посаді голови УГВК М. Шаповалом. Незважаючи на те, що вони мали більшість на з'їзді – 650 делегатів із 2.600, їм не вдалося провести це рішення, що свідчило про величезний авторитет С. Петлюри серед українських солдатів.

В ніч на 10 листопада частина делегатів з'їзду зібралася під стінами будинку Центральної Ради і зажадала негайного проголошення Української Республіки. С. Петлюра, який у цю ніч чергував у будинку, вийшов до мітингувальників, намагаючись їх заспокоїти й переконати у поспішності такого акту до з'ясування політичної ситуації, мовляв не відомо, чи більшовицький уряд утримається. Однак делегати не слухали його і вимагали рішучих дій з боку Центральної Ради. За таких умов 11 листопада розпочала роботу сьома сесія Центральної Ради. Як військовий секретар Петлюра озвучив вимоги Центральної Ради: вивести війська штабу із Києва, звільнити заарештованих більшовиків і передати владу Центральній Раді.

Поки на вулицях Києва йшли бої між більшовиками і військами штабу округу, українським частинам було наказано вступити в місто і взяти під свою охорону найважливіші державні установи. Штаб Київського військового округу побоювся збройно виступити проти українців, а дізнавшись про те, що збільшовизований 2-й гвардійський корпус зайняв Жмеринку і вирушив на Київ, вирішив, передавши військову владу Центральній Раді, зняти із себе відповідальність за подальші події. У переговорах про передачу влади брав участь і Петлюра. В ніч на 12 листопада штаб покинув місто.

Події листопада 1917 р. в Києві стали перехідним етапом у розвитку як національної державності, так і в діяльності С. Петлюри на посаді керівника українського військового будівництва. З падінням Тимчасового уряду в Петрограді та його органів влади в Києві витворилися цілком інші реалії.

13 листопада 1917 р. Центральна Рада звернулася до населення з відозвою, у якій проголошувала себе вищим крайовим органом влади в Україні. Вона повідомляла, що для повноцінного функціонування Генеральний Секретаріат поповнюється новими генеральними секретарями, у тому числі і військовим. На цю посаду був затверджений С. Петлюра.

Отже, відтепер на зміну колишньому УГВК, який діяв на правах громадської організації, утворювалося міністерство – офіційний адміністративний орган армії, на який покладалося завдання очолити її формування. Відразу було видано перше розпорядження – призначено виконуючого обов'язки начальника Київського військового округу підполковника В. Павленка [56]. Відтепер формування українських частин фактично погоджувалося лише з Петлюрою.

15 листопада С. Петлюра виступив із доповіддю перед Генеральним Секретаріатом про становище українських військ. Центральна Рада зобов'язала його навести дисципліну у військах і забезпечити централізоване управління [3, арк. 28]. На цьому ж засіданні С. Петлюра поінформував присутніх про організацію українського штабу і заходи, яких потрібно вжити для налагодження повноцінного постачання армії. Важливим успіхом С. Петлюри стало підпорядкування Генеральному військовому секретаріату штабів фронтів та армій, дислокованих на

території України. 16 листопада її визнав командувач Румунським фронтом генерал Д. Щербачов, а 18 листопада – командувач Південно-Західного фронту генерал М. Стогов.

Саме в той час загострюються стосунки між головою Генерального Секретаріату В. Винниченком і секретарем військових справ С. Петлюрою. Останній, будучи членом УСДРП, фактично все більше відходив від державної і військової концепції своєї партії. С. Петлюра став відверто висловлюватися про необхідність створення регулярних військових частин.

Справа в тому, що українізовані частини являли собою частину старої імперської армії, яка під впливом революційних подій переживала розпад. Українізовані частини певний час зберігали відносний порядок, бо їх особовий склад був захоплений ідеєю національного відродження, можливістю служити на рідній землі. Ситуація змінилася, коли цю мету було досягнуто, а революційні процеси, що охопили суспільство, перекинулися на армію, під впливом яких, особливо цілеспрямованої руйнівної демагогії лівих партій, перетворилася на некеровану анархізовану силу.

В українській історіографії не має єдиної думки щодо кількісного складу військ Центральної Ради на момент проголошення УНР. Вони коливаються від 450 тис. (по всіх фронтах) до 100-110 тис. на території України. У грудні 1917 р. їх чисельність скоротилася до 60 тис [220, с. 127-128]. С. Петлюра усвідомлював необхідність термінових організаційних заходів спрямованих на збереження армії, а фактично – її докорінну реорганізацію. Через те впродовж листопада – половини грудня 1917 р. докладав чимало зусиль у цьому напрямку. 21 листопада оприлюднено розпорядження С. Петлюри по Військовому секретаріату, котре висвітлювало ключові спрямування його першочергової діяльності. “Внаслідок останніх подій, – йшлося в ньому, – вся влада на Україні перейшла до Центральної Ради, до Української Народньої Республіки і її Генерального Секретаріату... Вище військове начальство призначається тепер нею з людей, які б відповідали народним бажанням і могли б бути заступниками народних інтересів” [98]. Паралельно відбулося призначення на керівні посади, а також розроблено його структуру. Всі

голови відповідних відділів Військового секретаріату були колишніми членами УГВК. Можливо це пояснюється небажанням С. Петлюри наражатися на конфлікт з соціалістичними партіями. Останнє викликало опозиційні настрої серед кадрових військовиків. Проте Всеукраїнська рада військових депутатів локалізувала прагнення військових ІХ армії змістити Петлюру, позаяк розцінювала його як “чоловіка енергійного з широким політичним світоглядом” [35, арк. 17-18]. Надалі С. Петлюра врахував ці настрої – основну увагу зосередив на розбудові українських військових структур і розробці українських військових статутів. Він публічно став на захист українських офіцерів, що в умовах тодішньої революційної всюдозволеності сприймалося як напад проти демократичних здобутків. У своєму інтерв’ю після участі у фронтових українських з’їздах він наголошував, що в українських частинах існує “довір’я солдат до українських офіцерів, бо ті офіцери, які самі вийшли з простого народу, не цураються ні мови, ні звичаїв народу” [203, с. 189].

У листопаді 1917 р. створюється Український Генеральний Штаб на чолі з генералом Б. Боровським – випускником російської Академії Генерального Штабу. До співпраці С. Петлюра залучив й інших висококваліфікованих військових фахівців, серед яких – генерали С. Дельвіг, М. Омелянович-Павленко.

30 листопада Генеральний Секретаріат схвалив поданий С. Петлюрою “Проект організації Військового секретарства і Українського військового управління в зв’язку з оголошенням Української Республіки”. Проект містив декілька суттєвих положень щодо організаційних принципів побудови національної армії та її місця у суспільстві. У ньому було зроблено акцент на потребу використання для створення збройних сил України кадрових офіцерів російської армії, прихильних до українського руху. “Армія Українська, – йшлося в законопроекті, – не повинна держатись ні рутини, ні архаїчних і рабських порядків, і все життя її мусить відповідати демократичному устрою України”. [34, арк. 13] З цією метою пропонувалося створення Генеральної вищої військової ради як головного законодавчого органу влади для армії на чолі з генеральним військовим

секретарем. Її склад поповнювали всі вищі військові начальники та представники державних органів влади.

До важливих організаційних моментів військового будівництва можна віднести рішення С. Петлюри щодо створення на основі колишніх Південно-Західного і Румунського фронтів єдиного Українського фронту. Із відповідним зверненням до військ він виступив 23 листопада 1917 р. У ньому вказувалося, що обов'язком усіх частин, у тому числі й неукраїнських обороняти фронт, позаяк це сприятиме українському уряду розпочати мирні переговори “у порозумінню з союзними державами” [202, с. 27]. С. Петлюра вживав заходів, щоб припинити ознаки анархії, які все частіше стали проявлятися з боку більшовизованих частин. 26 листопада він звернувся із телеграмою до військових органів вжити заходів, щоб без дозволу Військового секретаріату не допускалося пересування військ по території України [202, с. 28]. Важливим чинником, що мав вплинути на зміцнення дисципліни у військах, на думку С. Петлюри, була розробка і впровадження військових статутів. Зробити це в умовах впливу більшовицької агітації і несприйняттям українськими соціалістичними партіями концепції збереження регулярної армії було не просто. Незважаючи на це, він розіслав “Наказ Українському війську щодо внутрішнього порядку (національної військової дисципліни)”. Це був військовий статут національних Збройних Сил, який відзначався широким демократизмом у стосунках між рядовими і офіцерами поза службою, але “в бою, муштрі, – вказувалося в ньому, – є воля тільки начальника, всі його накази, команди і розпорядження – святий закон для кожного військового” [65]. Статут перегукувався з козацькими військовими традиціями. Офіцери української армії повинні були турбуватися не лише про військовий вишкіл підлеглих, а й про їх загальноосвітній, культурний, політичний та моральний стан (Дод. Б).

Діяльність С. Петлюри щодо організації дисциплінованої армії викликала роздратування у більшовиків, які усвідомлювали, що в разі наявності боєздатної української армії їх сподівання на захоплення влади в Україні вельми ілюзорні. Тому можна констатувати факт, що власне цілеспрямована військово-організаційна

робота С. Петлюри на посту генерального військового секретаря найбільше спричинилася до конфронтації з більшовиками. Поруч з суто технічними завданнями, якими займався С. Петлюра, значну увагу у листопаді – грудні 1918 р. він надавав ідеологічній роботі серед військ мета якої полягала у розвінчанні більшовицьких наклепів. 26 листопада він видав наказ по армії, у якому зазначалося: “...Деякі Совіти і комітети почали виносити резолюції аби перевибрати Центральну Раду. Отже, знайте, що неправомочні одnobокі організації складаються з людей прийшлих, чужих на нашій землі. Вони навмисне сіють смуту і підривають авторитет наших виборних, котрих ви послали до Центральної Ради” [98].

Впродовж листопада за наказом С. Петлюри була проведена українізація Київського та Одеського військових округів [98]. Тоді ж він зробив спробу розпочати формування вже не українізованих, а власне українських національних частин. Командувач Київським військовим округом полковник В. Павленко взявся за створення сердюцьких дивізій, що мали стати кадровими частинами Армії УНР. Однак Центральна Рада не дозволила їх формування і вже існуючі полки, що налічували 15 тис. осіб, демобілізувала, позаяк вважала їх контрреволюційними [126, с. 43]. Незважаючи на це впродовж листопада–грудня 1917 р. за наказом Петлюри все ж розгорнулося формування якісно нових бойових частин молоді Української армії: Першого республіканського полку під командуванням полковника П. Болбочана, Гайдамацького коша Слобідської України, який згодом очолив сам С. Петлюра, Галицько-Буковинський куреня Січових Стрільців.

С. Петлюра постійно дбав про можливість переведення на територію УНР українізованих частин, котрі все ще були поза її кордонами. За його наказом українські частини Петроградського, Московського, Казанського військових округів підпорядковувалися Центральному Українському Революційному Штабові в Петрограді і українським військовим радам в Москві та Казані, щоб полегшити їх вивід в Україну. З іншого боку, С. Петлюра вживав заходів, щоб вивести з території УНР російські частини, які більшовизувалися й становили серйозну загрозу для цивільного населення, заважали організації українських частин. На початок грудня

1917 р. найбоєздатнішою військовою частиною Української армії був 40-тисячний 1-й Український корпус генерала П. Скоропадського. Однак йому не довіряла влада УНР, бо побоювалася, що генерал може вчинити військовий переворот. Щодо дій С. Петлюри, то він, керуючись політичними, а не військовими мотивами, розпорядився розділити корпус на дві частини: одну розташувати поблизу Києва, другу залишити на фронті і тим самим розвалив її.

Поява в УНР своєї армії викликала зацікавлення Антанти. Після розгрому більшовиками Ставки і загибелі генерала М. Духоніна частина уцілілих офіцерів перебралася до Києва. Сюди ж прибули представники військових місій Англії, Франції, Бельгії, Італії, Японії, Румунії, США. Однак українські війська, що все ж віддзеркалювали настрої старої армії, не виявляли ентузіазму у продовженні війни. 28 листопада так вчинив і український уряд.

Однак, протистояння між УНР та більшовиками продовжувало наростати. 28 листопада наказ командувача “червоних” М. Криленка забороняв формування українських збройних сил. 30 листопада С. Петлюра оприлюднив “Відозву до війська українського”, в якій лунав заклик “стояти сторожко на охороні прав Української Республіки, дотримуватись дисципліни, не допускати пересування ворожих ешелонів по території країни” [12, арк. 23]. Крім того, завдяки енергійним діям С. Петлюри було зірвано спробу більшовицького повстання в Києві в ніч з 29 на 30 листопада. Після невдачі більшовиків місцевими силами захопити владу в Україні, на допомогу їм прийшли російські більшовики. 17 грудня 1917 р. Центральна Рада отримала від більшовицького РНК ультиматум, у якому ставилися вимоги, виконання котрих означало б ліквідацію УНР [216]. Зі свого боку українська сторона висловила умови, за якими можна було розпочати мирний діалог. Більшовицький уряд вичікував лише слушного моменту, щоб розпочати інтервенцію. Від середини грудня 1917 р. розпочинається новий етап у військово-політичній діяльності С. Петлюри: на перший план висувається суто військова діяльність спрямована на організацію відсічі більшовицькій Росії.

Таким чином, за період головування в УГВК С. Петлюра проявив себе здібним організатором у галузі військового будівництва. Йому вдалося виконати

найважливіше завдання, що заклало підвалини у створенні національних Збройних Сил – добитися перетворення українізованих частин на територіальні війська. У своїй діяльності С. Петлюра завжди керувався не лише військовою, але й політичною доцільністю розпочатої ним справи. За період літа – осені 1917 р. його погляди щодо засад формування армії зазнали суттєвої корекції: він відмовився від концепції заміни регулярної армії народною міліцією і став обстоювати ідею розбудови боєздатної регулярної Української армії. С. Петлюра посів одне з чільних місць серед політиків вищого державного керівництва УНР.

2.3. Участь С. Петлюри у організації оборони УНР від агресії більшовицького Раднаркому

На початок грудня 1917 р. політична конфронтація між УНР та більшовицькою Росією досягла критичної межі і переросла у збройне протистояння. Очевидно, що С. Петлюра як глава військового відомства опинився у епіцентрі цього конфлікту. Уже 17 грудня, коли Центральна Рада отримала з Петрограду за підписом В. Леніна “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”, С. Петлюра був співавтором тексту відповіді на ультиматум і його підпис стояв поруч з підписом В. Винниченка як голови уряду УНР. Раднарком на своєму засіданні 18 грудня ухвалив “визнати відповідь Ради незадовільною, вважати Раду в стані війни з нами”. Тоді ж командувачем більшовицькими військами було затверджено В. Антонова-Овсієнко, завданням якого “повинна бути організація боротьби і бойових дій з Радою” [80, Ч. 2., с. 443].

Центральна Рада отримала “Ультиматум” саме у той день, коли в Києві розпочав роботу перший Всеукраїнський з’їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Його готували і скликали більшовики з метою “мирного” переобрання влади. Його організатори, забезпечивши на ньому більшість, сподівалися переобрати Центральну Раду, а відтак ліквідувати УНР. Зважаючи на те, що на з’їзді була представлена лише одна політична сила, Центральна Рада вжила контрзаходів. Без погодження з більшовицьким оргкомітетом на з’їзд прибуло майже 2.500 прихильних Центральній Раді делегатів [264, Кн. 2 с. 69]. За таких умов більшовики опинилися у цілковитій меншості, позаяк могли розраховувати лише на 125 голосів делегатів. Ситуація стала ще напруженішою, коли на з’їзді довідалися про “Ультиматум” РНК і про початок агресивних дій з боку російських більшовицьких частин. С. Петлюра проінформував з’їзд про зміст телеграми більшовицького Верховного головнокомандувача М. Криленка комісару Південно-Західного фронту Г. Чудновському щодо відправки на Київ та Бердичів

збільшовизованих частин з метою “розгромити контрреволюційне гніздо” [47]. 18 грудня, виступаючи перед делегатами з’їзду, він відверто звинуватив більшовиків в агресії: “На нас готується похід! Ми відчули, що нам, українським демократам, в плечі хтось готує ніж... Більшовики концентрують своє військо для розгрому Української республіки!” [220, с.107]. Власне це був перший збройний конфлікт між УНР та більшовицькою Росією після проголошення ультиматуму. Українські частини відмовилися пропустити через станцію Бахмач загін Берзіна і Вацетіса для боротьби із донськими козаками під проводом генерала Каледіна, який не визнав РНК [219,с. 107]. С. Петлюра гостро скритикував централізаторську політику Раднаркому, його нахабне втручання у внутрішні справи УНР. “Ультиматум, поставлений нам народними комісарами, – говорив він, то є порушення наших прав, на захисті яких ми повинні стояти твердо і рішуче” [216, с. 25].

Вимога Раднаркому до Центральної Ради була настільки примітивно складеним документом, що в оточенні Київського комітету РСДРП(б) викликала нерозуміння. Вона анульовувала чисельні зусилля місцевих більшовиків здобути вплив на український національний рух. Дискусія на крайовому з’їзді РСДРП(б), що зібрався 16-18 грудня в Києві, це наглядно засвідчила [75, с. 421]. З цього приводу видний більшовицький керманіч В. Затонський зазначав: “Поки що серед українців розколу нема і він не передбачається, а тому доводиться вести боротьбу з українським народом, а більшовиків лише невелика купка... Я вважаю ультиматум поганою інформацією в Пітері” [170, с. 85].

Усвідомивши безперспективність захоплення влади на з’їзді, більшовики подалися до Харкова. В місті на той час перебували російські більшовицькі частини, які, всупереч проголошеному УНР нейтралітету, вирушили на Дон для боротьби з генералом О. Каледіним. Тут вони, об’єднавшись з делегатами з’їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів, проголосили себе I Всеукраїнським з’їздом Рад, що теж не міг бути легітимним, бо представляв менше третини Рад України (із 300 всього 96) й проголосили владу Рад на території України. Відповідно було створено паралельні державні структури – Центральний Виконавчий комітет Рад і уряд – Народний Секретаріат. Наслідок цієї акції для долі

української державності був фатальним: виникло двовладдя. Відтак втручатися у внутрішні справи УНР стало ще легше, позаяк легалізувалося під прикриттям надання допомоги новому, на погляд Раднаркому справді “народному” уряду. В минулому полковник царської армії М. Какурін, котрий в 1919 р. перейшов на службу до більшовиків, вважав, що “ця подія розв’язала центральній радянській владі руки для боротьби з урядом Центральної Ради” [149, с. 27].

Після формального проголошення війни УНР С. Петлюра, на відміну від решти керівників держави, найбільше усвідомлював необхідність рішучих заходів по обороні держави. Про це свідчили його виступи на засіданні Генерального Секретаріату і практична діяльність. 17 грудня на засіданні уряду він звітував про вжиті ним заходи оборонного характеру. Зокрема це стосувалося його наказу українізованим частинам Північного фронту не виконувати наказів М. Криленка. На його пропозицію уряд погодився “з огляду на державну необхідність... для охорони порядку в краю викликати організації “Вільного козацтва”, а також внести на розгляд Центральної Ради законопроект про асигнування на їхні потреби 1 млн. карбованців” [223, с. 157].

Початок більшовицько-української війни був доволі млявим. Як зазначав з цього приводу В. Винниченко: “Це не була війна в звичайному розумінню цього слова, бо ні одна ні друга сторона не мали самого необхідного засоба – слухняного війська” [85, Т. 2., с. 153]. До кінця грудня 1917 р. війна між двома країнами сприймалася як сутичка політичних сил всередині однієї держави. Найбільше цього прагнули більшовики. Її міждержавний характер усвідомлювала лише частина українського військового політикуму, який відчув воєнні реалії. Саме С. Петлюра координував бойові дії. Очевидно, степінь кваліфікованості зазначеної координації є дискусійною, проте факт організації оборони УНР від зовнішньої агресії мав важливе значення для молодого української державності. Він видав наказ комісару Північного фронту вжити рішучих заходів для мобілізації дислокованих українських частин для відсічі більшовиків біля Петрограду. У ньому вказувалося: “Негайно організуйте український командний склад... займіть відповідне становище як до революційних комітетів більшовиків, так і до так званих народніх

комісарів і покажіть, що той, хто піднімає руку на молоду Українську Народню Республіку й її добробут, знайде у вояках-українцях Північного фронту твердий опір. Треба, щоб цю небезпеку спинили біля Петрограда” [223, с. 157].

За умов відсутності регулярної армії, більшовицька Ставка вдалася до адміністративних заходів, щоб перешкодити передислокації українізованих частин на території УНР. Командування IX армії отримало наказ, щоб солдати-росіяни покинули Південно-Західний фронт й вирушили в тил, “забравши з собою всі технічні засоби, не залишаючи Україні нічого” [48]. Армійці отримали право вилучати у місцевого населення все необхідне для евакуації. 17 грудня, у відповідь на дії Ставки, С. Петлюра видав наказ військовим радам на місцях “вжити найрішучіших заходів для недопущення в армії Українського фронту таких розпоряджень Ставки. Необхідно припинити зв’язки Ставки з арміями” [14, арк. 16].

Крім того у другій половині грудня С. Петлюра вживав енергійних заходів з метою реорганізації фронтових і тилкових частин. Для цього він видав низку наказів, згідно яких солдати-росіяни мали демобілізуватися і відправлятися на батьківщину, а тих, які поверталися з відпусток і “закупчуються на вузлових станціях, надсилати назад у Великоросію” [202, с. 32]. Після розформування старі українські частини скеровувалися для укомплектування нових, а вояків інших національностей – для формування національних частин. Так на Румунському фронті закінчилося формування мусульманського корпусу у складі двох стрілецьких дивізій, а на Південно-Західному – закінчено комплектування чеського корпусу [105, с. 137]. З огляду на те, що в грудні 1917 р. стара армія після стихійної самодемобілізації переживала повний розпад, її частини не відповідали штатним розписам, С. Петлюра видав наказ про скорочення числа дивізій, зводячи їх по дві-три в одну укомплектовану, відповідно до штатного розпису. Це, на думку Петлюри, мало зменшити тилловий апарат армії, а відтак зробити їх мобільнішими і менш затратними для утримання [201, с. 34]. Паралельно Військовий Секретаріат на чолі з С. Петлюрою проводив формування запасних частин і тиллових служб Армії УНР.

Важливим заходом оборонного характеру став наказ С. Петлюри про нечинність наказів більшовицьких армійських ВРК на території УНР. Тут чи не вперше від імені високопоставленої офіційної особи вказувалося на тимчасовий статус перебування російських військ на території України, а значить і перспективу їхнього цілковитого виведення як чужоземних за її межі [50].

23 грудня на пропозицію С. Петлюри Генеральний Секретаріат заборонив фронтовим частинам переходити лінію Мозир – Старокостянтинів – Ольгопіль з огляду на те, що більшовицьке командування видало наказ розпочати збройну боротьбу проти України. На тому ж засіданні він підтримав ідею вислати на мирні переговори до Брест-Литовська самостійну українську делегацію. Проте, всупереч ухвалі Центральної Ради, В. Винниченко виступив проти цього, мотивуючи свою позицію тим, що український уряд не має офіційного запрошення [13, арк. 35 зв.]. Надалі конфронтація між двома провідними діячами уряду ще більше загострювалася. Каменем спотикання найчастіше виступали військові питання й організація оборони УНР від більшовицької агресії. 24 грудня 1917 р. на черговій нараді уряду обговорювалося питання щодо ставлення до перепуску козацьких військ на Дон. В. Винниченко схилився до думки вжити рішучих заходів щодо перебуваючих на українських теренах донських козаків, що загрожувало перерости у збройний конфлікт із ними, а С. Петлюра обстоював потребу порозуміння [13, арк. 35 зв.]. Протистояння В. Винниченка і С. Петлюри загострювалося. Певним чином до цього долучився й лист Й. Сталіна “До українців тилу і фронту”, у якому він звинувачував С. Петлюру та його політику, що призвела до конфлікту між Раднаркомом та Центральною Радою, зокрема категорична відмова пропускати через українську територію більшовицькі загони для боротьби проти донських козаків генерала Каледіна. В. Винниченко, не будучи причинником збройної відсічі більшовикам, звинувачував у ескалації конфлікту С. Петлюру. Хоча насправді, як доводить у своєму дослідженні С. Литвин, переговори, які велися з Раднаркомом з ініціативи Центральної Ради служили для більшовиків лише прикриттям, бо його делегація, яка прибула до Києва не мала жодних офіційних повноважень [173, с. 132].

Тим часом ситуація в Україні ставала все загрозливішою. Більшовицька ставка вирішила взяти реванш над Генеральним військовим секретаріатом, якому до початку грудня 1917 р. фактично вдалося взяти під контроль колишні штаби армій Південно-Західного та Румунського фронтів і усі тиллові установи. Вона прагнула отримати допомогу старої армії, що все ще перебувала на фронті. У середині грудня збільшовичені частини VII-ї армії вирушили з Волочиська і взяли в облогу Жмеринку. Особливою агресивністю відзначався 2-й гвардійський корпус, яким командувала Є. Бош [10, арк. 14]. В цілому ж ситуація для більшовиків складалася сприятливо, позаяк 22 грудня 1917 р. вони розпочали у Брест-Литовську мирні переговори з державами Четверного союзу і тепер могли не боятися удару з заходу. Наскільки самовпевнено почувався більшовицький Верховний головнокомандувач М. Криленко свідчить його радіотелеграма: “Незабаром ми матимемо можливість взятися за цих панів...Перемир’я укладено на цілий місяць, а тому ми можемо взяти цілу армію і побачимо, що чинитимуть такі пани, як Петлюра” [49]. 24 грудня він видав наказ про створення польового штабу при Ставці, який підпорядковувався В. Антонову-Овсієнку, про звільнення головнокомандувача Українським фронтом генерала Д. Щербачова, передачу його і весь його штаб під революційний суд. Штабам армій заборонялося виконувати будь-які розпорядження українського Генерального Штабу. Колишній Південно-Західний фронт, відповідно до наказу Криленка, тимчасово підпорядковувався командуючому Західним фронтом прапорщику О. М’ясникову. Більшовицькому комісару Південно-Західного фронту Г. Чудновському доручалося діяти у контакті з військово-революційними комітетами Окремої, VII-ї і IX-ї армій, сформувати новий штаб, який керуватиме військовими операціями проти УНР [49]. М. Криленко телеграфував Г. Чудновському, щоб той взяв на себе керівництво “загонами Окремої і XI-ї армій для рішучих дій”. “Завдання загонам дано, – повідомляв він, – зволікати не можна” [10, арк. 20]. 19 грудня більшовики стали стягувати до Рівного свої частини. За інформацією українського комісара цієї ж армії Василенка більшовицький ревком прийняв таємну ухвалу про арешт

армійської ради. Стало відомо і про його розпорядження видане частинам Окремої армії захопити Київ і Бердичів [105, с. 140].

21 грудня Вітебський полк вирушив із Проскурова у напрямку Шепетівки. Його вдалося на якийсь час затримати, бо була розібрана колія. Армійські більшовицькі ревкоми вдалися й до спроб захоплення фронтових і армійських штабів. 25 грудня С. Петлюра надіслав телеграми командуванню колишніх Південно-Західного та Румунського фронтів з наказом про посилення їх охорони надійними українськими частинами оскільки “володіння керівними органами управління підніме дух українців на фронті і сприятиме інтенсивнішій українізації частин” [197, с. 35]. Українському командуванню випала щаслива нагода перебрати ініціативу. Майже всі штаби діючих армій на той час вже були українізовані, або й просто дезорієнтовані в подіях і підпадали під вплив того, хто виявляв більшу активність та наполегливість. Генерал Д. Щербачов заарештував більшовицький ВРК Румунського фронту.

У телеграмі від 25 грудня до армій, С. Петлюра давав вказівку: “Тепер, коли отримано відомості про зайняття штабів і залізничних вузлів українцями, є надія, що в найближчі дні це питання буде врегульоване, а до того часу війська в ім’я порятунку спільних інтересів повинні твердо триматися на фронті” [105, с. 141]. Петлюра намагався в процесі українізації фронтів вивести українські частини за лінію фронту і оточити ними прифронткову смугу. На старих позиціях передбачалося залишити російські частини.

Після перших невдач більшовиків у сутичках з українськими частинами, бойові дії на Правобережжі на якийсь час було припинено. Це пояснювалося невідповідністю до наступу більшовицьких сил, так і перебуванням на території Правобережжя формації Армії УНР. Незаперечна заслуга у цьому С. Петлюри, який зумів провести українізацію фронтових і тилкових частин армії й створити тут основу Збройних Сил УНР. Щоб прискорити їх розбудову Петлюра вніс корекції до попередньої методики українізації частин. 25 грудня він телеграфує командуванню Українського фронту, що відтепер в основу українізації мало лягти “найшвидше

утворення українських рот (сотень), полків і батарей, а не тривале формування українських бригад, дивізій та корпусів” [202, с. 36].

Незважаючи на успішне роззброєння українськими військами більшовизованих частин на Правобережжі, становище УНР залишалося невизначеним. Після утворення паралельного уряду у Харкові і просування сюди російських більшовицьких частин військово-політична ситуація УНР різко погіршилася. З одного боку, не було гарантії, що на Правобережжі більшовики не почнуть нового наступу, з іншого – з втратою Харкова у перспективі нависла загроза над Лівобережжям. Поки-що більшовицьке командування ставило за мету оволодіти Областю Війська Донського, але з появою Народного Секретаріату цілком очевидним було й те, що воно виступить на його підтримку. С. Петлюра це дуже добре розумів. Тому намагався перекинути на Лівобережжя українські частини і взяти під охорону вузлові залізничні станції: Лозову, Синельникове, Ясинувату, Олександрівськ. Таке розташування військ давало змогу українській стороні увійти в контакт із Доном, який також був у стані війни з більшовицьким Раднаркомом. Довідавшись про подібний демарш, більшовицьке керівництво активізувало підготовку до ведення бойових операцій. 26 грудня стало відомо про напад війська В. Антонова-Овсієнка на станцію Лозову, через яку проходила комунікація між Доном і Донбасом. Українським частинам вдалося її відбити. Цей локальний бій засвідчив про серйозність намірів більшовицького командування щодо розгортання справжніх воєнних дій не лише з донськими козаками, а й з військами УНР. Наступного дня, 27 грудня більшовицький загін Ховріна із групи військ В. Антонова-Овсієнка провів рейд із Харкова на Чугуїв, захопив його і розгромив юнкерську школу [219, с. 22-23].

Якщо у другій половині грудня більшовицьке командування вважало військові дії на протикаледінському фронті головним театром бойових дій, то вже під кінець місяця ситуація змінилася. На перше місце висувається український напрямок. Командувачем військ, що мали наступати у напрямі Полтава-Київ був призначений лівий есер, колишній жандармський полковник М. Муравйов. Наступ головної колони М. Муравйова підтримували мало чисельні загопи Єгорова від

станції Лозова на Київ і Московський загін особливого призначення Знаменського від станції Ворожба.

27 грудня Генеральний Секретаріат спеціально обговорював становище республіки, в тому числі і наявні в неї військові сили. С. Петлюра у своїх виступах вказував на те, що “становище дуже грізне” і що “війська дуже мало”. “Козачі частини, які були раніше у розпорядженні губернських комісарів, не дуже охоче ідуть в контакт з українськими”. “Генеральне секретарство військових справ, – говорив він, – не хотіло до сього часу брати військо з фронту, але тепер приходить його взяти. Все це стоїть в зв’язку з загальним становищем на Україні” [1, арк. 39]. С. Петлюра також повідомив про те, що оперативне керівництво українськими частинами бере на себе Генеральний Штаб. Своє головне завдання він вбачає у підготовці удару по Харкову – оплоту більшовизму в Україні. Однак, для ведення широкомасштабних воєнних дій проти Росії Генеральний Секретаріат повинен “ясно сказати, чи ми воюємо, чи ні” [1, арк. 39].

С. Петлюра планував створити невеликі мобільні загони, які можна було б використати по залізничних коліях. Це була тактика так званої “ешелонної” війни, яку взяло на озброєння у війні проти УНР більшовицьке командування у Харкові. “Ешелонна” війна передбачала швидке просування військ по залізничних коліях вглиб території суперника при цілковитій відсутності лінії фронту. Ця тактика була вимушеною оскільки для ведення позиційної війни ні українська, ні російська сторони не мали достатньої кількості військ.

Прихильником радикальних заходів був і генеральний секретар шляхів В. Єщенко. Він радив розібрати залізничні колії, щоб “одрізати Україну від півночі” [1, арк. 40]. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко намагався довести передчасність таких крайніх заходів [1, арк. 40]. Врешті, Генеральний Секретаріат ухвалив “негайно послати Совіту Народних Комісарів ультиматум з вимогою припинити війну, відкликати “совіцькі” війська з України і пропустити на Україну українське військо” [216, с. 43]. Одночасно створено “Особливий комітет по обороні України” у складі генеральних секретарів М. Порша, С. Петлюри та В. Єщенка. Кидається в вічі, що прізвище С. Петлюри стояло на другому місці

серед членів комітету, що свідчило про жорстке протистояння його з В. Винниченком, який очевидно вирішив усунути його від керівництва Військовим секретаріатом. Позиція голови уряду В. Винниченка вже не просто відрізнялася від поглядів С. Петлюри у військовій політиці, а й відверто перешкоджала у суто організаційних справах. Він різко виступив проти запровадження в армії єдиноначалля і ліквідації виборності офіцерського складу, вважаючи це реакційним вчинком, й поверненням до царських часів. Натомість С. Петлюра видав розпорядження, щоб всі ВРК негайно передали свої повноваження національним комісарам у військах [105, с. 145]. Тобто робилася спроба ліквідувати більшовицькі армійські органи. Це рішення схвально зустрів офіцерський корпус, який найсильніше потерпав від більшовицьких порядків. Зрозуміло, що Винниченко негативно поставився і до цього. Особливо конфлікт між обома політиками розгорівся, коли С. Петлюра зробив спробу запровадити в українських військах “Статут Української Народної Армії”.

30 грудня 1917 р., минаючи державно-військові органи, він затвердив “Статут Української Народної Армії” (Дод. Б), який став фундаментальним у створенні регулярної Армії УНР. Його преамбула доводила, що “Україна повинна мати армію настільки сильну, щоб одбити можливі напади на Республіку і охоронити свою свободу” [59]. “Статутом” затверджувався загальний військовий обов’язок громадян УНР та регламентувався адміністративний устрій української армії. Відчуваючи демократизаційні процеси в армії, його автори включили положення про скасування офіцерських звань, замінивши їх посадами. Кандидатури призначалися вищестоящим начальником частини, а не обиралися особовим складом, що суттєво відрізняло український статут від більшовицьких порядків в армії. Накази командира мали обов’язковий характер. За їх наслідки ніс відповідальність сам командир. У повсякденному житті рядові і офіцери користувалися рівними правами і не мали жодних привілеїв. Ключовим обов’язком офіцерів була постійна праця над бойовою підготовкою ввіреної їм частини, військовою освітою і дисциплінованістю підлеглих, що становило головну мету діяльності військових рад. В мирний час дисциплінарна влада над солдатами

належала військовим радам, але в бойовій обстановці вона повністю переходила до командира. “Статут” визначав роль та місце в армії виборних рад та військових судів, запроваджував тимчасову уніформу українського війська. Поява “Статуту” стала цілком закономірною. До цього спричинилися військово-політичні реалії того часу, а не амбіції того чи іншого партійного лідера.

Затвердження “Статуту” спричинило остаточний розрив між Винниченком та Петлюрою. На засіданні соціал-демократичної фракції Центральної Ради 30 грудня його було піддано гострій критиці. Як свідчить у спогадах очевидець цих подій, М. Чеботарів, за часів Директорії УНР начальник контррозвідки, соціал-демократична фракція звинувачувала С. Петлюру у тому, що він допустив захоплення більшовиками Харкова [76, с. 74]. За словами його головного опонента В. Винниченка “Йому було поставлено в вину й його любов до парадів, до зовнішніх ефектів, його нездатність до організаційної праці, його неуцтво в військових справах, його метушливість і саморекламу” [85, Т. 2, с. 217-218]. Очевидно, що ці аргументи зовсім не переконливі. У них, мабуть, не до кінця вірив і сам її автор. Пізніше йому довелося визнати, що закид С. Петлюрі, “що він найбільше завинив у наших неудахах, не є справедливий. Коли б на місці С. Петлюри був самий геніальний чоловік, він нічого не зробив би, бо участь у наших неудахах брали сили більші за сили окремої особи” [85, Т.2, с. 218]. Через багато років колишній генеральний секретар земельних справ Б. Мартос у своїх спогадах напише: “Тепер нам ясно, що ці нарікання були несправедливі” [Цитата за 130, с. 89]. В результаті С. Петлюра подав у відставку, яку й прийняв Генеральний Секретаріат. 1 січня 1918 р. по Генеральному секретаріату військових справ вийшов відповідний наказ згідно якого цю посаду посів М. Порш, який за словами того ж В. Винниченка “так само, як і С. Петлюра не мав ніякого знання військової справи, але фракція сподівалась, що він виявить інші якості, яких бракувало С. Петлюрі й урятує справу” [85, Т.2, с. 219]. В. Голубко вважає, що головною причиною відставки Петлюри стали розбіжності у поглядах на армію, а поштовхом – затвердження “Статуту” [105, с. 146]. В. Савченко пояснює звільнення Петлюри тим, що “...Винниченко заставляв себе вірити і намагався переконати інших, що

справа в “реакціонері” Петлюрі і достатньо тільки його замінити, щоб домовитися з більшовиками”[220, с. 124]. Дослідник С. Литвин виділяє кілька причин. Це: “...постанова уряду включитися у мирні переговори з центральними державами, ...образливі, несправедливі звинувачення на засіданні Генерального Секретаріату 15 грудня у невмінні справитися з анархо-більшовизмом в Україні...незгода з керівництвом Генерального Секретаріату, і головне, з Винниченковими принципами організації збройних сил та в питаннях організації збройної відсічі більшовиками” [173, с. 136].

Дослідник Я. Тинченко слушно вказує на грубе порушення процедури звільнення старого і призначення нового генерального секретаря військових справ, оскільки у наказі про призначення на цю посаду М. Порша навіть не вказувалася причина звільнення С. Петлюри [250, с. 22]. З цього часу, вже у розпал першої українсько-більшовицької війни, С. Петлюра жодного разу не був присутнім на засідання уряду. Відтак В. Винниченко добився усунення свого конкурента з “великої політики”.

Відставка С. Петлюри згубно вплинула на керівництво військовим будівництвом. Незважаючи на те, що він не мав фахових військових знань, його діяльність на посаді генерального секретаря військових справ свідчить, що саме він був одним з тих, хто стояв біля витоків відродження Збройних Сил України і взяв на себе найбільшу відповідальність за організацію Армії УНР. Вже після поразки визвольних змагань чимало авторів намагалися шукати винуватців у їх причинах. Звичайно, що найбільше “діставалося” С. Петлюрі. Оцінюючи ці події з перспективи часу, коли емоції вже вляглися В. Кедровський звернув увагу на необхідність у таких випадках корилювання діяльності особи і тогочасного середовища. З цього приводу він писав: “Трагедією праці Петлюри було те, що його не розуміли ті, відповідно прагненню й бажанню яких він провадив свою працю, бо не було можливості в ті часи ширше розкривати свої дійсні переконання та наміри. Тому крайні націоналісти, найбільш гарячі голови, нарікали на угодовство Петлюри з російською владою, а справжні угодовці вважали, що армія Україні не потрібна, бо вірили, що досягнуть більше “порозуміння” з

противниками. Тому одні й другі старалися підірвати авторитет Петлюри не тільки в масах вояцтва, а й у самому Генеральному Комітеті” [154, с. 218].

Відставка С. Петлюри не зменшила його вплив на військові справи. Більшовики надалі вважали його за керівника армією УНР, а українські військові формування йменували “петлюрівськими”. Новий очільник Військового секретаріату – М. Порш спрямував свою діяльність в русло доктринерської політики соціалістичних партій, що призвело до розвалу вже існуючих українських частин. 3 січня 1918 р. більшовицький Раднарком виступив із заявою розпочати мирні переговори з Центральною Радою. Можливо В. Винниченко це сприйняв як результат усунення з посади С. Петлюри, бо одразу ж було вирішено відправити відповідь про готовність вести переговори на основі визнання УНР і виводу більшовицьких російських військ з української території. Проте Раднарком не дав відповіді на ці пропозиції бо вже остаточно вирішив розгорнути повномасштабні воєнні дії проти УНР. Декілька днів перед тим, 29-30 грудня більшовицькі сили вдруге атакували станцію Лозова і зайняли її загоном Єгорова після чого за наказом В. Антонова-Овсієнка розгорнули наступ у напрямку Донбасу. Вони зайняли важливі залізничні станції – Павлоград, Синельникове, Куп’янськ, Зміїв, Ізюм, тобто усю Лівобережну і частину південної України [219, с. 25].

Ситуація ускладнювалася активізацією бойових дій на Правобережжі. Затишшя, викликане арештом більшовицьких армійських ревкомів та зайняттям українцями фронтових штабів, не ліквідувало загрози наступу із заходу більшовизованих фронтових частин. 28 грудня “червоні” підняли на боротьбу проти військ УНР полки 19-ї дивізії 12-ї армійського корпусу в районі Кам’янця-Подільського. Вони захопили штаб корпусу у місті Жердье, заарештували його командира – генерала Аржієва, а також подільського губерньського комісара Центральної Ради Г. Степуру [107, с. 117]. Після того, як 31 грудня 1917 р. військовий секретар М. Порш повідомив про катастрофічну ситуацію на фронті, Генеральний секретаріат спеціально обговорював питання про стан обороноздатності УНР. “Армія кидає позиції і йде додому, – говорив доповідач, – на Україну насувається небезпека з боку Могильова-Калінковичів, де накопичилося

десять ешелонів фанатично настроєних військ, які одержують гроші” [15, арк. 42]. 17 січня М. Порш, якого підтримав В. Винниченко віддав безглуздий наказ про демобілізацію українських частин регулярної армії і про скасування офіцерських звань [220, с. 129]. Усе це робилося під претекстом нейтралізації більшовицької агітації й на практиці цілком підірвало обороноздатність країни. Центральна Рада прийняла “Закон про утворення українського народного війська”, відповідно до якого існуюче військо повинно демобілізуватися, а регулярна армія скасовувалася цілком. Цей закон і заходи, ним передбачені, за умов триваючої війни з більшовицькою Росією були руйнівними для української армії. До речі над ним працювали, як стверджує у своїх спогадах М. Галаган “здебільшого цивільні люди, які не цілком точно уживали навіть різних виразів із військової термінології... Сподіваних результатів закон про заведення міліційної військової системи не дав. Серед фахових (та й не зовсім фахових) військовиків він викликав значне невдоволення, бо вони вважали, що цей закон перетворює їх із “оборонців батьківщини” на плачених “наймитів”. Добровольців проголошувалось також небагато, і навпаки, деякі козаки досі вірних Центральній Раді військових частин... вважали себе тепер цілком управненими “на законній підставі” жадати звільнення від військової служби, бо добровільно міліціонерами вони залишатись не хотіли” [105, с. 327].

Відставка С. Петлюри з поста керівника військового відомства не супроводжувалася з його боку якими б то не було гучними заявами. За свідченням М. Чеботаріва одразу ж після вирішення справи про його відставку він разом із М. Поршем і генералом В. Киреєм заслухали детальну інформацію М. Чеботаріва про становище на Слобідській Україні, а почасти й Лівобережжі [84, с. 74]. Дослідники біографії С. Петлюри, висвітлюючи події, що наступили після його відставки, одразу ж звертають увагу на те, що він взявся за формування Гайдамацького коша Слобідської України. Проте у них багато розбіжностей щодо місця формування коша і часу його організації. С. Литвин вказує, що “пропозицію Петлюри організувати кіш чисельністю 3 тис. осіб слухали на засіданні Ради Народних Міністрів 4 (за новим стилем мало б бути 17 січня – авт.)... Але

пропозиція не знайшла належного розуміння з боку нового військового керівництва. Тоді С. Петлюра за власною ініціативою розпочав формувати Гайдамацький кіш Слобідської України” [173, с. 143-144]. Кидається у вічі невідповідність офіційної назви уряду УНР – Рада Народних Міністрів. Так він почав називатися щойно після четвертого Універсалу, тобто після 22 січня 1918 р.. Дещо інше виглядає і справа з ініціативою створення цієї частини за свідченнями його близького співробітника М. Чеботаріва. Останній приписує ініціативу у його формуванні собі. Він стверджує, що на другий чи третій день після останньої розмови з Петлюрою та Поршем, він пішов до будинку Центральної Ради і у розмові з В. Винниченком та М. Поршем отримав дозвіл на формування Коша Слобідської України. “Я їм одверто говорив, що вони, тобто Уряд, УЦРада, крім невеликої частини галичан, нікого не мають хто б боронив їх. У своїх мотивах я висував необхідність іти і звільняти Слобідську Україну. Тому я й підсунув таку назву тій військовій частині, на організацію якої у них питав дозвіл. Вислухали мене і зараз же, без яких-будь дискусій або вказівок дали згоду на формування Слобідського Коша з охочих” [84, с. 90]. Як стверджує далі М. Чеботарів, формування коша проходило повільно, бо оголошення, які він давав за своїм підписом не робили на нікого особливого враження позаяк у Києві він був маловідомою людиною. От тоді у нього визріла ідея залучити до формування цього відділу С. Петлюру, який би його і очолив. На пропозицію М. Чеботаріва очолити кіш С. Петлюра одразу не погодився. Будучи усунутим від військових справ, він не хотів робити це самочинно адже це було явною демонстрацією свого непослуху офіційній владі, а цього він ніколи не допускав. І в подальшому, перебуваючи в еміграції, він писав до генерал-хорунжого Армії УНР М. Удовиченка у 1922 р.: “...Я вважаю абсолютно недопустимими деякі генеральські чи отаманські інтенції до переворотів. Це зробило би армію цяцькою, сліпою зброєю в руках окремих осіб і розклало б її. Через це я задавив болбочавщину, оскілковщину...” [198, с. 223-224].

Тому й не дивно, що С. Петлюра перед тим, як очолити нову частину хотів дістати відповідний дозвіл від офіційної влади. М. Чеботарів отримав письмове

призначення від командувача київського військового округу капітана М. Шинкаря та його начальника штабу генерала М. Іваніва й передав його С. Петлюрі. Отримавши його, той відразу ж розгорнув бурхливу діяльність: негайно зв'язався з редакціями газет, щоб ті опублікували його наказ про організацію коша, а також вислав його начальникам залізничних станцій. “У цій телефонограмі, – писав у спогадах М. Чеботарів, – оповіщалися всі начальники станцій залізничних про вступ до командування Кошем і давалися вже строгі інструкції безоглядного виконання всіх наказів, даних отаманом С. Петлюрою” [84, с. 95]. У Києві також поширювалися віддруковані відповідні відозви. Як пише у своїх спогадах полковник В. Петрів – командир кінного полку ім. кошового Костя Гордієнка на ній було зображення “здоровенного козарлюги з оселедцем і шапкою зі шликком” і заклик до тих “хто бажає боронити Вільну Самостійну Україну вступати до Слобідського Коша” [206, с. 300]. Ці події описує і П. Скоропадський, який говорив, що на початку січня 1918 р. до нього звернувся С. Петлюра по допомогу у формуванні Гайдамацького коша, Пославшись на відсутність у Києві вільних козачих підрозділів, П. Скоропадський відмовив, хоча і визнав, що С. Петлюрі дана акція більш-менш вдалася і той з “рештками цього коша брав, не без успіху, участь у справах Арсеналу в пам'ятні січніві дні 1918 року.” П. Скоропадський писав, що С. Петлюра за відмову йому образився на генерала. [215, с. 103-104].

Отримавши наказ про призначення на посаду командира коша, М. Шинкар затвердив 23 січня 1918 р. С. Петлюру отаманом гайдамацьких кошів Слобідської України. Відтак йому мали підлягати усі частини, що створюватимуться на території Харківської, Полтавської і Катеринославської губерній [55]. Це у своїх спогадах підтверджує і М. Чеботарів. У зв'язку з тим сумніви, які висловлює з приводу термінів і процедури призначення на посаду командира коша С. Петлюри у своєму дослідженні С. Литвина не обґрунтовані.

Ще одна версія, яка тривалий час побутувала в історіографії, зокрема емігрантській, про те, що С. Петлюра після відставки виїхав на Слобідську Україну і там сформував Гайдамацький кіш [144, с. 53]. Відомі на сьогоднішній день документи спростовують це твердження.

Інше дражливе питання, яке постає при дослідженні організації Гайдамацького коша Слобідської України – це питання коштів на його формування. Оскільки уряд не виділив на нього фінансування, то його мав роздобути сам С. Петлюра. Вже згадуваний М. Чеботарів стверджує, що прибувши до штабу коша, який містився в київському готелі “Ермітаж” “С. Петлюра... передає мені досить великий куфер, повний грошей і каже вирушити з Києва” для продовження формування коша на провінції” [84, с. 115-116]. У літературі можна зустріти непрямі натяки, а інколи й твердження, що гроші на його створення він отримав “від французів по таємних масонських каналах [220, с. 131]. Це питання порушує у своєму дослідженні й С. Литвин. Не заперечуючи можливості такої версії, він зазначає, що у ній чимало надуманого, проте не бачить у цьому слідів злочину [173, с. 147]. У всякому разі коштів вистачило на формування коша, його обмундирування і продовольче забезпечення. Кіш одразу ж став боєздатною військовою одиницею. Начальником штабу коша С. Петлюра призначив О. Удовиченка, у майбутньому генерала Української армії, а комісаром з питань його комплектування поручника – М. Чеботаріва. Кіш налічував 300 осіб і складався з двох куренів: чорних гайдамаків – юнкерів військових шкіл і червоних гайдамаків - офіцерів колишньої царської армії, які перейшли на службу до УНР під командуванням сотника О. Волоха, а також гарматного дивізіону [168, с. 376]. Ця військова формація була однією з перших регулярних, добре дисциплінованих частин Армії УНР. Вона створювалася не на основі принципу українізації, а заново, як регулярна бойова одиниця.

В другій половині січня 1918 р. більшовицьке командування розпочало активні скоординовані наступальні операції на Правобережній і Лівобережній Україні. У зв'язку із безпосередньою загрозою Києву, 13 січня уряд оголосив його у стані облоги [99]. Всі регулярні формації висилалися з міста на фронт. Охорону урядових установ несли лише Січові Стрільці і загони Вільного козацтва. Окремим комендантом Києва уряд призначив інженера М. Ковенка. Він же очолював і столичні загони Вільного козацтва.

18 січня 1918 р. головнокомандувач радянських військ в Україні В. Антонов-Овсієнко видав директиву про загальний наступ військ проти Центральної Ради. Українська армія на Лівобережжі зосереджувалася у двох ударних групах: полтавській і бахмацькій. Її основу також становили регулярні частини – Гайдамацький Кіш Слобідської України та Курінь Січових Стрільців. Незважаючи на свою високу боєздатність, вони значно поступалися перед російськими військами кількістю свого особового складу.

25 січня 1918 р. Гайдамацький кіш Слобідської України одержав наказ звільнити від більшовицьких військ Полтаву і виїхав до ст. Яготин [60]. Він брав участь у боях за станцію Решетилівка, Миргород та Ромодан. 26 січня гайдамаки вели бій з переважаючими силами ворога за станцію Гребінка, де проти 150 гайдамаків наступав тисячний російський загін. Вояки коша змушені були відступити в напрямку Києва. При відступі вони пошкодили залізничну колію, що на декілька днів затримало просування ворога. Після здобуття станції В. Антонов-Овсієнко провів реорганізацію своїх сил, розділивши їх на три частини: першу в силі 3.400 вояків з панцирним потягом та кількома батареями під командуванням П.Єгорова кинув на київський напрямок; другу під командуванням Р. Берзіна (3.500 багнетів та 12 гармат) з району Бахмача також наступала на Київ; третя група загонів Кудинського-Знаменського у складі 800 багнетів вирушила на Черкаси і далі на Правобережжя [251, с. 78]. На противагу полтавському напрямку, де просування ворога вдалося стримати, на бахмацькому воно продовжувалося далі. Наступ повели групи армій Муравйова. Дорогу їм заступили малочисельні війська під командуванням штабс-капітана Ф. Тимченка [87]. У бою за Бахмач українці втратили майже 170 вояків, у тому числі 50 вбитими. Значними були й втрати більшовиків. Під тиском переважаючого ворога українські війська з-під Бахмача відступили до станції Крути. Бій під Крутами 29 січня 1918 р. змусив більшовицькі війська на два дні зупинити наступ на Київ для переформування і підкріплення. Цей бій, що виріс в українській історії у символічне значення жертвності, завжди привертав увагу дослідників. На честь 90-ліття бою під Крутами у 2008 р. було опубліковано збірник, у якому зібрані спогади та

публіцистичні матеріали [100]. Гайдамацький Кіш С. Петлюри не брав участі у цьому бою позаяк не встиг сюди доїхати. Сам С. Петлюра ще перед крутянським боєм перебував у Києві продовжував комплектування своєї частини. Саме у ці дні Центральна Рада проголосила четвертим Універсалом самостійність УНР. Проте становище в Києві було нервозним. Відчувалася невпевненість у завтрашньому дні. Командувач протибільшовицьким фронтом М. Шинкар видавав безпорадні накази. Військ для оборони столиці катастрофічно не вистачало. С. Петлюра в цих обставинах хапався за кожну можливість, щоб якось посилити фронт.

У ці дні, виступаючи перед юнкерами Другої юнкерської школи, він говорив: “Я не наказую, а закликаю вас стати добровольцями моєї армії і записатися до куреня “Чорних гайдамаків” Слобідського Коша!”. С. Петлюра чесно зобразив у виступі перед юнкерами увесь трагізм ситуації, його запальна промова викликала великий резонанс. Абсолютна більшість присутніх – 148 з них записалося до коша і вирушили на фронт до ст. Яготин [103, с. 11; 234, с. 141]. У той час підрозділи Гайдамацького коша та січові стрільці Галицько-Буковинського куреня обороняли станцію Кононівка від частин П. Єгорова. Після поразки під Крутами, 30 січня, Петлюра скликав на ст. Бобрик нараду командирів Гайдамацького коша, на якій було вирішено обома армійськими групами повернути на Київ, придушити більшовицький заколот, що спалахнув тут 28 січня і потім зайняти оборону по Дніпру, щоб вступити в бій з головними силами М. Муравйова [258, с. 17]. Тут же він провів реорганізацію своїх частин. Юнкерів, які повернулися з-під Крут він вислав до Києва для боротьби із більшовицькими заколотниками, а курінь “Червоних гайдамаків” разом з вояками полку ім. П. Дорошенка прикривати чернігівську залізницю. Діяти доводилося швидко, бо більшовицька армія перебувала всього у 90-100 км від столиці. На шляху її просування майже не було регулярних українських частин. Лише розібрані залізничні колії дещо сповільнювали її наступ. Сили більшовицьких військ, що наступали на столицю налічували 16 тис. людей, а українські всього 3 тис. [258, с. 17].

Розпочалися бої за Київ, що тривали більше тижня. В ніч з 31 січня на 1 лютого гайдамаки залишили позиції на річці Трубіж, підірвавши перед тим міст і

відступили до Києва. У передмісті Дарниці їм довелося роззброювати “нейтральний” полк ім. С. Наливайка, а далі прориватися через лівобережні передмістя Києва, що були охоплені повстанням робітників. Петлюра розділив свої сили на дві колони. Перша, якою він безпосередньо командував, мала наступати через Ланцюговий міст – разом 500 багнетів, 60-70 шабель, 8 гармат, а друга – (350) багнетів – через залізничний міст [258, с. 89-90]. За свідченнями очевидців, в ході бою С. Петлюра виявляв хоробрість, вміння тверезо оцінювати ситуацію, давати вчасні накази.

1 лютого 1918 р. частини С. Петлюри прорвалися до столиці і закріпилися на Печерських пагорбах. Українські втрати становили до 30 чоловік [223, с. 184]. Прибуття до столиці відділів С. Петлюри фактично врятувало становище уряду і Центральної Ради, які контролювали ситуацію в місті і могли з години на годину опинитися в оточенні повсталих більшовиків. Незважаючи на те, що на момент вступу у місто частин С. Петлюри інтенсивність боїв вщухла і вони стали переміщатися на периферію, заколотники утримували надалі завод “Арсенал”. Прихід під його стіни гайдамаків С. Петлюри звів нанівець їх ще недавно цілком реальні плани прориву і з’єднання з іншим вогнищем повстання на Подолі. У його розпорядженні було 850 багнетів, 60-70 шабель, 8 гармат [251, с. 276].

Українські частини, які вже п’ять днів штурмували “Арсенал”, отримали серйозне підкріплення, у той час арсенальці були виснажені боями і втратами, а підкріплення українців деморалізуюче на них вплинуло. Серед повсталих почалося дезертирство [266, с. 83]. Штурмом “Арсеналу” командував С. Петлюра. Під “Арсенал” він прибув зранку 3 лютого разом із чорними гайдамаками. Цікаві спостереження про ці дні записав у своїх споминах командир Гордієнківців полковник В. Петрів. Як здібний військовий фахівець, він запропонував С. Петлюрі поділити місто на сектори оборони і щоб той очолив усі бойові операції, проте той відмовився, мотивуючи тим, що мовляв, він і так забагато взяв на себе відповідальності, і тому не може вмішуватися у розпорядження влади, хоч і бачить її помилки [206, с. 315].

У мемуарній літературі добре відтворено поведінку С. Петлюри під час бою. Він завжди був на передовій, особисто з'ясовував напрям атаки. Очевидець так запам'ятав його образ під час бою: “Серед цього пекла в звичайній сірій “солдатській” шинелі та сивій шапці з карабіном в руках ходив безстрашний наш отаман Петлюра. З лагідною усмішкою він підбадьорював наступаючі лави: “Вперед гайдамаки! По арсеналі відпочивати!” Така була його команда. Другої в цей час він не вживав” [182, с. 21]. Він особисто очолив колону, яка повела лобову атаку на “Арсенал”. Під вечір 3 лютого він разом із своїми вояками прорвався на територію заводу. Радянська пропаганда стверджувала про начебто жахливу розправу, яку вчинили гайдамаки Петлюри над повстанцями. Насправді ж були розстріляні ті, хто чинив опір із зброєю в руках. Полонених арсенальців, яких вивів отаман О. Волох на площу перед заводом, не дозволив розстріляти С. Петлюра. Про це свідчив у своїх спогадах учасник штурму “Арсеналу” В. Петрів [206, с. 309-310]. Наступного дня, 4 лютого, Гайдамацький кіш брав участь у придушенні ще одного вогнища більшовицького повстання – головних залізничних майстерень. Повсталі втратили 30 чоловік, у тому числі убитих і поранених, а гайдамаки – 3 убитих і 8 поранених. Між ними був поранений і командир червоних гайдамаків О. Волох [234, с. 150].

Проте, ледь придушивши повстання в Києві, довелося одразу ж розпочати боротьбу із радянськими військами, що вже вступили до передмістя столиці – Дарниці. Це були війська під командуванням П. Єгоров та Р. Берзіна. З прибуттям під Київ військ М. Муравйова розпочалася завершальна фаза боротьби між українськими та російськими більшовицькими військами за столицю. Чисельність українських військ за підрахунками Я. Тинченка становила 2845 осіб, а більшовиків – 7 тис. [251, с. 168-169] У той час військове міністерство на чолі з новим військовим міністром А. Немоловським фактично усунулося від керівництва обороною столиці. Воно перейшла до М. Шинкара і М. Ковенка. С. Петлюра залишив за собою тільки командування Гайдамацьким кошем. Він намагався зберегти контроль над центром міста. 4 лютого більшовицькі війська за наказом М. Муравйова розпочали загальний штурм міста. Оскільки той був відбитий, то він

віддав черговий наказ – провести артобстріл, що тривав до полудня 6 лютого. Підтягнувши резерви, більшовики у другій половині дня прорвали українську оборону на Ланцюговому мосту і вступили до Києва. Розпочалися вуличні бої. Утримання столиці мало для уряду УНР важливе політичне значення, бо в той час на завершальну стадію вийшли мирні переговори з Четверним союзом у Бресті. 7 лютого М. Муравйов поновив артобстріл міста. Ворожі війська захопили усі вокзали. За цих умов було вирішено евакуюватися з міста у напрямку на Брест-Литовське шосе, що й було зроблено в ніч з 7 на 8 лютого. Під охороною січових стрільців у напрямку Житомира виїхала і Центральна Рада. Частина військ разом із штабом М. Ковенка залишилася на старих позиціях для продовження боротьби. Серед них був і Гайдамацький кіш С. Петлюри. Більшовики не наважилися вночі атакувати позиції українців. 8 лютого знову розпочалися бої. С. Петлюра весь час перебував серед своїх вояків і ходив з ними в атаку. Він разом із відділом республіканського полку П. Болбочана був останнім, хто залишив з боєм столицю і вирушив за іншими частинами на Брест-Литовське шосе.

Отже, в боях за Київ С. Петлюра проявив себе і як здібний командир. Високу оцінку його дій дав генерал В.Сінклер: “Я все ще не міг при звичаїтис до думки, що цивільна людина не тільки провадить формування армії, але керує військом в бою, правда, більш-менш партизанським, але все ж в бою, для чого крім особистої відваги, потрібні ще й військові знання” [223, с. 185].

Залишивши Київ, рештки українських відділів, що налічували близько 3 тис. вояків, відступили до Святошина, а звідси до села Ігнатівки де були в ніч з 8 на 9 лютого реорганізовані. Генерал К. Прісовський та полковник П. Болбочан запропонували всі наявні сили звести в Окремий Запорізький загін під зверхністю одного начальника. Так з’явилася нова частина – Окремий Запорізький загін. До нього увійшли рештки всіх частин, за винятком Коша Слобідської України С. Петлюри, що продовжував залишатися окремою формацією і розташувався в селі Шпильки і розмістилися у просторому маєтку мільонера Терещенка. Його вчинок В. Савченко пояснюють тим, що він хотів ізолювати свою частину від

анархії, а також недовірою керівництву Центральної Ради. Всього у нього було 140 гайдамаків [220, с. 161]. До нього приєдналися й вільні козаки М. Ковенка.

В історіографії та мемуаристиці можна зустріти думку, що С. Петлюра не хотів підпорядковуватися генералу К. Прісовському, що нівелювало б особливості його частини, яка афішувала себе як осердя демократичних порядків у новому українському війську. Вже 10 лютого військам було оголошено про підписання делегацією УНР мирного договору у Бресті і віддано наказ вирушити в бік Житомира. У зв'язку з підписанням мирного договору з країнами Четверного союзу політична позиція С. Петлюри різко контрастувала з тогочасною офіційною політикою. Він, негативно оцінював договір бо вважав, що той спричинився до міжнародної ізоляції України, оскільки та опинилася в таборі країн-переможених [198, с. 223].

Угода УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною від 18 лютого 1918 р., легалізувала вступ німецько-австрійських військ на територію української держави [244, с. 52]. Вона стала закономірним наслідком підписання Брестського мирного договору. Відтак, можна констатувати, що ядро регулярної Армії УНР збереглося, а її частини продовжували вести бойові дії самостійно. Це мало дуже важливе значення, бо засвідчувало перед австро-німецьким командуванням факт наявності в українського уряду власної збройної опори. Українські частини затримали наступ російських більшовицьких військ під Житомиром і, роззброївши збільшовизовані фронтові частини, підготували в районі Волині стратегічну базу для організації контрнаступу. Це сталося ще до початку наступу німецько-австрійських військ 18-19 лютого.

19 лютого розпочався наступ німецьких військ на Україну в напрямку Сарни-Луцьк. Того ж дня вони з'єдналися з українськими частинами у Новоград-Волинську, а 24 лютого розгорнули спільний наступ на схід. Через три дні до них приєдналися і австро-угорські війська.

Центрами дислокації українських сил були околиці Житомира, Коростеня, Овруча, Сарн і Новоград-Волинського [87]. Домінували наміри розпочати наступ частинами Запорізького загону під командуванням К. Прісовського і Гайдамацьким

кошем Слобідської України С. Петлюри. Він мав проходити через Рівне в напрямі Житомир-Бердичів. Повідомлення, що в місто увійшла німецька частина, викликало замішання і обурення серед українських офіцерів, які не хотіли, щоб німці йшли у їх авангарді. Найбільше невдоволення висловлювали штаб Гайдамацького коша та С. Петлюра. На раді в Малині він вирішив відправити до військового міністра О. Жуковського делегацію і вимагати від нього дозволу наступати українським частинам в авангарді. Делегація прибула до міністра, потяг якого стояв поруч на тій же станції. Останній категорично відмовився виконати вимогу посланців і лише під погрозами О. Волоха дав санкцію на наступ українських частин [234, с. 154]. 20 лютого три ударні українські груп військ розпочали загальний наступ. Генерал К. Прісовський – командир Запорізького загону, атакував Житомир з боку Коростеня. 24 лютого місто полковник П. Болбочан довершив справу і оволодів містом [119, с. 12].

Далі наступ групи К. Прісовського розгортався у напрямку залізниці Бердичів-Козятин-Фастів-Київ. Друга група українських військ просувалася по шосе Житомир-Київ. Третя група військ, основу якої становив Гайдамацький кіш Слобідської України та курінь Січових Стрільців, повела наступ у напрямку Сарни-Коростень-Київ. В ході кількогодінного бою його авангарду з більшовицькими військами біля ст. Бухтіївки останні були витіснені і відступили до ст. Ірпінь під Києвом. Звідси гайдамаки розгорнули безпосередній наступ на столицю. 28 лютого у передмісті Святошині С. Петлюру зустрічали члени міської Думи, а 1 березня його відділи вступили до столиці. Наступного дня С. Петлюра провів військовий парад на Софійській площі. Ілюзії С. Петлюри, що вступивши першим до Києва він уникне звинувачення у союзницьких симпатіях до німців, виявилися марними. За іронією долі на нього почали вказувати як на винуватця приходу німців до Києва. Не бажали повернення його у “велику політику” й М. Грушевський, новий прем’єр В. Голубович і військовий міністр О. Жуковський, бо побоювалися його популярності. З іншого боку, у відстороненні С. Петлюри від військових справ могли бути зацікавлені і нові німецько-австрійські союзники, яким відомі були його проантантівські настрої. Згідно наказу по військовому міністерству від 3

березня 1918 р. доручалося О. Удовиченку перебрати командування від С. Петлюри і перейти у підпорядкування К. Прісовського [223, с. 191].

У подальший бойових діях С. Петлюра участі не брав. Тимчасово він відійшов від військово-політичної діяльності, маючи намір зосередитися на публіцистичній діяльності. Однак не очікувано для себе наприкінці березня йому запропонували стати головою Київського губернського земства. Після деяких вагань і наполягань з боку друзів він погодився його очолити, а наприкінці квітня реорганізувати у Всеукраїнський союз земств і зосередитися суто на господарській діяльності. Симон Петлюра писав про цей період: “Обставини, незалежно від моєї участі і волі, склалися так, що коли я поспробував одійти на бік і взятись до цієї чорної праці в земстві, з мого святого бажання нічого не вийшло, бо діалектика української боротьби непереможною силою примусила мене знову взятись за роботу.” [201, с. 516]. На цій посаді він зустрів і гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.

Про взаємини С. Петлюри з П. Скоропадським обмаль даних. Якщо гетьман у рецепції С. Петлюри постає лише з текстів окремих офіційних документів та епістолярних праць, то П. Скоропадський залишив спогади, які містять досить розлогі оцінки С. Петлюри як військового, державного, політичного діяча і людини. Відзначаючи наявність у спогадах П. Скоропадського детальних оцінок тогочасних державних і політичних діячів, слід зазначити, що особливу увагу він приділив С. Петлюрі. Перше знайомство П. Скоропадського з С. Петлюрою відбулося на початку липня 1917 р. Цю зустріч гетьман так описав у своїх спогадах: “З Петлюрою я мало говорив. Він зовсім не був у курсі військових справ, а більше займався київською політикою. Був він люб’язний, тоді ще розмовляв зі мною російською, а не по-українськи...” [231, с. 61] Кілька епізодичних контактів на ниві українізації армії сформували у П. Скоропадського уявлення про Петлюру як типового революціонера, непрофесійного у військових справах. Перебуваючи на посаді голови Всеукраїнського Союзу Земств, Петлюра навіть особисто звертався до гетьмана П. Скоропадського у різноманітних справах, пов’язаних з діяльністю Земства. С. Петлюра кілька разів таємно зустрічався з гетьманом, а сам гетьман

готуючи переворот, навіть думав залучити його до державної праці, проте врешті відмовився бо вважав його не стільки державним, як партійним діячем і надто лівим за політичними поглядами [231, с. 133]. Гетьман також наголошував на інших моральних якостях С. Петлюри: “Слід сказати, що Петлюра мені завжди уявлявся як надзвичайно честолюбна людина демагогічного штибу з великою авантюрною жилкою, але щирий у своїх ставленнях до України і потім чесний у грошовому відношенні. Це сентиментальнічаючий ідеаліст, з дуже легким культурним багажем ” [231, с. 203].

Відомо, що одразу ж після гетьманського перевороту С. Петлюра був заарештований за зв'язки з Антантою, але одразу випущений. Однак він продовжував займати опозиційну щодо гетьмана політику. Опозиційність проявлялася насамперед щодо реакційної соціальної політики П. Скоропадського, що й призвело до арешту С. Петлюри 27 липня 1918 р., у якому він пробув аж до 12 листопада і був звільнений під тиском української громадськості, зокрема і делегації від Земства. Д. Дорошенко у своїх спогадах писав: “Увільнив його – на свою відповідальність і взявши слово, що не буде брати участі в ніякій змові, новий міністр юстиції сенатор А. Г. Вязлов. На четвертий день по своїм звільненні Петлюра виїхав до Білої Церкви, щоб організувати повстання.” [129, с. 342] Відразу ж після звільнення він мав зустріч з П. Скоропадським. У листі до своєї дружини Ольги він інформував: “Я вже випущений з наказу ясновельможного Гетьмана, з яким мав досить цікаву розмову” [203, с. 199]. Залишається тільки здогадуватися про що могла йти мова у переддень антигетьманського повстання. Можливо про якийсь компроміс. На жаль це тільки припущення, бо жодних інших документальних підтверджень немає. Аналізуючи Петлюру як державного діяча, П. Скоропадський вважав його більше партійним лідером, в ідейному плані як революційний соціаліст, чий радикалізм межує з більшовизмом.

Але це насамперед є суб'єктивні оцінки гетьманом Петлюри , які він зробив, виходячи зі своїх ідейних, політичних і професійних переконань.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що С. Петлюра в ході першої українсько-більшовицької війни не посідав керівних державних посад у державі,

відтак не можна на нього перекладати відповідальність за поразку в ній УНР. Разом з тим, він відіграв важливу роль в організації оборони УНР. Він був одним із небагатьох, хто не розгубився у найбільш критичний період наступу більшовицьких військ на Київ, зумів за короткий час організувати одну з найбоєздатніших частин Армії УНР – Гайдамацький кіш Слобідської України. У ході боїв, якими він безпосередньо командував виявив якості воєначальника здатного до прийняття неординарних рішень, а також доброго психолога, який розуміє почування своїх підлеглих. Саме в цей період його ім'я стало назавжди асоціюватися в широких народних верствах, зрештою як і серед ворогів, із культом української збройної сили. С. Петлюра проявив себе і як принциповий політик, який завжди відстоював свої погляди, але в той же час ніколи не ставив їх вище державних інтересів.

РОЗДІЛ III

СИМОН ПЕТЛЮРА НА ЧОЛІ ДЕРЖАВИ ТА АРМІЇ

3.1. Участь у формуванні республіканської армії Директорії під час антигетьманського повстання

Зневажений українською революційною демократією та дискредитований співпрацею із російсько-монархічною Добровольчою армією, гетьман П. Скоропадський стрімко втрачав популярність, а відтак і політичну вагу. Так доходить до формування відцентрових сил у гетьманському уряді П. Лизогуба, які підштовхують останнього позбавитися прем'єрства. Упродовж переговорів гетьмана із головою Українського національного союзу В. Винниченком щодо реорганізації Ради міністрів, 24 жовтня 1918 р. сформовано новий кабінет. У його складі проукраїнські міністри становили переконаливу більшість. Від УНС до нього ввійшли соціалісти-революціонери А. Вязлов, О. Леонтович, В. Леонтович, П. Стебницький, М. Славінський. Проте керівник Національного союзу оприлюднив заяву щодо офіційної опозиції до новоствореного прогетьманського уряду, розпочавши таємні переговори з більшовиками.

Співпраця УНС та кабміну П. Скоропадського носила ілюзорний характер і використовувалася першим як камуфляж постановлення протигетьманської коаліції та організації антигетьманського заклоту. Це визнавав один із безпосередніх його організаторів В. Винниченко. Він говорив, що особисто “тільки для конспірації дуже активно брав участь у переговорах з німцями і Гетьманом у справі формування національно-демократичного кабінету” [86, с. 567]. Спроби опозиції скликати “національний конгрес”, умовно кажучи новий парламент України, наштовхнулися на не виразне протистояння гетьманського уряду, що засвідчило політичну нестійкість останнього. Зрозумівши наростання антинімецьких настроїв у власних лавах, П. Скоропадський стає ближче до співпраці із представниками білогвардійських військ – єдиними на той час дієвими збройними силами.

Користаючи непевне становище гетьмана, 30 жовтня 1918 р. штаб Українського національного союзу прийняв рішення про антигетьманське повстання, підтримане Стрілецькою радою. За словами А. Крезуба “...власне тоді стрілецькі старшини почали вербувати бійців у різних місцевостях України і відсилати їх до Білої Церкви” [167]. Проте, ідея збройної боротьби із гетьманщиною, за умов відсутності регулярних українських збройних сил безпосередньо підпорядкованих УНС, більшістю Національного союзу сприймалася як авантюризм його керівників на чолі із В. Винниченком та М. Шаповалом. Розгортання подій ускладнювалося ще й політичними кроками гетьмана, котрий, розуміючи ненадійність союзу із німцями, шукав підтримки у білоросіян. Уклавши 3 листопада зазначеного року таємну угоду з Донським отаманом генералом Красновим, під час зустрічі на станції Скороходово неподалік Полтави, П.Скоропадський переорієнтував офіційну політику Української держави на співпрацю з монархічними білогвардійськими військами. Це поставило під загрозу ідею української державності, тим більше, коли гетьман проголосив військове становище у Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях, на кордонах яких стояли готові до наступу більшовицькі війська. Як писав В. Верига “ці два ворожі чинники сіяли в масах баламутство, дезорганізацію, намагаючись спровокувати український рух. Загал був байдужий до української справи, а дехто навіть воював у більшовицьких військах. Маса співчувала тим, хто більше обіцяв.” [81, с. 373]

Тим часом держави Антанти зрозуміли, що в умовах наростаючої більшовицької загрози, німецькі війська перетворилися у стримуючий фактор розповсюдження комунізму по країнах Центральної Європи. Відтак, гетьман змушений поступитися вимогам Антанти і погодитися на федерацію з небільшовицькою Росією. 14 листопада П. Скоропадський проголосив “Трамоту Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України”, в якій декларував схожі політичні перспективи України із колишніми реляціями Центральної ради. Не сказавши ні слова про державний устрій України, гетьман провістив союз із “всеросійською” державою, надавши, таким чином,

антигетьманському повстанню невідкладної потреби збройного характеру [145, с. 599-600].

За таких обставин талант С. Петлюри як організатора української республіканської армії отримує логічне продовження і розкривається у повній мірі. 13 листопада 1918 р. у будинку міністерства шляхів в Києві проходить засідання Національного союзу, де було обрано керівний орган антигетьманського збройного повстання – Директорію Української народної республіки. Її очолив В. Винниченко. До складу Директорії увійшли Ф. Швець, П. Андрієвський, А. Макаренко і С. Петлюра. Цілком можна погодитися з думкою В. Савченка, що головною помилкою при формуванні Директорії було те, що “люди, які у неї ввійшли, дотримувалися діаметрально протилежних поглядів щодо майбутнього України” [220, с. 202]. Керманічем збройних сил, або ж Головним отаманом військ Директорії початково було обрано генерала О. Осецького, проте, знаючи неабиякі організаторські здібності Петлюри, Січові Стрільці на чолі із Є. Коновальцем зажадали щоб цю посаду обійняв він. Так вчорашній в’язень гетьмана знову зійшов на військово-політичний олімп. Як стверджував В. Іванис “у повстанні формально взяли участь три партії: українські соціалісти-революціонери, соціалісти-демократи і самостійники. На її чолі став В. Винниченко, але душею цієї акції був Симон Петлюра” [144, с. 80]. Сприйняття патріотично налаштованою частиною українства С. Петлюри, як ватажка національно-визвольного руху, поглибила його протистояння із В. Винниченком, трансформувавши останнє із політичної площини в особисту. Як вже говорилося, зазначені негативні тенденції мали місце і в період Центральної ради, проте, разом із поверненням Петлюри на політичну авансцену, повернулися і ці негаразди. У праці “Відродження нації” голова Директорії Винниченко пригадував: “Але на великий жаль і шкоду всьому дальшому розвитку української революції, цей перший акт Національного союзу і Директорії було попсовано й майже унеможливлено С. Петлюрою. В той час, як усі представники партій відбували останнє засідання, С. Петлюра виїхав у Білу Церкву й тут поспішив видати від свого імені Універсал до народу із закликом до

повстання. Таким чином уся акція, весь рух було поставлено під марку окремої особи...” [86, с. 438] (Дод. В).

Ймовірно, глибинне підгрунття зазначеного протистояння крилося у різнопланових характерах цих ключових дійових осіб визвольних змагань українського народу першої чверті ХХ ст., що визначали їх політичні пріоритети та засоби досягнення поставлених цілей. Прокомуністична орієнтація В. Винниченка наштовхувалася на націонал-патріотичне налаштування С. Петлюри незалежно від того, що вони обоє були виразниками ідей української соціал-демократії. Різниця полягала у різному трактуванні революційних ідей. Постійна конфронтація двох очільників Директорії, один з яких таким був де-факто, а другий де-юре, негативно позначалася вже на початках виступу. Тим більше, що політична ситуація була надзвичайно складною, а від того непевною. В обстановці цілковитою відсутності чіткої тактики та стратегії повстання, найвідповідальнішу роль безпосереднього виконавця його військового забезпечення взяв на себе С. Петлюра.

Усвідомлюючи виняткову важливість збройної підтримки Директорії, та рятуючись від намірів гетьмана знову запровадити його до в'язниці, Петлюра не був присутнім на історичному засіданні Національного союзу, чому дуже зраділи В. Винниченко та М. Шаповал. Знаючи про більшовицьку нелюбов до Генерального отамана, останні взагалі не хотіли реанімації його політичної постаті, маючи намір поступити з ним так, як вони вчинили із президентом УНР М. Грушевським та прем'єр-міністром О. Голубовичем. “Ні Винниченко, ні Шаповал, – писав В. Савченко, – а саме він – Петлюра – восени 1918-го був найпопулярнішим діячем в колах “свідомих українців”, знаменом всіх невдоволених гетьманом і німцями. Ні за одним із присутніх на засіданні не числилося стільки подвигів. Петлюра вільно міг претендувати на статус глави Директорії. А його кандидатура могла би зібрати більшість голосів” [220, с. 201].

Розстановка воюючих сторін нагадувала великий котел, в якому перемішалася безліч збройних формувань різновекторного політичного спрямування. Професор Д. Дорошенко зазначав, що переважаюча маса повстанців висувала гасло боротьби українців проти москалів, за самостійну Україну, а в

таборі гетьмана були самі офіцери, що йшли боротися за відновлення колишньої могутньої Росії, єдиної і неділимої [127, с. 420]. Окрім офіцерських загонів, П. Скоропадського підтримували дрібні воєнізовані формування генералів Кірпічнікова, Демідова, Святополк-Мірського тощо. Ними командували генерал Келлер та князь Долгоруков. Кістяк збройних сил Української держави складала Запорізька дивізія на Харківщині, Сірожупанники на Чернігівщині, кіш Чорноморців у Козятині й Бердичеві та Сердюцька дивізія в Києві. Охороняти гетьманську владу мала змогу лише остання, позаяк перші були розкиданими по всій території України.

У середовищі Директорії 30 жовтня було створено оперативний штаб, який очолив генерал О. Осецький. Начальником оперативного відділу був полковник В. Тютюнник, адміністративного – В. Кедровський, січових стрільців представляли підполковник А. Мельник та сотник Ф.Черник. Повстанські загоны, за словами В. Іваниса, діяли хаотично і не скеровано. З цього приводу він писав: “Така політична не цілковита зорієнтованість верхів переносилася і на повстанські загоны. Кожен отаман повстанської частини діяв незалежно” [144, с. 80].

Усвідомлюючи значення збройної підтримки повстання та залишивши без уваги підклимні політичні перипетії в середовищі українського політикуму, Петлюра повністю сконцентрувався на проблемах, пов’язаних із формуванням республіканської армії. Керовані ним стрілецькі загоны кількістю у 870 штиків та 70 добровольців, 16 листопада захопили Білу Церкву, фактично розпочавши повстання. Добре ілюструвала державницьке світобачення С. Петлюри його відозва, яка пролунала як доповнення до універсалу Директорії. Напрацьована разом із галичанином О. Назаруком, вона продемонструвала домінанту державотворчих військово-політичних акцентів у світогляді Головного отамана військ Директорії. Закликавши до протистояння із гетьманом та репрезентувавши подальшу розбудову української державності, Петлюра ключову увагу присвятив формуванню регулярних військ України. З цього приводу він говорив: “Для охорони свобод і справедливого ладу та порядку в Україні закликаємо населення України по містах і селах щоб не тайно було зорганізовано військові частини по

громадах й повітах. Команду над ними беруть в свої руки в кожному повіті найстарші чином військові старшини української народності. Всіх старшин військових української народності зобов'язуємо під загрозою військового суду вступити до армії Української народної республіки” [29, арк. 6-7].

Далі йшов перелік, запропонованих Головним отаманом заходів, щодо розбудови української республіканської армії. Він складався із восьми пунктів, кожен із яких свідчив про державницьке мислення їх автора, для якого пора партійної непевності залишилася далеко позаду. На політичну арену повернувся зрілий політик із чіткими національними пріоритетами. Йому були байдужі внутрішньопартійні розбіжності, розходження керівників Директорії у поглядах щодо подальшого українського майбуття та особисті несимпатії до певних очільників національно-визвольного руху” [29, арк. 7].

Сказане яскраво віддзеркалювали накази С. Петлюри народові України, оприлюднені у названій відозві. Відтепер, всі мобілізовані народні сили мали перш за все: 1. Роззброїти ворожі антиукраїнські поміщицькі та російські воєнізовані загоны. 2. Взяти під охорону державні, громадські та торговельні заклади, а про кількість грошей у державних скарбницях повідомити керівництво Української народної республіки. 3. Виставити варту республіканської армії біля телеграфних, телефонних і поштових станцій та встановити пильний контроль за їх діяльністю. 4. Контролювати, берегти та не припиняти роботу громадсько-технічних установ – водопровідних, електричних та інших станцій. 5. Інспектувати усі залізничні вузли і станції, пристані, шосейні та ґрунтові перехрестя і поставити біля них озброєні сторожу, з матою догляду усіх подорожніх. 6. Не допускати чорносотенних єврейських та інших погромів, позаяк євреї виступили на боці галицького українства. 7. Силами українських республіканських військових частин роззброїти гетьманське військо і не допускати формування на території Української народної республіки чужорідних національних військових сил – російських білогвардійських загонів [29, арк. 8-9].

Дослідник С. Литвин дав дуже схвальну оцінку ухваленню Петлюрою універсалу: “Це був дієвий крок, сміливий, мужній і своєчасний...але такий крок

був незрозумілим і непритаманним Винниченкові – політикові усе-таки письменницького світогляду, із домінантною сумнівів і вагань” [173, с. 209].

Звернення С. Петлюри носило різноплановий політичний та соціально-економічний характер. На тлі добре помітних державотворчих закликів, в першу чергу, простежувалися прагнення Головного отамана продовжити незакінчене формування збройних сил незалежної України, як визначального фактору утримання державної самостійності. На думку В. Вериги, участь Петлюри у формуванні республіканських військ підчас антигетьманського повстання найбільш повно проявилася у його наступних словах: “У цю велику годину закликаю вас з усіх усюдів упорядкованими військовими частинами зі зброєю і амуніцією йти і їхати на Київ – столицю України” [81, с. 381]. Розуміючи першочерговість формування боєздатних військових сил, С. Петлюра розробляє ряд заходів, що мали забезпечувати як добробут військовиків, так і подяку республіки за вірну службу. Згідно із намірами Головного отамана спеціальним розпорядженням Директорії передбачалася низка пільг. “Лікування поранених і хворих відбувається за кошт Республіки в її кращих шпиталях. Крім того поранені отримають допомогу для родин у розмірі: важко поранені – 1000 крб. і легко поранені 500 крб.” [21, арк. 26] Поза цим, було прийнято рішення, що військовики республіканської армії, котрі внаслідок ран неспроможні власноруч утримувати себе, дістануть право на пожиттєву пенсію із державної казни. Травмовані під час боїв за незалежність УНР зможуть користуватися перевагами при влаштуванні на державні, громадські чи приватні посади. Воякам, що втратили родини надавалася можливість отримати довічну державну опіку у “Притулку лицарів Республіки” – державній установі соціального забезпечення лікувального типу. Паралельно передбачалося встановлення пенсійного забезпечення для вдів полеглих воїнів однакового розміру із військовими пенсіями. Діти загиблих отримували право безкоштовного навчання у освітніх закладах на території УНР [21, арк. 27-28].

Як бачимо, ключовим пріоритетом Петлюри була побудова регулярних республіканських дружин. Зауважимо, що йшлося не про народну міліцію, або інші локальні народні воєнізовані формування, побудовані на добровільних засадах, а

про армію загального військового обв'язку, яку, при потребі, можна було збільшувати за рахунок загальної мобілізації громадян призовного віку. Інша справа, що загальнополітична ситуація складалася не завжди на користь армієтворчих зусиль Головного отамана. У другій половині 1918 р. армія УНР репрезентувалася лише двома військовоорганізованими та дисциплінованими загонами – Січові стрільці на правому березі та Запорізький кіш на лівому. Взаємини Петлюри та січовиків здавна були дружніми, він вважав їх першою військовою силою, яка стала на захист інтересів незалежної України з часів фатальної Полтавської битви. Тому Головний отаман не раз висловлювався за побудову армії УНР на зразок січових загонів. Очевидно, він мав на увазі не стільки суто військову побудову, скільки домінування українського національного переконання серед галицького стрілецтва та беззастережну віри у відновлення державної самостійності України. Запорізька група військ була виразником прагнення східних українців увільнитися з-під російського панування незалежно від політичного забарвлення – червоно чи білого. С. Петлюра вбачав в ньому, як наслідок державотворчих тенденцій, бажання витвору регулярної, щодень боєздатної республіканської армії [223, с. 225].

Оприлюднення двох відозв до українського народу. поглибило протистояння між Петлюрою та керівництвом Директорії В. Кедровський пригадував: “Петлюра дуже довго вагався чи підписувати йому самому заклик до повстання, чи чекати інших членів Директорії. Нетерпляче очікував приїзду Винниченка. Вагався тому, що не хотів, аби його запідозрили в бажанні виломитися з солідарності з іншими провідниками повстання. Але відтягувати далі неможна було, тому присутні в Білій Церкві військовики радили йому відкинути всі хитання й підписати відозву від імені Головного Отамана республіканських військ. Це зрештою він і зробив” [223, с. 217] . Відтепер, в очах українців, повстання набрало індивідуальних ознак Головного отамана. За словами В. Савченка, всі повстанці, що стікалися в революційні центри, стали називатися “петлюрівцями”. В українському суспільстві говорили “Петлюра йде на гетьмана”, “Петлюра кличе проти німців”. Ім'я Петлюри стало іменем самотнього героя, вождя нікому

невідомої, але від того не менш грандіозної сили, лідера народної стихії, харизматичного казкового лицаря [220, с. 203-204].

Відносно легке оволодіння Білою Церквою пояснюється угодою Директорії УНР із німецьким командуванням про нейтральність кайзерівських військ. По дорозі на Київ повсталі оволоділи станціями Фастів та Мотовилівка, позаяк пересувалися у залізничному ешелоні. На вимогу гетьманських посланців припинити братовбивчу війну, Генеральний отаман відповів, що “як впіймає гетьмана, то повісить його” [239, с. 83-84]. Зрозумівши серйозність намірів повсталих, П. Скоропадський висилає їм на зустріч добре озброєну дружину у кількості 570 багнетів під командуванням князя Святополк-Мірського, бронепоїзд та полк особистої охорони – Сердюцьку девізію, що налічувала 700 шабель. Таким чином, подальше просування повсталих на Васильків – Київ виявилось неможливим. Вирішальна битва усього заколоту відбулася 18 листопада біля залізничної станції Мотовилівка.

Війська П. Скоропадського мали кількісне та якісне переважання у живій силі та озброєнні, на їх боці була легітимна влада та розрахунок на підтримку регулярних військ гетьмана. Ця переоцінка власних сил і недооцінка революційного духу повсталих відіграла вирішальну роль. Поспішне рішення гетьманців відразу наступати на позиції січовиків виявилось фатальним. Розглядаючи останніх як погано озброєну, некеровану банду, офіцери, вийшовши із вагонів, відразу накинулися на позиції повсталих і потрапили під шквальний кулеметний вогонь. Опинившись на відкритому просторі, гетьманські війська прийняли на себе удар близько 400 січовиків, 10-и кулеметів та 2-х гармат. Перестрілка переросла у штиковий бій, у ході якого оточені гетьманці змушені були відступити, залишивши на полі більш як 600 вбитих вояків, а січовики зайняли Васильків.

Згадуваний вже В. Савченко вважав, що “провал офіцерського походу пояснювався двома причинами: по-перше офіцери були впевненими, що проти них воюватимуть не організовані селяни і тому недооцінили ворога, який мав хороший фронтний досвід у складі австрійської армії та в боях проти більшовиків. По-

друге, частини гетьманських сердюків, не бажаючи битися з петлюрівцями, відстали від гетьманського війська і залягли в обороні. Деякі із сердюків перейшли на бік повсталих” [220, с. 206]. В. Бережинський писав, що значна частина Сердюцької дивізії – ключового осердя військ гетьмана, перейшла на бік Директорії. Повстанці об’єдналися у Облоговий корпус під командуванням Є. Коновальця, що відіграло вирішальну роль у ході усього антигетьманського виступу [72, с. 20].

Таким чином, проведені Петлюрою заходи щодо підготовки стрілецьких військ до вирішальної участі у ньому, логічно продовжили його дії скеровані на формування республіканської армії Директорії. Державницька прозорливість Головного отамана оберталася довкола першочергового переконання щодо життєвої необхідності розгортання збройних сил України. Ці принципи ілюструвала відозва від штабу українських республіканських військ, підписана Петлюрою 14 листопада 1918 р. “Арміями українського народу, – йшлося в ній, – зайнята Полтава, Харків, Катеринослав. Передові частини стрільців наближаються до Києва. Німці допомагають нам зброєю, робітники загальним страйком. Солдати-селяни з радістю озброюються. Мобілізовано до 30 тисяч селян і озброєно. Сердюки кидають добровольців і перебігають до нас цілими десятками” [29, арк. 4]. Незважаючи на помітний популізм та видиме перебільшення військових успіхів, приведений документ демонструє намагання С. Петлюри трансформувати розрізнені українські бойові загони у регулярну армію УНР під твердим керівництвом єдиного військового центру.

Відчутно меншою долею прикрашання дійсності пронизана телеграма Головного отамана українських народних військ відразу після перемоги під Мотовилівкою, датована 18 листопада 1918. С. Петлюра лаконічно повідомляв, що “відділ російських офіцерів-монархістів, найманих узурпаторів гетьмана Скоропадського розбитий на голову загоном українського народного республіканського війська” [67]. Зрозуміло, що у той період збройні формування Директорії назвати військом можна було досить умовно, тим більше акцентувати увагу громадськості на тому, що чисельні гетьманські загони були легко

знешкоджені окремою дружиною великої республіканської армії. У цих словах Петлюри відображається прагнення видати бажане за дійсне з метою створити у суспільстві бодай ілюзорне, проте переконання щодо існування чималої армії Директорії УНР.

Логічним висновком таких дій було намагання керівника збройних сил повстанців сформуванню надійне підґрунтя для подальшої розбудови республіканських військ. Такої ж думки був і В. Іванис коли стверджував, що завдання Петлюри звелися не стільки до підняття повстання, спричиненого німцями та гетьманським урядом, а до надання йому певного напрямку, скерування його у одне річище. Лише регулярні частини, міцно спаяні взаємним довір'ям один до одного, не піддавалися жодним агітаціям і провокаціям. Вони вірили своєму командуванню і йшли стіною за Петлюрою [144, с. 80].

Швидка та переконлива перемога повстанців, керованих С. Петлюрою, під Мотовилівкою, стала закликком до всеукраїнського антигетьманського повстання. До петлюрівців приєднувалися розрізнені українські воєнізовані загони, позаяк заколот став дороговказом розгортання політичних подій в Україні і вектором для багатьох патріотично налаштованих її мешканців. Вночі на 18 листопада командир Запорізького корпусу в Харкові полковник П. Болбочан заарештував та роззброїв російські офіцерські дружини при повній бездіяльності німців. Після урочистого параду на Павликівській площі міста, де полковник офіційно проголосив владу Директорії УНР на Лівобережжі, С. Петлюра призначив його отаманом Лівобережної України. Війська Болбочана, не зустрічаючи відчутного спротиву, 27 листопада зайняли Полтаву, офіцерський корпус якої не захотів воювати із повстанцями.

Схоже розгортання подій відбувалося і в інших містах України. Відчуваючи тверду руку та яскраво виражені державницькі устремління Головного отамана, більшість військ “ясновельможного гетьмана” або відмовлялися воювати взагалі, або переходили на бік повсталих. Грамота С. Петлюри викликала велике замішання у їх лавах. Так сталося у дивізії Сірожупанників на Чернігівщині. Не зважаючи на опір вищих старшин визнати Директорію, командування дивізії перебрав на себе

призначений Петлюрою сотник С. Палій. Зламавши опір гетьманців, революціонізовані Сірожупанники 7 – 10 грудня хоча і не надовго, проте здобули Чернігів, ліквідувавши там гетьманську адміністрацію. На півдні України діяв отаман М. Григоріїв. Талановитий командир об'єднав розрізнені селянсько-повстанські загони Миколаївщини, кількість яких стрімко росла. Ось як описує реакцію українців на заклики С. Петлюри до формування збройних сил Директорії В. Верига: “Селянські маси напливали так швидко, що штаб Директорії втратив рахунок. На відміну від більшовиків, які зверталися до найнижчих інстинктів населення, селянство йшло в повстанські ряди за покликом національної свідомості” [81, с. 385].

А тим часом ключова низка подій розгорталася наступним чином. Передбачаючи фатальність наслідків, гетьман П. Скоропадський оголосив мобілізацію тих, на кого останнім часом опирався – російсько-царських офіцерів. За підрахунком В. Савченка лише у Києві їх перебувало понад 10 тис. військовиків. Проте, на заклик зголосилося менш ніж половина, та й серед неї дві тисячі розбіглося по домівках, чисельних штабах та відділах. За словами вищезгаданого автора, гетьман пригадував, що за переліком числилося 9 тис. багнетів, а насправді не набралось б і восьмиста [220, с. 206].

Наступного дня після бою під Мотовилівкою повсталі з південного заходу підійшли до Києва, зайнявши станцію Боярка. Військові сутички зав'язалися в районі Жулян, котрі сьогодні знаходяться у межах Києва. Випустивши із рук керівництво військами, спантеличений та переляканий гетьман, робить стратегічну помилку, призначивши головнокомандуючим зрадника та російського монархіста графа фон Келлера. Останній сам стояв на порозі заколоту, виношуючи плани військового перевороту на користь білогвардійських військ. Щойно проукраїнськи налаштовані гетьманські командири довідалися хто ними керує, як відразу перейшли на бік повсталих на зразок Запорізького корпусу чи Сірожупанної дивізії. Збентежена невдалим заколотом Ф. Келлера, значна частина російських офіцерів залишила Київ і вирушила на Дон та Кавказ до генерала А. Денікіна. 26

листопада гетьман звільняє Келлера, призначивши військовим керівником князя Долгорукова.

У цей час в сусідньому Бердичеві під республіканські знамена стає гетьманський Чорноморський кіш у кількості 460 штиків. За наказом Петлюри чорноморці вирушають на Київ і 20 листопада досягають Борщагівки. Так у ході повстання настає критичний момент. Річ у тім, що у Головного отамана не було достатньої кількості регулярних військових частин для останнього штурму міста. За таких обставин вирішальну роль відіграли гетьманські збройні формування, що перейшли на бік повсталих. Це кінний Лубенський полк та частини Подільського корпусу. Остаточну перевагу склали 18 тис. багнетів Запорізького корпусу полковника П. Болбочана. У цей період В. Винниченко записав у щоденнику: “Революційні сили що далі, то все тісніше й тісніше з усіх боків обхоплювали, по наміченому плану, гетьманський Київ і от-от мали його взяти” [86, с. 443].

Проте, у плани повсталих втрутилися німці. Організація виступу проти Скоропадського утруднювала, а часом і унеможлиблювала виїзд німецьких частин із України. Доходило до поодиноких сутичок між республіканцями та німцями. Останні ще мали достатньо сил, щоб нанести непоправної шкоди, республіканській армії, котра ледве звелася на ноги. Для того, щоб звільнити дорогу на захід, німці захопили залізничну станцію Шепетівка і зажадали від військ Директорій відійти на 30 км. та перервати наступальні дії. В. Винниченко 28 листопада з острахом записав у щоденнику: “Німці проти нас. Надії на успіх мало. В Києві стоять тисячі німців. В них біля 100 гармат. Гетьманців тисяч п’ять із сорока пушками. У нас тисяч вісім військ та 30 гармат. 75% на користь поразки під Києвом” [220, с. 209].

Єдиним, хто не розділяв загального песимізму був С. Петлюра. Він постійно об’їжджав республіканські регулярні війська, розрізнені повстанські загони, окремі військові формування, які ще твердо не стали на бік Директорії. Зустрічався із їх командирами та особовим складом, завіряючи, що перемога близька. Завдяки його чисельним директивам, наказам, погрозам та вмовлянням республіканська армія сягнула потрібних для вирішального удару розмірів. За короткі терміни армія зростає у десять разів. Це не було добре вишколене, “обстріляне” військо. В

багатьох частинах не вистачало офіцерів та нижніх чинів. Як це часто буває у революціях до повсталих примикали різного роду авантюристи та інший кримінальний елемент, котрий надіявся тільки на грабунок. Проте, на карту була поставлена доля республіки.

10 грудня Головний отаман привів в дію таємний план щодо нейтралізації німецьких військ. Обеззброївши їх загони на Київщині, в Козятині, Вінниці, Христинівці, Умані, він нашттовхнувся на незначний опір лише у Фастові. Здобувши, таким чином, необхідну кількість зброї та заручившись німецьким невтручанням Петлюра готувався до вирішального бою. Просуваючись до Києва, Головний отаман не тільки стежив за ситуацією на фронтах, але й продовжував розбудову держави та армії. Наприклад, довідавшись про безчинства донських козаків на території Слобожанщини, він видає наказ згідно із яким останні “будуть розглядатися як вороги, за кожного розстріляного робітника і селянина буде розстріляно десять донських козаків” [64]. Директива про заборону агітації проти УНР постановляла, що всім, хто не бере у боротьбі із гетьманськими військами землі не отримає. Для розширення національної свідомості республіканської армії Головний отаман наказував створити при кожній військовій частині бібліотеки, які б виховували у козаків любов до України, вірність інтересам українського народу “та нагадували б про історичні традиції українського лицарства” [68]. Участь Петлюри у засіданні козятинського товариства “Просвіта” місцевої української гімназії, як можна краще доводить державницько-політичний рівень керівника збройних сил Директорії.

Не сприймаючи популярність ключового державотворця та будівника збройних сил УНР, В. Винниченко напише: “Гірше за все, що рух зовсім не очікувано набрав рис приватного маршу одного-двох лідерів. Сьогодні маси йому симпатизують та довіряють” [220, с. 210]. Як бачимо, заздрість до Головного отамана заважувала керівникові Директорії вірно оцінювати події що розгоралися. В його щоденниках не знаходилося місця для інших епітетів в оцінці діяльності Петлюри, окрім як “честолюбець”, “вискочка” та “балерина”.

Конфлікт розгорівся після переїзду Директорії до Вінниці, де було прийнято рішення розпочати переговори як із більшовицькою Росією, так із Антантою. Цей нейтралітет унеможливив досягання компромісів із такими різновекторними політичними силами, що якомога краще випадало на руку російським комуністам. Розходження керівників Директорії із полковником П. Болбочаном, анархізм отаманів Зеленого і Доценка привели до того, що їм було заборонено вступати в Київ. Це викликало обурення останніх та посягло недовіру між ними і січовим стрілецтвом. І лише втручання Петлюри загальмувало розбрат у республіканських військах і залишило Болбочана командувати повстанськими загонами Лівобережжя. Розуміючи виняткову несвоєчасність конфлікту та знаючи, що його підґрунтя криється у авторитарних переконаннях полковника, Головний отаман усвідомлював, що таке протистояння може перешкодити не тільки усій акції, але й нанести непоправимої втрати справі життєвої ваги – на основі формування боєздатної армії УНР вибороти державну самостійність України.

Дослідники В. Сідак, Т. Осташко та Т. Вронська так описували дві найнадійніші військові сили, на які Петлюра покладав великі надії у формуванні республіканської армії: “Найбільш сильними та боєздатними були лише окремі регулярні військові частини, які мали виразні традиції боротьби за українську державність. Серцевиною новонародженої армії УНР стали Запорізький корпус під командуванням П. Болбочана та корпус Січових стрільців Є. Коновальця [229, с. 41]. Тому Петлюра як міг так гасив протистояння Директорії із польовими командирами в надії на те, що після перемоги дійдуть руки і до неї самої.

Не зважаючи на більшовицький наступ та заколотницькі дії Ф. Келлера, Петлюрі згодом вдалося зосередити на кордонах Києва достатні військові сили для вирішального бою. Штурм столиці України у значній мірі прискорив ілюзорний наказ Келлера про відновлення монархії в Росії та підпорядкування денікінської армії власному командуванню. 23 листопада він закликав до боротьби за єдину та неподільну Російську імперію і, як наслідок, отримав повідомлення про власну відставку. 12 грудня німецьке командування поновлює угоду із Директорією про нейтралітет і тим самим прикінцево розв’язує руки Головному отаманові. В ніч із

12 на 13 грудня розпочався штурм Києва. На повірку вірних гетьману військ залишилося не більше 3 тис. вояків, підкріплених 43 гарматами та 103 кулеметами. Республіканські війська вдсятеро переважали гетьманців, а тому надіялися на здоровий глузд гетьманців і планували обійтися без крові.

14 грудня відділи січовиків Є. Коновальця вступили у місто, захопивши залізничний вокзал та наближаючись без бою до Хрещатика. Не виконавши наказу С. Петлюри, вояки Дніпровської дивізії отамана Зеленого, розпочали наступ на центр, де наштотували на вогонь вірних гетьманові військ, таким чином перервавши майже мирний перебіг подій. Делегація поміркованих українських земських діячів звернулася із пропозицією до П. Скоропадського припинити зайве кровопролиття і здатися на милість переможців. На гетьманське прохання поради, делегація запропонувала йому відмовитися від влади у письмовій формі і передати її Директорії. “Коли вже війська Петлюри підійшли під Київ, писав В. Іванис, – гетьман П. Скоропадський цілковито розгубився. Як пригадував один із членів делегації В. Королів, гетьман похливно запитав що робити. Йому порадили написати негайно відречення і П. Скоропадський підписав приготований текст” [144, с. 82]. Того ж дня гетьманський уряд на чолі із Гербелем прийняв аналогічну постанову: “Обговоривши вимогу Директорії, Рада міністрів Постановила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії” [144, с. 83]. С. Литвин вважає, “що повалення Гетьманату, здійснене за активної участі С. Петлюри, відновило демократичну традицію, стало продовженням боротьби за українську республіканську державність” [173, с. 220]..

15 грудня відбувся офіційний вхід республіканських військ до Києва. Вся влада в місті, на вимогу Петлюри, була передана командуванню Січових Стрільців, які єдині у всьому підтримували Головного отамана. Не бажаючи загострення відносин із “директорами”, Петлюра вступає у Київ 19 грудня разом із Директорією. Наслідком перемоги повстання став величний парад, де тисячі киян вітали республіканський уряд УНР, а головно – керівника її військ, людину, котра також спричинилася до цієї перемоги – С. Петлюру.

Таким чином, не зважаючи на перманентно несприятливі політичні обставини та внутрішні розбіжності із керівниками Директорії, участь Головного отамана у формуванні та розбудові республіканської армії упродовж антигетьманського постановня робить С. Петлюру фактичним керівником виступу. Її першочерговість доводить низка заходів отамана, скерованих на формування регулярної армії УНР, що уможливила переможний перебіг подій. Це і численні універсали, директиви, відозви, накази (Дод. Д, Е), котрі ставали важливими чинниками та компонентами трансформації розрізнених, не завжди керованих, часто політично різновекторних, селянсько-робітничих воєнізованих загонів у боєздатну, регулярну, вишколену, ідейно налаштовану армію Директорії. І ці дії приносили перші плоди. Ключовим серед них була кропітка підготовка і, як наслідок, майже безкровне повстання проти гетьманської влади П. Скоропадського. Проте, державотворчі та армієбудівничі зусилля Петлюри постійно наштовхувалися на політичний різногляд, нерозуміння, а подекуди і заздрість керівних очільників Директорії і в першу чергу В.Винниченка. Головний отаман вважав, що “свою роль в державі армія виконує доти, доки і цій боротьбі гору беруть державні моменти і не захитується сам пріоритет державності” [105, с. 212]. Відтак, власну будівничу місію, як фундатора держави та армії, С. Петлюра усвідомлював досить чітко. “Ми повинні боротися з анархією, – говорив Головний отаман з майдану Святої Софії в Києві на урочистому параді з нагоди перемоги у антигетьманському повстання. І ті, хто стоять під зброєю не допустять анархії” [70]. Однак, політична та особиста конфронтація між чисельними українськими партіями, союзами та угрупованнями була живильним джерелом зазначеного безладдя. Як результат, С. Петлюрі не вдалося згасити полум’я недовіри між “директорами” та керманичами військових частин повстанців, що апріорі не могло спричинитися до позитивних наслідків у розбудові ним української армії та держави.

3.2. Вплив Головного отамана на планування військових операцій армії УНР під час другої українсько-більшовицької війни.

Значних сил у розбудові держави та армії надала С. Петлюрі перемога повстанців у боротьбі із гетьманськими військами. Її політичне значення переоцінити важко, позаяк зусиллями Головного отамана із розрізнених військових загонів, на очах, поставала чисельна республіканська армія. Проте одразу ж висувалося чергове, більш складне завдання – перетворити повстанські війська у боєздатну регулярну армію.

Як організатор розбудови республіканських збройних сил УНР, С. Петлюра добре розумів, який деструктивний вплив здійснює на процес їх становлення прокомуністична агітаційна діяльність різного роду “червоних” провокаторів, агітаторів та комісарів. Відтак, вже 29 грудня 1918 р. Головний отаман, звертаючись до вояків Директорії та, дякуючи їм за здобуту перемогу, звертає увагу українського воїнства на підступність більшовицьких методів, ототожнюючи Червону армію із залишками військ скинутого гетьмана. “Ті, що вчора були прибічниками гетьмана, – застерігав Петлюра, – сьогодні під гаслами московського більшовизму, засилають провокаторів до лав українського війська з метою розкласти його” [7, арк. 17]. Захищаючи молоду державу від чужоземних посягань та маючи на меті подальшу розбудову її збройних сил, Головний отаман виразно скеровував процес державотворення із хаотичного в організоване річище. Тому, він у формі наказу зобов’язував: “Всім старшинам і козакам пильно стежити за агітаторами і провокаторами, затримувати їх і передавати військовій владі для накладення заслуженої кари. Щоб підготувати революційне військо до знищення ворогів українського народу, у всіх військових частинах провадити заняття бойове, муштрове і фізичне. Старшині подбати, щоб заняття відбувалося точно, а наука якнайясніше освітлювала сучасний політичний момент” [7, арк. 1-1зв.].

Яскраво виражена, чітка та зрозуміла державотворча спрямованість Петлюри, видавалася ще більш зримою, на тлі не завжди втямливої “Декларації про

тимчасовий устрій”, оприлюдненої Директорією аж через дванадцять днів після перемоги повстання. Цей, запізно підготований В. Винниченком невизначений документ, ще більше заплутав українські збільшовизовані селянсько-робітничі маси. На часі була потреба роз’яснити людям політичне програму Директорії, напрямки та засоби розбудови державності, ставлення до земельних та майнових питань, з’ясувати стосунки із воюючими сторонами та впливовими політичними силами. Однак, наведений документ декларативно відновляв республіканський устрій, законодавчу базу, напрацьовану Центральною радою. “За бортом” політичної уваги опинилися такі важливі проблеми як питання про землю, зовнішньополітичний вектор розвитку, ключові домінанти виборчого права тощо. Невідомий в юридичній практиці “трудоий принцип” голосування, зводився до ліквідації загального виборчого права, оскільки надавав переваги певній соціальній групі. Необдуманий колегіально та продиктований лише прокомуністичними налаштуваннями автора “нейтралітет” у зовнішній політиці, призвів порушення, хоча і нетривкої, але рівноваги політичних сил, після переможного завершення антигетьманського повстання. Побудований на засадах широкої коаліції новий кабінет міністрів, у момент першочергової необхідності єднання, фактично, не був здатним до плідної праці. Постійне з’ясування стосунків між одинадцятьма “лівими” міністрами (6 – есдеків та 5 – есерів) та дев’ятьма “правими” (5 самостійників і 4 федераліста) зводило нанівець оперативне вирішення питань державної ваги.

Спроба Винниченка сподобатися більшовикам у Москві, призначивши на посаду прем’єр-міністра соціал-демократа В. Чехівського, в черговий раз продемонструвала відсутність незалежницького політичного налаштування у керівника Директорії. Як зазначав В. Савченко “Винниченко і Чехівський, займаючись міжнародною політикою, постійно всюди запізнювалися. Вони запізнилися із відправкою української делегації на Паризьку мирну конференцію, яка перекроїла карту світу, запізнилися надіслати делегацію в Москву, щоб з’ясувати ставлення ленінського уряду до Директорії. Рада міністрів, будучи відповідальною перед Директорією, іноді дублювала її функції, причому

“директори” частенько просто ігнорували міністерства, самотійно вирішуючи державні справи, видаючи і впроваджуючи в життя найважливіші закони” [220, с. 216].

Таким чином, Головний отаман знову опинився у вихорі міжпартійної та особистої ворожнечі український національних лідерів. Вона добре проявилася на засідання штабу військ Директорії, яке Петлюра провів 19 грудня у готелі “Континенталь”, де мешкав сам, скромно займаючи дві кімнати, на відміну від В. Винниченка, який займав просторі хорони гетьманського палацу. Маючи намір утвердження нової військової доктрини, Головний отаман зібрав командирів та штабістів республіканської армії – Є. Коновальця, А. Мельника, П. Болбочана, В. Оскілька, О. Осецького, О. Шаповала та В. Тютюнника. Справа в тому, що у грудні 1918 р. Україна з усіх боків була оточена ворогами, найнебезпечнішими були російські більшовики. “Трохи раніше, – писав полковник Академії збройних сил України В. Бережинський, – 17 листопада 1918 р., у Москві було організовано Раду українського фронту, яка з Орловської кінної дивізії, 43-го робітничого полку, двох повстанських дивізій на Чернігівщини та Курщині, Московської робітничої дивізії, татарських партизанських загонів Кожевникова утворили армію для підтримання уряду українських більшовиків на чолі із П’ятаковим. 5 грудня до неї увійшли два полки РНК, два продполки 8-ї армії з латишів і китайців, 4-й кавказький полк, частини угорських збройних формувань тощо” [72, с. 22]. Крім цього, на прикордонних із Росією територіях ще з вересня 1918 р. почали концентруватися збільшовичені українські селяни та робітники, дезертири із частин гетьманської та республіканської армій, злочинний елемент, загалом усі ті, хто не визнавав Директорії зокрема та української незалежності на загал. Сюди ж прибув загін червоних козаків В. Примакова. Згодом із цієї різношерстої маси, яку місцеві жителі прозвали “вовками”, було утворено дві військові частини більшовицької армії – полки імені Богуна і Таращанський – кістяк українсько-більшовицьких військ у складі Червоної армії РРСФР [72, с. 23].

На заході України вже тривали бойові дії. На територію нещодавно проголошеної ЗУНР, вдерлися польські війська Ю. Пілсудського з метою завадити

становленню галицької державності та захопити західноукраїнські землі, котрі колись були складовою частиною Австро-угорської імперії Габсбургів. До середини грудня польська армія захопила Холмщину, західні землі Полісся та Волині. До цього слід додати воєнізовані формування білогвардійської армії, регулярні війська Антанти та чисельні непідконтрольні загони на кшталт РПАУ – Революційної повстанської армії України Н. Махна.

Жодна із зазначених армій не була прихильно налаштована до Директорії. Молода українська державність стала на заваді втіленню їх політичних цілей. Більшовицький уряд мав намір перетворити Україну у російську колонію, добре закамурфльовану комуністичною ідеологією. Того самого бажали і царські генерали, з різницею лише у ідеологічному забарвленні. На їх бік стали війська Антанти через те, що боялися розповсюдження комунізму по західній Європі, що могло привести до краху їх політичної системи. Визволившись із російської неволі, польський народ сам стає поневолювачем, прагнучи захопити землі західного регіону України – Галичину та Волинь і, таким чином, значно розширити межі власної держави за рахунок прадавніх володінь польської корони. Чисельні відокремлені збройні формування анархічного типу, загалом, не хотіли встановлення будь-якої державності, позаяк остання привела б до організації громадянського порядку, котрий унеможлиблював їх безтурботне, подекуди кримінальне існування.

Визвольна місія армії УНР зростала в рази. Але тепер, перед республіканськими військами стояли не перелякані та спантеличені, здебільшого, українські гетьманські загони, а грізна чужоземна сила. Усвідомлення Петлюрою такого становища демонструє каскад його наказів, як головнокомандувача військами УНР. Ключовим із них був доленосний наказ від 1 січня 1919 р., про формування регулярних збройних сил України. Він складався із 12 параграфів, кожен із яких наглядно ілюстрував ключовий вплив Головного отамана на планування майбутніх військових операції, в першу чергу, проти більшовиків. В ньому йшлося про військово-адміністративну організацію регулярної армії Директорії. Військові частини республіканців, дислоковані на Волині та Поділлі

залишалися у підпорядкуванні отаманів Шаповала, Херсонщини – Грекова, Київщини – Коновальця, Лівобережжя – Болбочана. Нештатні військові формування або передавалися зазначеним командирам, або розформовувалися. Наступним був чіткий розпис територіального, кадрового, збройного, тилового, медичного, побутового забезпечення новостворених дивізій УНР. Вони знаходилися у безпосередньому підпорядкуванні Головного отамана через вказаних командирів та начальника генерального штабу Осецького [9, арк. 1-3].

Наступним прикладом вирішальної діяльності Петлюри на чолі держави та армії стало розпорядження від 2 січня 1919 р. “До мого відома дійшло, – писав він, – що в місцевостях, оголошених на військовому стані облоги, ведуть злочинну агітацію проти УНР переважно люди, що не належать до громадян нашої Республіки. І що наїхали з Великоросії та інших країн бувшої Росії. Ці люди вчиняють різні заколоти, сіють анархію, грабують мирне населення. Наказую всім командуючим фронтами, губерніальним комендантам і командуючим охороною залізниць, висилати за межі України усіх ворогів української влади” [202, с. 352].

6 січня було опубліковано наказ Головної команди війська Української народної республіки. Він ілюстрував як майстерно діяв Петлюра у непростих військово-політичних умовах та шукав шляхів самостійного виходу із складної, а часом і фатальної, фронтової ситуації. Позаяк Дніпровська дивізія отамана Зеленого зрадила республіканців і перейшла на бік ворога – російських більшовиків, керівник збройних сил УНР наказував у найшвидші терміни розформувати дивізію, а незрадивші частини передати у підпорядкування генералові Коновальцю для ведення подальших бойових дій [8, арк. 198].

Вплив Головного отамана на планування військових операцій армії УНР під час другої українсько-більшовицької війни, позначився цілковитим неприйняттям С. Петлюрою більшовицької ідеологічної доктрини, а відтак налаштуванням на співпрацю із Антантою. Така його позиція мала під собою досить вагоме політичне підґрунтя. Будучи переконаним антикомуністом та маючи досвід боротьби із більшовиками, Петлюра знав їх наміри знищити державність України у будь-який спосіб. Маючи у себе в тилу ідейного протиборця – В. Винниченка, Головний

отаман доклав усіх зусиль, щоб направити вістря боротьби проти більшовиків. Ще на початках війни керівник Директорії повірив переконуванням більшовицького наркома закордонних справ Чичеріна, “що серед військ, які борються проти Директорії, немає військових частин Російської радянської Республіки” [22, арк. 7]. Однак, серед тих, хто не вірив жодним обіцянкам Москви, першим був Симон Петлюра. За словами В. Сергійчука, 16 січня 1919 р., на державній нараді уряду та представників політичних партій і війська в Києві, він, на вимогу деяких промовців перейти на радянську платформу, заявив: “Хто схоче починати цю авантюру, того я сам застрелю!” [223, с. 235]. Про радикальні розходження Головного отамана із більшовиками свідчив і сам В. Винниченко. Якось він признався Чехівському і Галагану, що Петлюра “і слухати не хоче про радянську владу та порозуміння з більшовиками ” [37, арк. 3].

Будучи людиною демократичних переконань, С. Петлюра погодився із тостом В. Винниченка, проголошеним на урочистостях з нагоди Акту злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. Керівник Директорії висловив думку, що строката багатопартійність України позитивно відображає високий рівень її демократичних засад і грає на руку становленню української державності. На що Головний отаман, привівши приклад німецьких політичних партій, зазначив, що немає нічого проти багатопартійності, однак, у вирішальні для держави часи, вони уклали громадську угоду і виступили у часи війни єдиним фронтом [223, с. 236]. Були й такі, які пропонували Петлюрі кинути усі сили проти Польщі, мовляв головним ворогом державності є саме вона. У листі до отамана А. Жук писав: “Треба залишити боротьбу з більшовизмом нашому наносному більшовизмові, а Ви з цілою оружною силою ідіть до Галичини на Польщу. А там видно буде, що і з ким робити” [223, с. 237].

Як тверезий політик із державотворчим мисленням, С. Петлюра добре розумів, що українські більшовики ніколи не стануть до бою із своїми ідейними братами з Росії. Найбільше, що його турбувало це дві, дійсно вагомні загрози – більшовицьке протистояння та антантівське невизнання. Річ у тім, що країни західної Європи на той час уже визнали Фінляндію та Польщу і на допомогу

білогвардійським частинам, висадили десанти французьких та грецьких військ в Одесі.

Це антиросійське налаштування і стало визначальним чинником участі Петлюри у розгортанні бойових дій із більшовицькими військами. Не змінив політичних переконань Головного отамана і Трудовий конгрес – з'їзд соціал-демократичної партії України, звідки були вихідцями більшість керівників Директорії. Він розпочав роботу 23 січня згаданого року в Києві, відразу після проголошення Акту злуки УНР та ЗУНР в єдину самостійну державу. На форумі перемогла, підтримувана Петлюрою, антиросійська концепція самостійного українського державного будівництва та зміцнення конституційних засад Директорії як єдиноправової влади в Україні, котрій гетьман передав владу за народної вимогою, на законних підставах. Іншими словами кажучи, Директорія пройшла правовому легітимацію, упродовж становлення якої було дано відсіч спробам нав'язати прокомуністичну методу державотворення, а отже відкрито дистанціюватися від російських більшовиків.

Як встановив В. Іванис, С. Петлюра у цей час “безугавно працював над формуванням армії, притягненням до неї самотужки створених повстанських загонів, яким треба було дати зброю та уніформу” [144, с. 85]. За словами згаданого дослідника, стараннями головного отамана, на Лівобережжі українська республіканська армія у своїх рядах нараховувала 39.800 багнетів піхоти, 1.950 шабелів кінноти, 86 гармат, і 1 танк. На правобережжі Петлюра сконцентрував 26.700 штиків, 660 кіннотників, 74 гармати та 4 танки. Таким чином, під знаменами армії УНР знаходилося 66.500 піхотинців, 6.630 кавалеристів, 160 гармат різних калібрів, 5 танків. У процесі формування перебувало ще 55.000 вояків усяких родів військ. До цього розрахунку не бралися дрібні комендантські частини, охоронні загони, селянсько-робітничі ополчення, слабоконтрольовані дружини нашвидкуруч озброєних повітових повстанців [144, с. 87].

Зібрана, хоча і наспіх, проте 130-и тисячна республіканська армія, здебільшого, була готовою до бойових дій, за умов чітко виробленої, єдиної, стратегічної, наступальної військової концепції, одностайно підтримуваної на

державному рівні. Навіть знаходячись у тісному кільці ворогів, у лавах яких, так само, далеко не все було в порядку, республіканська армія, скріплена національно-визвольною ідеєю, мала шанси на успіх. Бодай часткова, але підтримка республіки на міжнародному рівні повинна була стати тим необхідним чинником, котрий уможлиблював світове визнання УНР, а відтак надавав антибільшовицькій війні антизагарбницького характеру. Проте, перелічені компоненти не завжди мали місце у організації боротьби із зовнішніми та внутрішніми ворогами Директорії. “Пізніше більшовики вже не приховували, що 1919 року їм допоміг завоювати Україну сам провід українського національно-визвольного руху своєю нерішучістю” [223, с. 235].

16 січня 1919 р. розпочинається друга російсько-більшовицька війна. 28 січня збройні сили росіян під командуванням В. Антонова-Овсієнко, розпочали наступ на Україну і після місячних боїв у районі Харкова, Полтави, Катеринослава і Чернігова здобули більшу частину Лівобережжя. Над республікою нависла реальна загроза знищення. Небезпека загрожувала в першу чергу Києву та Харкову, куди насувалися більшовицькі війська. Скориставшись хаосом, наприкінці грудня білогвардійські війська захопили український південь – Маріуполь, Бердянськ, Дебальцеве та весь Донбас.

Хроніка бойових дій виглядала наступним чином. Безпосередні наступальні операції більшовиків розпочалися ще 28 грудня 1918 р. на Чернігівщині, в районі містечок Городня та Сновськ. З території Білорусії вівся наступ у напрямку на Коростень і Сарни, з метою відрізати Київ від Правобережної України. Успіхи більшовиків пов’язувалися із військово-політичною бездарністю В. Винниченка, який, будучи налаштований прихильно до більшовиків, засипав уряд РРСФР нотами протесту, віддаючи, таким чином, ініціативу ворогові. Відомий політичний діяч тих часів, соціал-демократ І. Мазепа пригадував: “Такого віроломства з боку більшовиків українські соціалісти не чекали” [179, с. 121]. Його підтримував відомий дослідник В. Верига, коли говорив, що незважаючи на договір Винниченка з Мануїльським і Раковським у справі спільної боротьби з гетьманським режимом, ані Ленін, ані його соратники не мали наміру дозволити Україні створювати

власний, нехай і радянський уряд і проводити самостійну внутрішню та зовнішню політику. Тому, готуючись до нападу на Україну, Москва організувала “українські” війська, якщо не за своїм складом, то принаймні за назвою [84, с. 26]. Підступно продублювавши закон Центральної ради про земельну реформу, більшовицький “український” уряд ще в листопаді маніфестував, що “всі заводи, фабрики, банки, рудники і шахти мали стати загальнонародною власністю, усі поміщицькі землі підлягали негайній передачі селянству без всякого викупу” [148, с. 96]. З огляду на відсутність підтримки з боку українського населення, більшовикам довелося надсилати боєздатні військові сили з Москви. Це підтверджував радянський історик А. Лихолат [174, с. 281]. Підкріплені військами із Москви, у складі 28 тис. багнетів, з яких лише третина була укомплектована українцями, більшовицькі загони 3 січня захопили Харків, куди переїхав маріонетковий радянський уряд України. Так прикордонні сутички переросли у відкриту російську експансію і поклали початок війні.

4 січня Винниченко скликає нараду із представників усіх політичних партій, де домінувала сепаратистка думка йти на усі можливі поступки окупантам. Планувалося на догоду Москві відмовитися від переговорів із Антантою і легалізувати діяльність більшовицьких організацій на території УНР, а також укласти угоду із Червоною армією про спільні бойові дії із денікінцями. Фактично зрадивши державну самостійність України, уряд Директорії головні надії покладав на її мирну делегацію, що мала відрядитися до столиці Росії. Прем’єр-міністр Чехівський волав: “Скажіть Москві, що ми соціалісти, стоїмо за владу трудового народу” [220, с. 223].

Ставши біля державного керма в умовах партійно-урядової кризи, єдино можливу та дієву “партію війни” вже вкотре очолює С. Петлюра. На політичну арену, у тому ж самому лиці, знову сходить політичний діяч, який не боїться взяти на себе відповідальність за долю мільйонів. На його очах розпадався не тільки фронт, але й тил. До цього приводила політика загравання із безчесним російсько-більшовицьким урядом, керованим В. Леніним та Червоною армією очолюваною Л. Троцьким. Війна із Польщею, неврегульовані відносини із Антантою, Румунією

та Добровольчою армією А. Денікіна ставили молоду неконсолідовану державу на межу виживання. Позбавлений пробільшовизму В. Винниченка, Петлюра давно зрозумів, що у боротьбі із таким грізним та підступним ворогом як більшовики слід шукати союзників, навіть на тимчасово невігідних для себе умовах співпраці. Не меншої ваги набирало питання негайного об'єднання політичної та військової влади і концентрації її у одних міцних руках. В таких умовах врятувати українську державність міг тільки диктатор. На такі міркування Головного отамана наштотували і фронтові невдачі отамана Запорізького корпусу П. Болбочана, котрий 16 січня, залишивши Полтаву та Кременчук, відкрив більшовикам шлях на Київ. Після самовільної відмови Болбочана від наказу за будь-яку ціну охороняти залізницю Полтава – Київ, Петлюра оцінив його дії як зраду. 25 січня Головний отаман заарештував полковника. 23 – 28 січня ворог вже знаходився на відстані 30 км. від Києва. Виступаючи на Трудовому конгресі С. Петлюра зазначав: “Щоб оборонити край від ворогів і для того, щоб вам дати змогу спокійно творити державну справу – треба мати власне революційне військо. Ми не хочемо мілітаризму, котрий дуже багато коштує, але треба мати міцну силу для оборони від нападів і насильств” [62].

Зважаючи на ворожу облогу, конгрес наділив Директорію особливими повноваженнями, які спричинили зростання військово-політичної влади Головного отамана. Подальше розгортання військових дій та перманентна суперечка в тогочасному українському політикумі відставили на другий план розбудову та поглиблення демократичних засад УНР. Простіше кажучи, ними не було коли займатися. Будучи переконаним прихильником конституціоналізму, Петлюра, підкорюючись волі обставин, був вимушений сконцентруватися на військовій справі, кора сама по собі вимагає одноосібного підпорядкування. З цього приводу отаман писав: “Цієї координованості не було в самому початкові боротьби. Обидві частини не доросли до визнання єдиної керуючої волі щодо того плану і програми на яких ця боротьба мусила провадитися” [196, с. 451-452].

Самоусунення керівників Директорії після з'їзду від керівництва країною, багатократно посилювало необхідність монополізації політичної влади в руках

Петлюри. Відмовившись від пропозиції Є. Коновальця узурпувати державне кермо, Головний отаман ще раз засвідчив відсутність власних провладних амбіцій і діяв згідно із демократичними принципами, проголошеними Центральною радою. 28 – 30 січня Січовим стрільцям ще вдавалося утримувати владу Директорії в столиці України. Згубним ударом по республіканських військах стала зрада отамана Херсонської дивізії Григор'єва, який, лицезріючи перемоги Червоної армії, перейшов на бік більшовиків.

В ніч з 1 на 2 лютого Директорія і Генеральний штаб Петлюри покидають Київ і переїзять до Вінниці. Під керівництвом генерала Грекова та полковника Коновальця Київ оборонявся до 4 лютого. Проте, 12 тисячному війську більшовиків, 4 тисячі республіканців ефективно протистояти не змогли. Їх війська змушені відійти від столиці 20 км. на захід до річки Ірпінь, для оборони шляху на Житомир та Коростень. 5 лютого 1919 р. більшовики увійшли в Київ.

Криза Директорії стала закономірним наслідком відсутності одностайної та зрозумілої програми політичний дій. Ще 29 січня пробільшовицький уряд Чехівського було відправлено у відставку. Йому на зміну пришов проантантівськи налаштований прем'єр-міністр С. Остапенко. За таких умов ЦК УСДРП та УПСР 9 лютого відкликали своїх представників із державних структур УНР. Як наслідок, чільні українські політики “лівого” штибу покинули республіку та зійшли із політичної арени. “Утеча політичних провідників за кордон в цей момент, – писав І. Мазепа, одна із найсумніших сторінок української революційної боротьби. Коли вожді революційного руху тратять голову і в критичний момент кидають поле бою, цим вони не тільки самі собі виносять політичний присуд, алей катастрофічно впливають на стан бойових дій цілого фронту” [178, с. 16]

В цих драматичних обставинах, вже вкотре, у повній мірі виявляється трансформація С. Петлюри від революціонера до державотворця. Тимчасово покинувши партійні ряди, Головний отаман заявляв: “Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі сили нашого краю повинні взяти участь у державній праці, не вважаю для себе можливим ухилитися від виконання свої обов'язків” [201, с. 228]. Не втративши

мужності, не підпавши під загальну істерію, порвавши із тим, що упродовж багатьох років сковувало дії Петлюри, він відтепер концентрує у свої руках майже усю повноту військово-політичної влади, а відтак вирішальним чином впливає на державну розбудову та планування військових операції другої українсько-більшовицької війни. Ключова мета – за будь-яку ціну зберегти державну самостійність України. Навіть відомий своєю антипатією до Петлюри С. Єфремов говорив: “Люди, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній державний муж” [134, с. 370].

У тій руїні, у якій Петлюра прийняв державу, він не втратив віри у перемогу української справи. Вагон головного отамана можна було побачити у різних кутках України, на найбільш небезпечних ділянках фронту. Наслідком таких інспекцій ставали незліченні накази, розпорядження, засідання, ревізії тощо. Разом із намаганнями утримати фронти, отаман уже з перших днів після фактичного переходу влади до його рук, постійно намагався вникати і в цивільну роботу, пов’язану із розбудовою державних закладів. Показовим був його виступ 12 лютого на засіданні Вінницької повітової управи. З’ясувавши для присутніх гостроту ситуації на фронтах, Петлюра закликав не припиняти розбудову державних та армійських інституцій.

Результатом його промови стала постанова вінницького адміністративного керівництва наступного змісту: “1. Просити повітових гласних ознайомити населення з грізним політичним станом України. 2. Звернутися до всього громадянства повіту з закликом допомоги всіма силами Республіканському урядові в його боротьбі за право і добробут українського народу. 3. Визначити конче необхідним формування земельних загонів для захисту землі і волі. 4. З сільських загонів складаються батальйони, які цілком підлягають військовій владі” [223, с. 239-240]. Тому й, відгукнувшись на прохальну телеграму Петлюри, вінницькі міщани офірували 25 тис. крб. на потреби поранених та хворих козаків [223, с. 240].

Як справжній державотворець, Петлюра подбав і про українських державних службовців, котрі мали опинитися під тимчасовою окупацією ворога, або в разі їх евакуації із захоплених територій. За таких умов, вони отримували

заробітну плату за три місяці і були зобов'язані або постійно знаходитися за місцем праці, або повернутися на займані посади після визволення республіканською армією окупованих територій [24, арк. 39-39 зв.] До згаданого рескрипту слід додати багато документів, котрі ілюстрували дії Головного отамана, скеровані на підтримання функціонування державної інфраструктури в блокадних умовах більшовицького оточення. Здавалося, навіщо звертати увагу на дрібні державні справи, вирішення яких можна було відкласти на майбутнє. Проте, самоусвідомлення Петлюрою власної постаті, як ключового організатора української держави та армії, не дозволяло нехтувати навіть дрібницями. До розряду таких постанов належали розпорядження про видачу одноразової допомоги на Великодні свята [24, арк. 36], Закон про надання евакуаційної допомоги урядовцям центральних і місцевих установ [24, арк. 37], лист-подяка керівництву ЗУНР за теплий прийом [69], привітання з приводу успішних бойових дій [69] тощо.

Українсько-антантівські взаємини ніколи не були простими. Не вдалі переговори із Францією пояснювалися її образою за минулі українсько-німецькі стосунки. На загал, західна Європа була зацікавлена у збереженні неподільності Росії, позаяк розглядала її як антикомуністичний інструмент [165]. Не слід забувати і про інвестиції, які втрачала Франція із розпадом Російської держави. У розв'язанні проблеми ЗУНРу вирішальну роль відіграв економіко-політичний чинник: західноєвропейські країни бажали підсилення Польщі, котре відкривало їм доступ до нафтових родовищ Галичини. Але, поряд із цим, Головний отаман розумів, що страх Антанти перед більшовизмом дає йому деякі шанси на успіх. Тому 27 лютого 1919 р. він зустрівся у Ходорові із французьким генералом Бертелемі, маючи намір прийняти його умови та позбавитися частини Галичини, заручившись підтримкою Антанти у боротьбі проти Червоної армії. Згодом Петлюра пригадував: “Ознайомившись із ситуацією, я прийшов до висновку, що Галичина блокована з усіх боків. Комісія пропонувала певну роз'ємну лінію і я настоював на прийнятті її. Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався у державних справах, відкинули ці умови, хоча я

попереджав їх про корпус Галлера, що формувався у Франції. Галицька армія потерпіла поразку” [201, с. 520]

Виняткового значення Петлюра надавав результатам переговорів української делегації на Паризькій мирній конференції. Він переконував керівників держав-переможців допомогти “в справі остаточного визволення нашої української нації й відбудування української державності та її економічно-фінансових і політичних основ” [2, арк. 1-6]. Однак, відсутність правдивої інформації про Україну та дезінформація російських дипломатів щодо Петлюри як германофіла, зробили свою чорну справу. Надії на визнання української державності та військову допомогу у боротьбі проти більшовиків виявилися марними. Орієнтація на Антанту не принесла бажаних наслідків.

У березні більшовики розв’язали великомасштабні дії проти республіки. Їх прискорив заколот отамана Запорізького корпусу Волоха. Намагаючись домовитися із більшовиками, він терпить остаточну поразку і відходить за румунський кордон. Південні група республіканських військ перестала існувати. Урядові установи переїжджають до Кам’янця-Подільського. Спроба экс-прем’єра В. Чехівського 22 березня відновити уряд у вигляді створення Комітету охорони республіки та відновити перемовини із більшовиками, швидше нагадувала державний переворот. З цього приводу відомий дослідник петлюріани С. Литвин писав: “Директорія у цей час перебувала у Проскурові, а пізніше у Рівному. Лише стабілізація на фронті, що стало можливим завдяки підтримці військ Директорії, стримало Комітет від подальших руйнівних кроків. С. Петлюра направив до Комітету телеграму, в якій закликав не йти на перекір волі народу і не вступати ні в яке порозуміння із заклятим ворогом. Опинившись в ізоляції, 28 березня Комітет саморозпустився. Частина його членів було заарештовано, однак за особистого втручання Петлюри, невдовзі звільнено [173, с. 264].

Не внесла конструктивних пропозицій у вирішення питання боротьби із більшовицькою навалою і Державна нарада, скликана Петлюрою 6 квітня у Рівному. 9 квітня, на угоду більшовикам, уряд Остапенка було відправлено у відставку. Локалізувавши спробу “лівої” реорганізації Директорії у такий скрутний

момент, Петлюра погодився 12 квітня поповнити її склад за рахунок президента ЗУНРу Є. Петрушевича, відносини з яким, через несприятливий перебіг військово-політичних подій, значно похолодали.

Невдачі у переговорах із Антантою, розпад держави та війська, тотальна радянська українізація українського народу примусили Петлюру шукати політичного порозуміння із пробільшовицько налаштованим українським політикумом. Новий уряд очолив, прихильний до росіян, соціал-демократ Б. Мартос. Під тиском Головного отамана новостворений уряд декларував незалежницькі принципи державної розбудови. Ось як писала про це газета “Республіка”: “Уряд стоїть непохитно на основі самостійності УНР, бажає згоди з поляками і більшовиками, але буде продовжувати боротьбу з ними, доки не буде забезпечена незалежність української території” [63].

Незначні поступки Петлюри у радянський бік лише посилили розкол Директорії до такої ступені, що вона перестала збиратися у повному складі. Петлюра, Макаренко, Швець перебували у Рівному та Здолбунові, Андрієвський та Петрушевич – у Станіславі. Свого апогею протистояння сягнуло у часи заколоту командувача Північною групою армії УНР отамана В. Оскілка. Ображений на посадове заміщення в наслідком поразок республіканців під Коростенем і Новоградом та підбурюваний П. Андрієвським, Є. Архипенком, Л. Цегельським, отаман 29 квітня самочинно оголосив себе керівником збройних сил України і вийшов із підпорядкування Директорії. Він навіть зробив спробу державного перевороту, арештувавши багатьох міністрів УНР, новопризначених отаманів Желіхівського та Протазанова і намагався взяти під варту Петлюру та Мельника. Однак, війська не підтримали заколотників і антидержавний виступ вдалося придушити.

Заколот Оскілка прикінцево підірвав кричущий стан на фронтах. Поляки вдало використали згадану антидержавну змову і серед українського війська розповсюдили дезінформаційний заклик не чинити спротиву, позаяк уряд Петлюри знешкоджено, а отаман Оскілко націлений на співпрацю із Польщею. Республіканська армія, Директорія і уряд вимушені залишити Здолбунів і Рівне та

евакуюватися до Радивилова. Долю фронту на початку травня вирішила армія генерала Геллера. 16 травня поляки зайняли Луцьк і зайшли у тили українських військ, що оборонялися від більшовиків. Кільце оточення стискалося. Наприкінці травня армія УНР виявилася затиснутою на невеличкій смужці землі завширшки 40 – 50 км., від Дубна до Бродів. У ході бойових дій для республіканської армії настав вирішальний момент.

Потреба концентрації влади в одних руках назріла вже давно. Саме постійні політичні чвари привели до таких згубних наслідків на фронтах українсько-більшовицько-польської війни. Безпосередня загроза втрати державних завоювань спричинилася до того, що необхідність одноосібного узурпування влади Директорії стає об'єктивною закономірністю. 7 травня 1919 р. це було зроблено юридично. “Закон про склад Директорії Української Народної Республіки” сповіщав: “1. Всі постанови Директорії УНР дійсні і законні лише в тому разі, коли в засіданні приймав участь Головний Отаман Петлюра. 2. Для законності постанов і наказів Директорії необхідні підписи двох членів Директорії, в тому числі обов'язково підпис Головного Отамана. 3. Директорія має право винести постанову про вихід із складу Директорії одного із її членів, коли це буде визнано необхідним у державних інтересах” [89]. 9 травня згаданий закон було підкріплено постановою необхідність якої назріла ще на початках антигетьманського повстання. В ній говорилося: “За виходом із складу Директорії Голови Директорії В.Винниченка, обрати Головою Директорії Головного Отамана Українських Республіканських військ С. Петлюру” [91].

Таким чином, вплив Петлюри на планування військових операцій армії УНР під час другої українсько-більшовицької війни звівся до безпосереднього керівництва ними. Цю ключову участь важко було переоцінити і раніше, проте лише зараз її значення отримало юридичне оформлення, а відтак дістало правочинний статус.

Не приніс бажаних заколотникам наслідків і державний переворот під керівництвом П. Болбочана 9 червня 1919 р.

З огляду на те, що відбулася спроба передачі диктаторських повноважень Є. Петрушевичу, очевидно її витoki вели до галицького уряду. За словами С. Литвина, переобрання Петлюрою посади голови українського державного проводу, спричинилося до звинувачень Головного отамана у реанімації самодержавства [173, с. 254]. Однак, якщо проаналізувати причини тих чи інших рішень Головного отамана на історичному тлі того часу, взяти до уваги винятковість військово-політичної ситуації, ці звинувачення гублять усілякі підстави. Незаперечним доказом сказаному є ініційований Петлюрою закон від 24 лютого 1919 р. про самообмеження власних повноважень за рахунок введення посади наказного отамана. В ньому говорилося: “Головний Отаман має верховний догляд за всіма Збройними Силами Республіки. Наказному Отаманові доручається безпосереднє ведення військових операцій і йому підлягають усі галузі дієвої армії” [92]. Законом від 13 травня “Про державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української народної республіки” говорилося: “Державний інспекторат є представником уряду УНР в армії. Завданням Інспекторату є зміцнення будівництва армії і її виховання в демократичному дусі і в напрямку української республіканської державності” [90, с. 270]. Таких прикладів можна навести ще багато. Усі вони свідчать про відсутність у Петлюри, яскраво виражених диктаторських прагнень. Тай не могло їх бути у людини, політичне становлення якої відбулося у соціал-демократичному середовищі, ще й у передреволюційні часи. Інша справа, той напрямок дій, котрий був продиктований невідворотністю військово-політичних обставин. Тут у Головного отамана вибору не було. Він стає диктатором по неволі. Більшовицько-польська облога надала С. Петлюрі виняткових повноважень і трансформувала його державний статус із республікансько-демократичного у тимчасово авторитарний.

Локалізувавши виступ Болбочана, Головний отаман передав заколотника до суду і той покарав його за законом військового часу. Стрімко наростаючій дезорієнтованості та розпорошеності республіканських військ Петлюра намагався протиставити тверду державну руку та чіткість планування військових операцій. І результати не забарилися. Як вже говорилося, ще 29 березня, в результаті

контрнаступу республіканських військ в районі Коростеня – Житомира, загони отаманів Оскілка і Коновальця наблизилися до Києва на відстань 20 км. Проте, зрада отамана Оскілка та польський наступ спричиняються до того, що армія УНР відступає на територію Галичини і опиняється у дубнівсько-бродівському котлі. За словами В. Савченка, опинившись без армії “впертий хохол” Петлюра, відтепер робить ставку на внутрішні антикомуністичні повстання у більшовицькому тилу. До цього рішення його схилили чисельні селянські виступи під гаслом , “Ради без комуністів!”, спричинені антиукраїнською політикою Червоної армії.

8 – 10 квітня відбувся похід на Київ прореспубліканських отаманів Зеленого та Струка, який мало не досяг столиці. Небезпідставними були надії Петлюри на розпад Червоної армії. Доказом тому був перехід під знамена Директорії “червоної” Тульської дивізії, яка у повному складі складалася із російських солдат [220, с. 270-271].

Зважаючи на комуністичні повстання в Угорщині та Німеччині, Антанта евакуювала власні війська із території України. Як наслідок, Головний отаман 12 квітня звернувся до народу із декларацією про відмову співпраці із нею. Відтепер, Петлюра робить ставку лише на український народ, надіючись на те, що поведінка більшовиків в Україні розкрила йому очі на методи комуністичного режиму. Але 27 травня польська армія захоплює Броди, ледве на заарештувавши Директорію. Ситуацію рятує помічник начальника штабу В. Тютюнник. Він за одну ніч розробив план прориву на Проскурів і переконав Петлюру у його крайній необхідності.

30 травня галицький фронт було ліквідовано і переведено усі республіканські війська в район Тернополя. 2 червня наступ поляків на місто змусив Головного отамана з боями прориватися до Проскурова, щоб на лівому березі зібрати розпоршені більшовиками загони армії УНР і продовжити антибільшовицьку війну. Як бачимо, Петлюра, на відміну від своїх партійних соратників, не сумнівався у потребі боротьби до переможного кінця і не допускав капітулянтських думок як таких. Тому Проскурівська операція закінчилася блискучою перемогою республіканців. Поставивши до зброї навіть міністрів уряду

УНР та усіх, хто міг її носити, Петлюра зробив розрахунок на реорганізовану Запорізьку дивізію, котра за 6 днів здолала відстань у 160 км. і з маршу, з великими руками, ринулася у бій. Армія УНР захопили Проскурів, а головне перерізала залізницю Київ – Одеса.

В середині червня уряд переїхав до Кам'янець-Подільського. До перемоги у ході Проскурівської операції додалися військові успіхи УГА. Генерал Греков здійснив Чортківську операцію і одним ударом звільнив більшість територій Галичина та підійшов до Львова. Лише за умов особистого втручання Ю. Пілсудського полякам вдалося спинити наступ галичан.

У липні-серпні бойові дії відбувалися не на користь республіканської армії. Вимотана постійними боями, без надійного військового постачання, деморалізована численними зрадами, армія УНР терпить поразку за поразкою. Здача Проскурова військами УНР та поразка УГА під Львовом, привели до відступу перших та розгрому останньої, опинившись в “трикутнику смерті” між Дністром та Збручем. С. Петлюра та Є. Петрушевич, упродовж тривалих переговорів, подолали політичні непорозуміння і перед лицем неминучої загибелі об'єднали війська на території Східної України. До них приєдналися загони отаманів Тютюнника, Божка, Шепеля.

С. Петлюра, вирвавшись із смертельно небезпечного оточення, знову зібрав під свої знамена республіканську армію. “Кожен вечір – писав В.Савченко, – Петлюра приїжджав в штаб армії і там до першої, другої години ночі розробляв план майбутнього наступу” [220, с. 295].

26 серпня він розпочинає наступ на Проскурів і Вапнярку і здобуває перемогу [219, с. 184]. Військова ініціатива переходить до рук республіканців. Однак, на заваді знову стають політичні амбіції. Тепер, в умовах об'єднаних збройних сил галичан та наддніпрянців, розгортається протистояння між Головним отаманом та Є. Петрушевичем як на державному так і на військовому рівні. Їх діапазон охопив як внутрішні стосунки між двома арміями так і зовнішні принципи взаємодії. 28 серпня, на угоду галичанам, “лівий” уряд Мартоса було відправлено у відставку. Прем'єр-міністром став І. Мазепа. Непросто склалися

взаємовідносини Петлюри та командувача білогвардійськими військами генерала А. Денікіна. У відповідь на намагання Головного отамана організувати спільну боротьбу проти більшовиків він, воюючи за єдину та неділиму Росію, розцінював Петлюру як зрадника інтересів самодержавства та бандита [157, с. 89].

У площині військової стратегії, перемогла думка Петлюри про необхідність наступу на Київ, оскільки здобуття столиці означало відновлення її державних атрибутів. 30 серпня галицькі дивізії підійшли до Києва [157, с. 61]. Однак, невизначеність стосунків Петлюри та Денікіна відіграли фатальну роль. Війська УНР отримали наказ утикати сутичок із білогвардійцями [157, с. 325], що і дозволило їм вирвати перемогу із рук республіканців. Місто одночасно захопила армія УНР та три кавалерійські полки “білого” генерала Бредова. Непорозуміння під час святкового параду, поклали початок збройному протистоянню. За відсутності Петлюри та недалекоглядності генерала Кравса, армія УНР покинула Київ.

Звістка про втрату столиці привела війська УНР до деморалізації і поглибила протистояння між галицькими та петлюрівськими військами [157, с. 66]. На початку вересня Петлюра приходить до розуміння, що війни із білогвардійцями не уникнути і тому 20 вересня 1919 р. на станції Жмеринка укладає військовий союз із повстанською армією Н. Махна [157, с. 114].

Наприкінці вересня українсько-білогвардійська війна стає реальністю. У інтерв'ю американському журналістові Джазбіну Петлюра говорив: “Ми не допустимо, щоб денікінці посіяли у нас знову виметений більшовизм, ослабленням єдиного протибільшовицького фронту та безпідставною навалою на наш край” [131, с. 177]. Зазначена цитата доводить, що Головний Отаман розглядав антибілогвардійську боротьбу як складову частину українсько-більшовицької війни. Однак, боявся, що зазначене протистояння виснажить республіканські війська та завдасть шкоди у подальшій боротьбі із “совітами”.

Отже, вплив Головного отамана на планування військових операцій у ході другої українсько-більшовицької війни був ключовим, а відтак носив визначальний характер. Його військово-політичним осердям було усвідомлення російського

більшовизму, як головної небезпеки для молоді української державності. Це глибоке переконання Головного отамана позначилося на його стосунках із іншими воюючими сторонами – Антантою, білогвардійцями, поляками тощо. Воно, здебільшого, тяжіло до спроб порозуміння із зазначеними збройними формуваннями та концентрації уваги на боротьбі проти Червоної армії.

Державницькі погляди Петлюри, його сталева воля та внутрішнє переконання у власній правоті, постійно наштотувалися на системні міжпартійні чвари, які раз у раз породжували чисельні заколоти, перевороти, виступи та зради. Не кращим чином виявляли себе і галицько-петлюрівські відносини, хоча у найкритичніші моменти саме союз цих двох українських військово-політичних сил ставав вирішальним аргументом в республікансько-більшовицькому протистоянні. На загал, тільки вирішальна роль С. Петлюри у плануванні та проведенні військових операцій того періоду, дозволила Директорії не втратити владу прикінцево та не скоритися більшовицькій навалі.

Монополізація влади у його руках носила вимушений та тимчасовий характер і привела до тимчасового покращення військового становища армії УНР на фронтах українсько-польсько-більшовицької війни. Вузьке коло однодумців добре розуміло державотворчу безкомпромісність Головного отамана і тому біля нього гуртувалися ті, хто мав силу волі йти до переможного закінчення війни. Незважаючи на несприятливі міжнародні обставини Петлюра, завжди намагався обернути поразку на перемогу, чим зайвий раз утвердити державну самостійність України.

3.3. Військово-дипломатична діяльність на завершальному етапі боротьби УНР за незалежність

Київська невдача дещо змінила політичні пріоритети С. Петлюри. Терпиме ставлення Головного отамана до білогвардійського руху пояснювалося спільною необхідністю боротьби проти головного ворога – російського більшовизму. Проте, стрімке розгортання подальших подій загострило українсько-білогвардійські взаємини до краю. Армія Денікіна не мала ворогів, окрім більшовиків, на противагу армії УНР, котра була вимушена воювати на два фронти. Відтепер, перед республіканськими військами поставала реальна загроза третьої воюючої сторони. Поступово справа доходить до збройного українсько-білогвардійського протистояння.

Тимчасове перемир'я з поляками дало змогу армії УНР сконцентруватися на бойових діях Лівобережжя. 24 вересня наново об'єднані петлюрівсько-галицькі війська розпочали бойові дії із Денікіним [157, с. 122]. На початку жовтня білогвардійці переходять у наступ і захоплюють Христинівку та Липовець, чим змушують армію УНР вдатися до важких оборонних боїв. Зазнає невдачі спроба Петлюри за допомогою держав Антанти вивести денікінців із України і, таким чином, зберегти сили для протистояння із російсько-українськими комуністами. “Ми мали надії на порозуміння з білими, – говорив Петлюра, виступаючи перед вояками Чорноморського полку, – але війна проти Денікіна була б на користь тільки більшовиків” [257, с. 185].

А останні не дрімали. Переформувавшись, Червона армія розпочала наступ, відтіснивши українські війська за р. Случ. Українська армія знову вимушена битися на два фронти. Її лави охопили тиф, віспа та скарлатина, розміри яких набрали загрозливих меж. 28 жовтня 1919 р. Петлюра провів військову нараду у Вінниці. Вона виявила катастрофічне становище республіканських збройних сил. Не вистарчало найнеобхіднішого: одягу, харчів, медикаментів, зброї тощо. Погіршили становище спроби УГА домовитися із денікінцями. Наприкінці жовтня

галицька армія генерала Тарнавського, фактично, виходить із республіканського підпорядкування і перестає виконувати накази Директорії. З приводу сепаратистських дій УГА Петлюра говорив: “Для мене тепер ясно, що галичани самі загинуть і нам дихати не дадуть. Немає третього, хто б зараз нас помири́в” [131, с. 95]. 4 листопада Петлюра скликав нараду у Жмеринці за участю Директорії, Диктатури, Уряду УНР та військового міністерства. На заклик командарма Сальського капітулювати перед Денікіним і відатися на його милість, керівник Директорії відповів: “Я не проти порозуміння із Денікіним. Але ми не можемо капітулювати в спосіб негідний як для нашого народу, так і його революційних здобутків – вільності і незалежності” [131, с. 273].

Відтак, 6 листопада нарада вирішила відрядити до денікінців спільну галицько-петлюрівську делегацію з пропозицією військово-політичних переговорів (Дод. Ж). Однак, НКГА випередила урядову комісію УНР і підписала в Зятківцях угоду з денікінцями “про перехід Галицької армії у повному складі з етапними установами, складами і залізничним майном на сторону російської Добровольчої армії” [131, с. 278]. Розцінивши договір як заколот, Петлюра зумів знешкодити його, добитися скасування домовленостей, переконати Є. Петрушевича відмежуватися від дій генерала М. Тарнавського (Дод. З). 9 листопада на засіданні Директорії у Кам’янці-Подільському Петлюра добився відновлення перемовин із денікінцями в Одесі від імені об’єднаної республіканської української армії. “Жодних поділів на дві армії не існує, – зазначав він, – є одна соборна армія, і умови перемир’я повинні бути єдині” [27, арк. 5]. Довідавшись, що денікінці відмовляються від переговорів із УНР і зрозумівши, що це підштовхне галичан до нових заколотів, Петлюра вчинив як далекоглядний воєначальник та зрілий державний будівник. Він взяв під опіку УГА і на правах керівника республіканської армії закликав галичан до боротьби із денікінцями та більшовиками [23, арк. 24].

В обхід обіцянок, даних С. Петлюрі, 16 листопада Диктатор Є. Петрушевич, продовжуючи таємні сепаратні переговори із Добровольчою армією, проголошує про вихід ЗОУНР із складу УНР. Днем пізніше було підписано договір між НКГА

та Добровольчою армією, за яким ці збройні сил об'єднувалися у боротьбі проти УНР та більшовиків. Диктатор та Уряд ЗУНР залишили територію України та емігрували до Румунії. Залишки частин УГА відвели на розформування в район Одеси.

Відомий громадський діяч Є. Чикаленко з цього приводу писав: "...на Україні робиться якась несподівана для мене трагедія. Я певний був, що наша армія не встоїть ні проти большевиків, ні проти Денікіна, але я певний був, що вона вийде з свого важкого становища з честю...а ніяк не сподівався, що вона може піддатися Денікінові..." [269, с. 158].

І. Мазепа пізніше напише, що своє рішення Диктатор вмотивовував наступним чином: "Лінія Директорії власними силами – це ризикований шлях. Ми мусимо годитися з Польщею, або з Денікіним. З Польщею неможливо, бо вона може забрати собі Правобережну Україну. Росія не є така страшна як Польща.. Треба погодитися на автономію, бо ми ще не доросли до самостійності".[23, арк. 24] Є. Чикаленко так пояснював дії галицької сторони: галичани "...вирішили перейти на бік Денікіна, бо всі галичани вважають, що ліпше їм потонути в московським морі, ніж втопитися у польським болоті" [269, с. 158]. Згодом Мазепа так характеризував вчинок Є. Петрушевича: "Можливо, що історія знайде якесь оправдання для керівників галицького командування. Але безперечним фактом залишається те, що до сепаратної згоди з Денікіним, привела короткозора політика Петрушевича" [179, с. 140].

За умов галицької зради, і, як наслідок, приближення військово-політичної катастрофи УНР, єдиним союзником у боротьбі проти більшовиків залишилися поляки. Відрядивши членів Директорії Ф. Швеця та А. Макаренка до закордону, С. Петлюра сконцентрував у свої руках керування усіма справами республіки в Україні. Міжнародне представництво УНР було доручено зазначеним членам Директорії, що являється незайвим підтвердженням відсутності диктаторських прагнень у Головного отамана. У наказі від 15 листопада 1919 р. говорилося, що С. Макаренкові та Ф. Швецеві від імені Директорії УНР дозволялося: 1. Брати участь у мирній конференції в Парижі, де представляти інтереси незалежної

України. 2. Затверджувати фінансово-господарські рішення уряду України. 3. Заклювати міждержавні угоди від імені Української народної республіки. 4. У випадку припинення фізичного існування верховного уряду на території України, вживати всіх заходів, щодо відновлення його діяльності в екзилі [201, с. 363-364]

Як бачимо, ключове політичне вістря приведеного рішення Петлюри полягало у збереженні головних атрибутів державності навіть за умов військової поразки в Україні. В цьому і проявлялася військово-дипломатична діяльність Головного отамана як українського державотворця. Збереження державної самостійності для прийдешніх поколінь була провідною запорукою усієї його військово-політичної діяльності періоду визвольних змагань. Цього ж дня було видано Постанову Директорії УНР, згідно якої “Верхове керування справами Республіки покладається на Голову Директорії п. Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру” (Дод. К).

З огляду на можливість окупації Поділля денікінцями, Директорія вирішила віддати Кам’янець-Подільський під контроль польських військ, залишивши там більшість державних установ. Уповноваженим уряду України було призначено І. Огієнка. Таким чином, місто, опинившись у оточенні чотирьох ворожих армій – української, польської, білогвардійської та румунської, фактично залишався у руках республіканців.

23 листопада С. Петлюра, оцінивши військово-політичну ситуацію, приймає нелегке рішення про добровільність перебування вояків у збройних силах УНР та їх участі у подальших походах. “Головний отаман вирішив з усім військами зібратися у Староконстантинові і відходити у напрямку на Шепетівку, всім, хто бажає вирушити з ним походом. Решту ж розформувати і вважати вільними” [256, с. 282]. Непохитність політичної позиції отамана, ясність його цілей, визначеність національних пріоритетів, демонстрував його виступ перед членами уряду 26 листопада 1919 р. На військовій нараді Петлюра говорив “Коли ми тут дамо собі присягу, що й далі непохитно будемо боротися, то ми переможемо. Наше становище не безнадійне” [202, с. 238-239].

Розлаштувавши плани республіканців, денікінський наступ на Старокопачів змусив армію УНР відійти до Любара, а згодом до Чорторії. У важких умовах відступу, зрада отаманів Волоха, Дяченка і Божка та подальші дії Петлюри, скеровані на придушення цієї державної зради, стали найскрутнішим епізодом визвольної боротьби. Згодом Петлюра пригадував про Любарську катастрофу так: “І в мене були моменти, коли безсильно впадали руки, та ці моменти людської переваги були тоді, коли я не бачив єднання та активності в нашій суспільності, а бачив тільки партійні роздори, які доводили до того, що багато людей не вбачали за партійними інтересами інтересів державних” [200, с. 282].

Розпад армії УНР та фронту привів до активізації ворожих сил. Більшовики зайняли Новоград-Волинський, Житомир, Бердичів, Денікінці вийшли на лінію Київ – Проскурів, поляки захопили Шепетівку. 4 грудня, знаходячись у Любарі, Головний отаман звертається до народу України із відозвою: “Уряд УНР заявляє, що він тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність. Уряд республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи зв’язок з народом і військом, керувати справами України” [131, с. 345]. Саме тут постало питання виїзду Головного отамана за кордон, оскільки подальше перебування його в Україні могло бути небезпечним. Вислуховуючи аргументи штабістів, Петлюра відповідав: “З військом пішов, з військом залишусь і разом з ним загину, коли прийдеться загинути, але буду боротися до кінця” [131, с. 346].

Проте обставини виявилися сильнішими аніж державницькі прагнення Головного отамана. Галицьке та любарське віроломства змусили Петлюру шукати порозуміння з Польщею задля продовження боротьби із червоною та білою арміями. Розуміючи, що його від’їзд може бути трактовано як втечу, Головний отаман все ж наважується покинути території УНР, і повністю сконцентруватися на облаштуванні відносин із поляками. Доказом того, що це рішення давалося Петлюрі непросто, можуть бути спогади сучасника описуваних подій сотника Т. Мамчура. Він пригадував: “Поважний державний муж, щоб міг авторитетно говорити, до того ще в такий критичний час, коли очі всіх звернені до нього,

мусить мати бодай якусь реальну підставу. Головний отаман знав лише, що готується чи може уже готовий якийсь договір з Польщею, але як виглядає цей договір, Головний отаман не знав. Тому мовчав, щоб не впроваджувати людей в блуд” [181, с. 452].

Прийнявши рішення про необхідність переходу до партизанських методів війни, Петлюра передав командування військами УНР генералові М. Омеляновичу-Павленкові, призначивши його заступником Ю. Тютюнника. Підкоряючись обставинам та з огляду на смертельну небезпеку, 6 грудня Головний отаман покидає Україну і виїздить до Варшави. Деталі від’їзду реконструював вже згаданий сотник Т. Мамчур: “Це не був товарний поїзд, а мій службовий, складений із паровоза й одного вагона, можливо переробленого з товарного, але з порядними сходами, дверима, вікнами тощо. Такий вагон був вигідний і не впадав нікому в око, не привертав до себе уваги” [181, с. 454]. Як свідчать документи, такий крок Петлюри був виваженим, обдуманим, а головне не даремним. З перших днів еміграції він налагоджує роботу державного апарату за кордоном. Чисельні накази, постанови, листування ілюстрували кропітку працю Головного отамана з метою продовження державної розбудови та організації збройної боротьби із денікінцями і більшовиками. Ключовим серед них було розпорядження “Про тимчасовий порядок видання законів” яке констатувало, що закони УНР виробляються виконуючим обов’язки Голови ради народних міністрів і виконуючим обов’язки державного секретаря і докладаються голові Директорії на затвердження [19, арк. 38].

Поряд з цим Петлюра вживає невідкладних заходів щодо активізації роботи дипломатичної місії УНР у Варшаві. Це підтверджує його наказ про заснування при диппредставництві України військового відділку “для керування справами організації військовополонених в регулярні частини, організації матеріальної та духовної допомоги полоненим та інтернованим в Польщі, участі в розробці проектів і укладенні військової конвенції між урядами УНР і Речі Посполитої, військової експертизи при українській дипломатичній місії і взагалі для погодження питань військового характеру” [202, с. 146]. Наглядно підтверджували

військово-дипломатичну діяльність Головного отамана на завершальному етапі боротьби УНР за державну самостійність низка державотворчих документів, серед яких були наказ про призначення радників дипломатичної місії та міністра внутрішніх справ [18, арк. 13-14], постанова про штатний розклад урядовим особам центральних установ УНР [18, арк. 18-19], розпорядження послам, головам дипломатичних, військових та торгівельних місій стосовно джерел їх фінансування, раціонального використання коштів, адміністративного та побутового устрою тощо [27].

Не залишалося поза увагою Петлюри і розгортання подій в Україні. 19 грудні він підписав наказ голові дипломатичної місії докласти зусиль щодо отримання дозволу від польських властей на вільний переїзд українських урядовців із Лянцута до Кам'янець-Подільського [202, с. 153-154] З цього приводу нарада 12 січня 1920 р. постановила: “Всі урядові апарати і в першу чергу частини міністерства Військового, Фінансів, Земельних справ, Закордонних справ і Міністерства здоров'я, які перебувають на території Польщі, повернулись на Україну для провадження державної праці. Нарада визнала бажаним, аби виїхали на Україну всі громадські працівники, які випадково опинилися на території Польщі” [202, с. 153-174].

Слід сказати, що керівник Директорії неодноразово поривався найближчим часом повернутися в Україну. У листі до Д. Антоновича він говорив: “Не маючи точних відомостей про наслідки тієї кампанії, яку я провадив, я не міг повернутися до дому. Але цей час вже наближається. Полагоджу справи з Пілсудським і Мартосом і негайно вирушаю, щоб довести нашу боротьбу до бажаного кінця. Маю надію, що зроблені заходи відкриють нам двері до Європи, до світу. Хвилююся лише, чи втримається до того часу Мазепа і те військо, що з ним, щоб своєчасно прибути зорганізованою військовою силою на допомогу” [200, с. 265]. Шукаючи міжнародної підтримки у організації антибільшовицької коаліції, 17 січня 1920 р Петлюра. направив ноту до Найвищої ради союзних держав в Парижі. В ній йшлося про те, що більшовизм становить смертельну загрозу не тільки для української державності, але й для світової демократії. Тому уряд УНР просить дозволу

привезти в Україну ліки, харчі, одяг, взуття, продовольство для потреб республіканської армії, котра веде непримиренну боротьбі із російськими комуністами [200, с. 243-244].

Використовуючи вимушену еміграцію як міжнародну трибуну, керівник Директорії неодноразово спричиняється до поширення правдивої інформації про Україну та її національно-визвольних рух. Серед багатьох документів тієї, пори увагу привертає інтерв'ю Петлюри, дане італійському журналу “Л'ідея національ”. “Які б не були фантастичні чутки про моє перебування у Варшаві, – зазначав він, – я тут знаходжуся виключно із політичних причин. Крім моєї діяльності з практичного боку, я хочу довести живучість української ідеї” [20, арк. 1-4].

Відтепер для Петлюри головною метою діяльності стала організація військово-політичної бази для забезпечення переможного наступу Зимового походу. Як свідчить документальна база, вона розгорнулася за двома напрямками: внутрішнім та зовнішнім. До першого належали дії щодо безпосереднього керівництва бойовими операціями та заходи по забезпеченню армії УНР усім необхідним для збройної боротьби. Другий становили зусилля на тлі міжнародного визнання української державності, а відтак врегулювання становища України як світового геополітичного об'єкту. На критику учасників подій та деяких сучасних істориків щодо фатальності виїзду керівника української держави з території бойових дій, переконливо відповів сам Петлюра у листі до голів українських дипломатичних місії 4 березня 1920 р. Він стверджував: “Всякі поголоски, що з'являються в європейській пресі про роз'єднаність влади, яка, нібито, запала в зв'язку з моїм від'їздом за кордон, не відповідали і не відповідають дійсності” [200, с. 258].

Не слід також забувати і про небезпеку фізичного знищення, яка на кожному кроці чатувала Петлюру в Україні. Загибель чільного провідника УНР, керівника Директорії, Головного отамана її збройних сил, ватажка національно-визвольного руху українського народу, особи, яка, серед патріотично налаштованої громадськості, вважалася виразником державного та військового будівництва, означала би остаточний крах усієї боротьби, починаючи із 1917 р. Петлюра був

єдиним із державних очільників вищого рангу, хто не скорився обставинам, не втратив віру у перемогу, зумів перебороти міжпартійну колотнечу, не пристав на пропозиції сумнівних військово-політичних угод, керувався здоровим глуздом та виключно інтересами України.

Доказів безпосереднього керівництва Петлюрою бойовими операціями Зимового походу є вдосталь. Тут слід пригадати про його лист від 29 березня зазначеного року до військового міністра В. Сальського, в якому Головний отаман радить “Омеляновичу-Павленко наблизитися до району і прикрити лінію Могилів – Бар” [200, с. 262]. Або послання до керівника дипломатичної місії в Румунії К. Мацієвича від 25 лютого, де Петлюра доводить до відома останнього інформацію про сприятливе ставлення поляків щодо формування українських легіонів та, як наслідок, можливість пожвавлення бойових дій в Україні [202, с. 188-189]. Не слід забувати і про його чисельні розпорядження щодо прискорення формування українських дивізій із полонених в Бресті та проведення додаткової мобілізації в Україні. Таким чином, Головний отаман серйозно готувався до майбутньої боротьби, добре знаючи стан військових справ на фронтах. Логічно було б думати, що саме за наказом керівника збройних сил УНР розпочався героїчний Зимовий похід по ворожих тилах, що створило підґрунтя для продовження військової боротьби, а відтак продовження державного будівництва.

Знаходячись у ворожій блокаді, переживши численні зради та заколоти, відчуваючи ізоляцію Антанти, знекровлена армія УНР за будь-яку ціну потребувала військово-політичного союзу. Навіть йдучи на певні територіальні поступки, адже мова йшла про збереження державності як такої. Будучи перш за все, українським державним будівником, Петлюра добре розумів залізну логіку таких міркувань. Керівництво УНР в особі Головного отамана С. Петлюри та його найближчих соратників уже весною 1919 р. схилилося до думки, що одночасно розгромити двох агресорів – Росію і Польщу, Україні не під силу. З огляду на глибоку переконаність Петлюри щодо найбільшої небезпеки з боку більшовиків, він був готовий на значні поступки Польщі, щоб, по-перше, добитися від неї визнання суверенітету УНР і тим самим прорвати дипломатичну блокаду країни,

яку влаштувала Антанта, по-друге, отримати збройну допомогу від Польщі й звільнити Наддніпрянщину від російсько-більшовицької окупації, по-третє, утвердивши українську державність на основних етнічних землях, підготувати ґрунт для стратегічної мети – соборності. “Ось через що, – наголошував С. Петлюра, – для нас спочатку мислиться державна незалежність, а потім вже соборність України” [199, с. 312].

Протягом 1919 р. уряд УНР вислав до Польщі місії В. Прокоповича, П. Пилипчика і Б. Курдиновського. Першим закидом Петлюрі політичної зради інтересів України слугувала “Угода між представником Директорії УНР Борисом Курдиновським і президентом Ради Міністрів Речі Посполитої І. Падеревським у справі надання допомоги українському урядові в боротьбі проти Радянської України”. Документ містив вісім пунктів, згідно яких керівництво Наддніпрянської України зрікалося всіх прав вирішувати подальшу долю Східної Галичини та погоджувалося на включення західної частини Волині до складу Речі Посполитої. 26 вересня 1919 р. відбулося спільне засідання Директорії та кабінету міністрів, на яких було вирішено визнати недійсним договір, підписаний Б.Курдиновським, та декларації й заяви П. Пилипчика [179, с. 106].

На початку жовтня 1919 р. до Варшави вислано нову українську дипломатичну місію, головою якої був призначений А. Лівницький. Делегація складалася з 5 наддніпрянців: А. Лівницького, М. Михайліва, П. Понятенка, Б. Ржепецького та П. Мшанецького і 3 галичан: С. Вітвицького, А. Горбачівського, М. Новаківського. [173, с. 351]. На першому засіданні переговорів, яке відбулося 28 жовтня 1919 р., українські представники оголосили, що кордони між обома державами повинні бути встановлені на базі етнографічного принципу. Одночасно декларація порушувала дуже важливе питання – визнання Польщею самостійності УНР [9, с. 373] Польська сторона наполягала на тому, щоб у декларації було чітко визначено державні кордони між Україною й Польщею, і, що найважливіше, Східна Галичина мусила належати Польщі [10, с. 54].

2 грудня 1919 р. польській стороні було вручено текст нової декларації, де польсько-український кордон устанавлювався по р. Збруч, закріплюючи зречення

УНР прав на Східну Галичину. На знак протесту, галичани С. Вітвицький, А. Горбачовський та М.Новаківський подали заяву про свій вихід з місії [11, арк. 65].

У галицькій газеті “Український прапор” від 20 січня 1920 р. було опубліковано статтю др. Льонгіна Цегельського “До питання про орієнтацію”. Автор звинувачував Петлюру і його прихильників у трьох гріхах: “Перше, що проторгує українську землю і близько десять мільйонів українського населення, - друге, що зрікається демократичної аграрної реформи в користь тих самих Потоцьких...а третє...авансують Польщі на сліпо...” [136, с. 423].

Симон Петлюра, листуючись з однодумцями писав: “Якою неправдою є та груба лайка і тенденційні обвинувачення, що їх, як “з рога ізобілія” сипалось і сиплеться на мою голову з боку галицьких політиків...” Він розумів, що дуже складно переконати галичан з їх тодішніми інтересами. У листі до міністра оборони полковника Сальського від 31 березня 1920 року (за три тижні до підписання договору) Петлюра, пояснюючи свої мотиви та наміри, писав: “Ми, Польща і Україна, повинні досягти порозуміння, щоб перед Москвою устояти. Посилатися на історію польсько-українських порозумінь в минулому для сучасної реальної політики не є аргумент. І які б аргументи не виставлялись різними людьми, а надто галичанами, Ви не зважайте, а, навпаки, ведіть лінію праці – діла, реальної затрати часу, а не безплідних непродуктивних дискусій та розмов. Одна тільки невтомна праця може нас урятувати” [200, с. 156].

В результаті тривалої дискусії та великої кількості компромісів, було напрацьовано текст Декларації української дипломатичної місії у Варшаві до польського уряду. У ній йшлося, що українська сторона готова до співпраці на наступних умовах. “Територія Української Народної Республіки має бути встановлена за такими кордонами: починаючи від Чорного моря по річці Дністер і від Дністра між Польщею та Україною по річці Збруч. Далі кордон УНР на території бувшої Російської імперії має пройти на західно-південній Волині і остаточне вирішення тут кодону залежатиме від вирішення Мірової Конференції в Парижі. Уряд УНР від уряду Речі Посполитої Польської жадає: признання УНР

незалежною Українською Державою, допомоги УНР у боротьбі з ворогом...” [25, арк. 14].

2 грудня умови декларації було юридично визнано обома сторонами. Вже 9 грудня відбулася зустріч С. Петлюри з Ю. Пілсудським. Упродовж кількохгодинної розмови керівники держав домовилися щодо збільшення та прискорення польської допомоги українцям, про що мали намір підписати широкомасштабну угоду. Однак, за твердженням І. Лісевича, через протистояння у сеймі Польщі та вичікувальну позицію уряду, переговори довелося відкласти до березня 1920 р. [175, с. 81-99]. Лист С. Петлюри до військового міністра В. Сальського наглядно ілюструє розуміння Головним отаманом внутрішніх політичних колізій серед польської громадськості, щодо визнання України самостійною державою та надання їй допомоги у боротьбі з більшовиками і денікінцями. “Ніколи не забувайте, – писав керівник Директорії, – що польські політики, як і пан Пілсудський, повинні боротися в самій Польщі за ідею нашої державності, бо не всі її розуміють” [200, с. 263]. Відтак, тільки одна частина польського політикуму очолювана її керівником, пам’ятаючи російське панування, хилилася до відновлення української державності. Інша не бажала цього, передбачаючи прагнення українців в майбутньому до об’єднання із своїми галицькими братами.

На початку 1920 р. УНР переживала агонію. Уряд заледве контролював невеличкий клаптик Волині. Рештки армії, затиснуті білими, червоними і польськими військами, були вже не в стані утримувати регулярний фронт. Про досягнення порозуміння з Росією навіть не йшлося – вона володіла майже усією Наддніпрянщиною і бажала остаточного знищення УНР. У цій катастрофічній ситуації український уряд ухопився за єдиний порятунок – нав’язати контакти з Польщею, котру лякало зростання на сході російської загрози, й втягнути її у війну проти Росії. Що могла в тих умовах запропонувати УНР Польщі взамін за допомогу, яка відкривала, можливо, останній шанс уникнути катастрофи? Тільки одне – погодитися з доконаним фактом, визнавши за нею право володіння окупованими землями західної України. На думку галицьких політиків, це погодження стало зрадою ідеї соборності. Самого ж ініціатора українсько-

польського порозуміння С. Петлюру було звинувачено у продажі Галичини полякам, хоч цілком очевидно, що альтернативи у нього на той час не існувало. “Симон Петлюра, – писав з цього приводу відомий український дипломат О. Шульгін, – примушений був під натиском сили і непереможних обставин тільки визнати те, що було фактом, визнати ті кордони, які посідала в той момент Польща, які були встановлені нею силою зброї” [273, с. 24].

Отже, якщо наддніпрянські політики все-таки зважилися пожертвувати соборністю в ім'я збереження державності, то для галицьких діячів на чолі з Є. Петрушевичем, відмова від соборності ототожнювалася із зрадою національних інтересів, крахом західноукраїнської державності. Власне такий погляд став вирішальним у середовищі західноукраїнських політиків, що яскраво виявилось в ході українсько-польсько-радянської війни 1920 р.

Перемовини відновилися 11 березня і просувалися досить важко. Користаючи із катастрофічного становища армії УНР, польська сторона висувала вимоги все нових і нових територіальних поступок. На цей раз, окрім Галичини, Полісся і Підляшшя, поляки зажадали ще сім повітів на Волині. З огляду на конечну необхідність миру та польської допомоги, Петлюра зобов'язує голову дипломатичної місії А. Лівницького погодитися на ці кабальні умови [28, арк. 23-26]. Розуміючи життєву необхідність такого кроку, у посланні до військового міністра В.Сальського Головний отаман напише: “Мені не раз доводилося говорити з Вами на тему польсько-українського порозуміння. Це той етап, через який ми повинні перейти” [200, с. 263].

Дбаючи про позитивне сприйняття польсько-українських взаємин на теренах України, Петлюра 19 квітня звернувся з відозвою до українців, в котрій роз'яснював політичну доцільність вчинених ним, Директорією та урядом УНР поступків. “Польська республіка стала на реальний шлях допомоги УНР в її боротьбі з московськими більшовиками-окупантами, давши змогу її армії формуватися в себе, і ця ж армія йде битися з ворогами України” [202, с. 198]. Незважаючи на нервову виснаженість А. Лівницького, котра почала загрожувати зривом переговорного процесу, після особистого втручання С. Петлюри та

Ю. Пілсудського, 21 квітня 1920 р. угоду все ж було підписано (Дод. Л, М). З цього приводу у статті “Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі” Головний отаман писав: “Варшавська умова була історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом у ході політично-мілітарних подій, а не штучним утворенням політичної нерозважливості чи злої волі, як дехто легковажно і поверхнево думає про неї” [201, с.39].

Сучасний польський історик Ян Яцек Бруський так оцінює цей союз: “...союз Пілсудський – Петлюра...від самого моменту підписання оцінювали по-різному, до того ж відразу сформувався дві протилежні точки зору...Згідно з першим поглядом, Україна мала справу з “польськими імперіалістами”, які зуміли знайти для себе слабшого партнера й змусили його до повної капітуляції. Згідно з іншим – це був братерський союз...Для мене союз 1920 р. – це класичний приклад тверезої політики з обох сторін. Договір сам по собі не був рівноправним (і не міг бути, бо не було рівноправних партнерів...Але він відповідав реальним умовам часу та – найголовніше – справжнім стратегічним інтересам обох держав.” [46, с. 6]

Професор Михайло Кірсенко наголошує на іншому аспекті: “Петлюра не міг відати Галичину полякам, тому, що він її ніколи не мав. Щодо передачі території Західної України, то з точки зору міжнародного права, існують дві фази передачі території. Це опанування територією: 1) де-факто; 2) де-юре. Де-факто Західна Україна (Східна Галичина) була втрачена в результаті польсько-української війни 1919 р., отже, Петлюра ніяк не міг передати Західну Україну, бо він нею не володів. Де-юре передача може відбутися за договором, підписаним вже після війни, а не перед війною. І ця передача відбулася внаслідок Ризького договору, укладеного між радянським урядом та Польщею уже пізніше – в березні 1921 р.” [46, с. 6]

За умовами Варшавського миру Польща визнала Україну як незалежну державу, а Директорію верховної українською владою. Вона зобов’язувалася не підписувати проти УНР військово-політичних союзів і гарантувала українцям належні соціально-культурні права на окупованих територіях. Щодо останніх, то Українська держава втрачала східну Галичину і західну Волинь, створивши, таким чином, ключове підґрунтя польського зацікавлення. Без сумніві, цей військово-

дипломатичний акт від початку і до кінця був витвором рук керівника Директорії. Це засвідчують його переговори з поляками через місії генерала С. Дельвіга та полковника Левчука, контакти із Головним отаманом представників Ю. Пілсудського – майора Заглоби-Мазуркевича та полковника Закшевського. В особистому листі до керівника Польської держави Петлюра писав: “Отже, стає очевидною konieczність певного порозуміння між польським та українським командуванням для дальшої боротьби” [201, с.357-358].

Прагматичність міркувань Петлюри щодо рівнозначності як російської так і польської окупацій, добре демонстрував лист до військового міністра від 31 березня 1920 р. “Коли я робив умову з поляками, – писав він, – то мав на увазі визначним політичним актом розпочати боротьбу серед нашого громадянства з його нахилами до порозумінь з Москвою, яку вважаю за історичного і вічного ворога нашого. З історії ми знаємо, що поляки – кепські колонізатори і їхня експансія на схід, на потязі цілих віків нічого не дала” [202, с. 532].

Слід зазначити, що Варшавський договір – це найбільш дискусійне питання в історіографії, об’єкт дошкульної критики С. Петлюри. В останні роки до проблеми Варшавського договору зверталися А. Копилов, Б. Гудь, В. Голубко, І. Срібняк, М. Кучерепа, С. Литвин, М. Литвин. Так А. Копилов, посилаючись на працю С. Шелухіна “Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року” [271], у якій автор назвав цей договір “злочином, за який Україна заплатила своєю свободою і кров’ю своїх синів”, трактує, його як помилку і прорахунок С. Петлюри у зовнішній політиці. [161].

Тогочасний діяч, відомий дипломат, історик та публіцист О. Шульгин у 1920 р. писав: “...українсько-польська комбінація і весь напрям нашої політики був викликаний тою реальною ситуацією, яка утворилася зараз на Україні. В даний момент жодного іншого виходу не було, і тому наше громадянство і уряд пішли на цей новий союз і на ті жертви, які з ним зв’язані.” [274, с. 383]. Даючи оцінку договору Пілсудського-Петлюри він писав: “Це було цілою революцією в тодішній нашій закордонній політиці, і треба було мати великої громадської мужності, щоб на неї зважитись. Симон Петлюра цю мужність мав...”[275, с. 175].

Двозначну позицію на договір Петлюри – Пілсудського мали представники Української Народної Трудової Партії (УНТП). У редакційній статті “Конфлікт двох засад” “Громадська думка” стверджувала, що Варшавською угодою Директорії з Польщею “пороблено вступ до нового Андрусєва, а річка Збруч стала символом роздвоєння України, частинним переченням ідеалу нації, стала пропастью, яка ділить Галичан і Наддніпрянців”. [44] Все ж трудовики вважали, що з теоретичної точки зору має рацію Петлюра, який бореться за державну незалежність частини України, яка в подальшому могла б “становити базу для всіх починань у напрямі з’єднання українських земель”. І в цьому контексті “з болем в серці треба годитися на останній, повільний похід до вершин національного ідеалу”. [42]

Професор В. Голубко писав, що зазначена угода стала пробним каменем української державницької ідеї. Саме тоді національно свідоме українське суспільство постало перед вибором двох фундаментальних для нашої політики пріоритетів – державності та соборності. [106, с. 17].

Дуже цікаву думку висловив польський історик М. Дзевановський. Варшавський договір він визначає як намагання забути минуле і відкрити нову, позитивну фазу в польсько-українських відносинах; як продовження політики, розпочатої ще в Гадячі. [282]. Професор Б. Гудь наголошує на необхідності написання аналітичних досліджень, які б розробляли тему українсько-польського конфлікту новітньої доби, звертаючи увагу на його глибинні корені, долаючи таким чином “зачароване коло” пошуку винних в українсько-польському протистоянні [116].

На наш погляд, польсько-українську угоду можна трактувати як далекоглядний тактичний розрахунок керівника Директорії з метою організації антибільшовицької війни та подальшим рівноправним врегулюванням територіальних стосунків з Польською державою [166].

Через клопотання Головного отамана, Пілсудський дав дозвіл на формування із інтернованих галичан 5-ї Херсонської дивізії. У його листуванні із керівником польської держави читаємо: “З огляду на те, що Східна Галичина ще не

загоєна рана, для її населення як польського так і українського я вважав би потрібним загоїти її мудрими державними засобами. Я не хотів би, щоб ця частина українського народу стояла осторонь і була ізольована від участі у цій боротьбі” [200, с.268].

25 квітня 1920 р. розпочався спільний похід українських та польських військ проти російських більшовиків. У відозві до народу (Дод. Н) керівник збройних сил та держави УНР говорив: “Польський нарід...признав самостійність твоєї Республіки і твою державну незалежність...Польська республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими большевиками-окупантами...” [212, с. 51]. Окрилені закликами керівників української та польської держав, війська на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком 6 травня переходять у наступ в районі Ямполь. З привітаннями перших успіхів сюди прибуває Петлюра і, заручившись підтримкою Пілсудського, продовжує мобілізацію до республіканських військ. За підрахунками В. Голубка та Б. Гудя, армія УНР нараховувала близько 20 тис. багнетів, польське військо налічувало 44 тис. піхотинців та 6 тис. кавалеристів [114, с. 28]. Переможну національно-визвольну ходу республікансько-польської армії забезпечила блискавичність її ударів. За словами С. Литвина “більшовицький фронт був прорваний і деморалізований. Головний удар був завданий по 12-й армії, яку цілковито розбито, і вона без опору відступила аж до Дніпра. 14-а армія, чинячи спротив, з боями відступила на схід. 7 травня 1920 р. союзницькі війська здобули Київ” [173, с. 374].

17 травня до Вінниці прибуває уряд УНР, де Петлюра урочисто виголошує подяку Пілсудському за братерську допомогу у боротьбі українців за волю [91, с. 164]. 24 травня керівник української держави та уряд повертаються до Києва. Приймаючи парад на Софіївській площі, Головний отаман закликав розгромити ворога та негайно відновити розбудову української державної незалежності [200, с. 282]. Відразу було анульовано закони Радянської України та денікінського уряду та прийнято близько 240 наказів, постанов, розпоряджень, що торкалися усіх сфер державного життя [5, арк. 19]. 26 травня новосформований уряд В. Прокоповича

заявив про наміри відбудови народного господарства України, налагодження фінансового становища країни, відновлення діяльності місцевих органів влади тощо.

Наведені приклади свідчать про те, що за умов війни керівник УНР – С. Петлюра наполягає на необхідності продовження державотворення і пропонує скликати тимчасовий парламент, позаяк військові умови не давали змоги зібрати вищий законодавчий орган України [179, с. 213-214]. Крім того, Петлюра наполягав на розробці нового проекту конституції, відстоював ідею запровадити в Україні народне представництво – парламент, обраний на підставі загального виборчого права. За ініціативою Петлюри, уряд утворив комісію для вироблення Конституції УНР, котру очолив А. Ніковський. Провівши 39 засідань, зазначена комісія ухвалила текст проекту основного закону української держави і вручила її Головному отаману [6, арк. 65].

Проте, намірам утвердження державної самостійності України здійснитися не судилося. На заваді стала поведінка польських вояків на українських землях. Польська армія, замість підтримання гасла визвольної місії, поводила себе як окупаційна навала. За словами Б. Гудя та В. Голубка, Пілсудський згодом пригадував про поведінку познанських полків: “З цими негідниками не навоюєш. Мене повідомляють, що вся смуга, якою ми проходимо, готова спалахнути і повстати проти нас” [114, с. 29]. Використовуючи ці негаразди, більшовицька армія чисельністю близько мільйона солдатів, 5 червня перейшла у контрнаступ. Перетнувши фронт на ділянці Канів – Біла Церква, Перша кінна армія С. Будьонного розгорнула шалений наступ і завдала поразки польським військам. 10 червня Київ знову став більшовицьким. Уряд з державними установами перемістився спочатку до Проскурова, згодом до Кам’янця-Подільського, а 14 липня, покинувши територію України, виїхав, через Станіслав, до польського Тарнова.

Намагаючись компенсувати відступ поляків, армія УНР, відступаючи, завдала відчутних втрат ворогові під Копайгородом, Лучинцем, Озаринцями. Показовою була відозва С. Петлюри “До населення Поділля” від 8 липня 1920 р., у

якій говорилося: “Сьогодні я з урядом УНР перебрав від поляків цивільну та військову владу на Поділлі. До нашого народу повертається його рідна влада” [202, с. 223].

Наприкінці липня Окрема кінна дивізія республіканців завдає поразки більшовикам в районі села Сидорова, але наростаючий відступ польських військ знівелював цю стратегічну ініціативу. Як наслідок, армія УНР змушена перейти Збруч і вступити на територію Галичини. На землях західної України, користаючи офіційний дозвіл Пилсудського, Петлюра розгорнув бурхливу діяльність щодо поповнення збройних лав армії УНР за рахунок мешканців західноукраїнських земель. У листі до військового міністра він писав: “Польський уряд не повинен заважати вступу галичан до нашої армії” [202, с. 225]. Про те ж саме йшлося у відозві Петлюри до українського населення Галичини, опублікованого в липні зазначеного року. За словами С. Литвина, в ньому говорилося про заклик Головного отамана “зголошуватися до українських запасних бригад в Тернополі, Теревовлі, Чорткові, Станіславові, або інших українських військових команд, щоб збільшити ряди для вирішального бою з москалями” [173, с. 379].

Проте, перелічені заходи постійно наштотувалися на гальмування з боку польської військової та цивільної адміністрацій. Після невдач на більшовицькому фронті, поляки приходять до розуміння необхідності укладення миру з росіянами, розділивши між собою українські землі. Про сепаратні наміри поляків Головний отаман добре знав, відтак писав у листі до Пилсудського: “Я гадав, що глибоко помиляються ті, хто надає тимчасовим успіхам ворога вирішальне значення і вважає для себе потрібним починати з ним мирні переговори. Разом з тим, я не вважаю стратегічного положення союзних армій таким лихом, щоб воно навіяло безнадійність чи безвихідність становища” [201, с. 366]. Доходить до того, що Петлюра намагався впливати на поляків через держави Антанти, звернувшись до її Головного командування з проханням активізувати польські дії у напрямку виконання умов Варшавської угоди [173, с. 380]. Алі ці намагання, здебільшого, ігнорувалися. 16 липня 1920 р на зустрічі у Замості Пилсудський говорив: “Польща сама залежна від допомоги Антанти, Європа не схвалює проукраїнську політику

Речі Посполитої” [173, с. 380]. Тому, підтримувані західноєвропейськими політичними лідерами поляки, фактично, припинили допомогу українській республіканській армії і після перших поразок, швидко забули про обіцянки братерської допомоги.

Намагання Петлюри рішуче діяти за будь-яких обставин, наглядно ілюстрував його лист до А. Лівіцького від 24 серпня 1920 р. В посланні говорилося: “В такому становищі армія не може бути довго. Поляки не дають постачання. Коли так буде продовжуватися армія буде самовільно брати: ексцеси і зловживання неминучі. Якщо на протязі певного числа днів я не отримаю відповіді – буду вважати себе вільним від обов’язків супроти польського командування” [201, с. 366].

А тим часом, більшовицькі війська С. Будьонного та М. Тухачевського розгортали наступ. На варшавському напрямку, за даними В. Савченка, їх збройні сили представляли 27 піхотних, 3 кінні дивізії та 2 артилерійські полки, загальною чисельністю 150 тис. багнетів та шабель [217, с. 101]. Як звикло, маскуючись за комуністичною доктриною, у Москві вже формувався уряд на чолі з Ф. Дзержинським. Перед “совітами” замайоріла можливість повернення Польщі до складу російської держави, яку вони не збиралися втрачати. Як наслідок, нависає загроза над незалежністю Польської держави. Незважаючи на стійкість армії УНР над Дністром, більшовики 10 серпня форсували р. Стрипу, а 16 серпня Західний Буг. Проте, 16 – 17 серпня польські дивізії розбивають більшовицькі війська під Варшавою. Хоча польський народ прозвав цю перемогу “чудом на Віслі”, насправді чудо сталося під Замостям, де українськими військами було створено таку можливість. Потерпівши поразку під Львовом, Будьонний мав намір обхідним маневром через Люблін, вийти до Варшави. Запеклі бої під Замостям 2 вересня, перервали його плани і стали для більшовиків фатальними. В урочищі Комарів відбулася найбільша кавалерійська битва ХХ ст. Зазнавши нищівної поразки, російсько-більшовицькі війська змушені відійти у напрямку до Володимир-Волинського. Польську державність спільними зусиллями поляків та українців було врятовано, чого не скажеш про державність України.

Розгортаючи наступ, Армія УНР 15 вересня форсувала Дністер, 18 вересня Збруч, 19 вересня звільнила Тернопіль, 10 жовтня – Коростень та Жмеринку, 24 жовтня – Вінницю. Польські війська, у цей час, досягають Коростеня. Таким чином, фронт зупинився за 150 км. від Києва. Наступ був настільки блискавичним та вдалим, що серед польсько-українського командування ходили розмови про можливість захоплення Москви і ліквідації більшовицького режиму як такого.

На заваді таким далекоглядним планам стали внутрішньопольське політичне та економічне становище та пробільшовицька політика держав Антанти. Виснажена семирічною війною, перелякана більшовицьким наступом, антиукраїнська Польща не хотіла війни з Росією. Остання відбувалася лише завдяки прихильному ставленню Ю. Пілсудського, підґрунтям якого було, далеко, не прагнення братерської допомоги. Перебуваючи у стані розрухи більшовики, теж прагнули перемир'я. Не усвідомивши до кінця суті комуністичної загрози та не надавши значення ідеї “всесвітньої революції”, західна Європа також наполягала на укладення польсько-більшовицького миру.

Під тиском Антанти, 12 жовтня 1920 р., між Польщею та Радянською Росією у Ризі було підписано угоду про припинення бойових дій, чим порушено умови українсько-польського договору у Варшаві. Далися взнаки обіцянки англійського прем'єра Д. Ллойд Джорджа усілякої допомоги Польщі.

9 листопада бойові дії було припинено і встановлено кордон між Польщею та Радянською Україною по р. Збруч і далі через західну Волинь до впадання Горині у Прип'ять. Українсько-польський військово-політичний союз розпався, залишивши УНР на одинці з більшовиками.

Петлюра боляче переживав зраду поляків. За словами І. Мазепи, він застав Головного отамана у пригніченому стані та побачив в його очах тривогу за щодо подальших перспектив нашої боротьби [179, с. 213-214]. Проте, будучи справжнім державним будівником, Петлюра, зібравши волю в єдиний кулак, 31 жовтня видає розпорядження Голові ради народних міністрів перевезти весь державний апарат до Кам'янця-Подільського “для розпочаття широкої роботи на терені України” [202, с. 296]. 8 листопада в Ялтушкові, за керівництва С. Петлюри, відбулася державна

нарада, яка запланувала загальний наступ на більшовиків і звернулася до українців із закликом до всенародного повстання [179, с. 63-64].

Намагаючись знайти нового союзника, Петлюра звертає погляди на наступника А. Денікіна, білогвардійського генерала П. Врангеля. Проте, останній настоював на одноособовому командуванні військами УНР, а значить ставив під сумнів державну незалежність України. Тому до порозуміння між українськими військами та білогвардійцями так і не дійшло.

10 листопада більшовицькі війська проривають фронт у районі Бар – Могилів і завдають республіканським військам нищівної поразки. Тижнем пізніше у волинському містечку Фрідріхівці було прийнято рішення про загальний відступ та евакуацію військ та державних установ за Збруч. Непереможність армії УНР Петлюра засвідчив у листі вищим урядовцям України такими словами: “Головною причиною військової невдачі є брак набоїв і амуніції. Армія, розстрілявши набої, відступила, щоб зберегти свою єдність, а в майбутньому боєздатність” [202, с. 313]. Таким чином, і цю поразку Головний отаман розглядав як тимчасову, готуючись до подальших боїв за державну самостійність України.

Але на заваді останній, вже вкотре, стала антиукраїнська міжнародна політика чільних країн західної Європи. 18 березня 1921 р. в Ризі було укладено мирну угоду за умовами котрої Польща та Росія розділили українські землі між собою, звівши нанівець справу відновлення державної незалежності України. Її поразка не стала наслідком неспромоги українського народу самостійно керувати політико-економічним життям на власних землях, а швидше результатом виснаження збройних сил УНР в умовах постійної ворожої облоги та міжнародної ізоляції. Навпаки, очолюваний С. Петлюрою, патріотично налаштований народ України продемонстрував незламну жагу до волі, здібність поборотися за неї своїми силами, високу національну свідомість та стійкість у ході бойових дій. Українська національно-визвольна боротьба 1917 – 1921 рр. створила можливість для проголошення незалежності для багатьох сусідніх держав – колишніх колоній царської Росії.

Оцінюючи політичну вагу визвольних змагань українського народу за самостійність, С. Петлюра 22 січня 1923 р. у відозві до краян скаже: “Народе український! В непевний час, коли культурі Європи загрожувала руїна, тільки вища влада Твоя боронила її від жахливої навали московських більшовиків” [200, с. 290]. Ці слова якомога краще ілюструють Петлюру як значну військово-політичну постать із яскраво вираженим українським державницьким мисленням.

Підсумовуючи сказане вище, авторка дійшла до таких висновків. Військово-дипломатична діяльність С. Петлюри на завершальному етапі боротьби УНР за незалежність була ключовим вектором розгортання усієї національно-визвольної боротьби українського народу за державну незалежність. За умов більшовицько-білогвардійської військової блокади, антантівської міжнародної облоги, чисельних зрад як однопартійців так і польових командирів УНР, фактичного розпаду Директорії та постійної зміни урядів, прикінцевого зречення галичан, Головний отаман змушений монополізувати військово-політичну владу не у власних амбіційних цілях, а з єдиною метою – збереження державної самостійності України.

Знаходячись у вимушеній еміграції, Петлюра розгортає широку дипломатичну діяльність, направлену на доформування республіканської армії, визнання світовою спільнотою української самостійності та укладення українсько-польського військово-дипломатичного союзу. Глибокі державницькі переконання керівника Директорії змусили його піти на значні територіальні поступки Варшавської угоди, чим вибороти для України можливість подальшої збройної боротьби проти смертельного ворога – російського більшовизму. Проте, антиукраїнські настрої у Польщі, міжнародна ізоляція Української народної республіки, білогвардійська непоступливість залишили армію УНР один на один із російським самодержавством, відтепер вміло закамуфльованим комуністичною доктриною.

Вичерпавши себе матеріально, але не морально, керовані Петлюрою республіканські війська змушені залишити терени східної України з надією швидко переформуватися, доозброїтися і продовжити самостійну війну з більшовиками до

переможного закінчення. Однак польська сепаратна угода із російськими комуністами унеможливила подальше розгортання бойових дій, а відтак поклала край державним сподіванням українців. Визвольні змагання українського народу зазнали поразки, створивши для більшості європейських народів можливість особного національно-державного розвитку та створивши буфер між цивілізованим демократичним світом і тоталітарним комуністичним режимом.

3.4. Розробка основ національної військової доктрини

Ключовим чинником, котрий забезпечував можливість розгортання українського державного будівництва на всіх його етапах упродовж 1917 – 1921 рр., було формування та розбудова збройних сил УНР. Воно знаходилося у нерозривному зв'язку із державотворчими процесами, які були визначальним підґрунтям національно-визвольної боротьби українського народу періоду визвольних змагань. Відтак, відродження збройних сил України стало одним із вирішальних факторів зміцнення державницького напрямку в антибільшовицькій боротьбі українства.

Становлення основ національної військової доктрини у політичній діяльності С. Петлюри, розпочинається із його відмови від вкрай небезпечного переконання політичних очільників Центральної ради щодо недоцільності формування та розбудови республіканських збройних сил.

Поступове формування у світогляді Петлюри першочерговості армієтворчої тенденції, наглядно засвідчує його інтерв'ю кореспондентові газети “Народна воля” від 22 жовтня 1917 р. Генеральний секретар говорив: “Українські солдати змінилися дуже сильно за декілька місяців революції. Збільшилася свідомість в національних та політичних справах.” [51] Особливо інформативними, з цього приводу, були військові з'їзди 1917 – 1918 рр., де відбувався процес переформатування окремих частин російської монархічної армії в українські республіканські збройні сили. Петлюра неодноразово заявляв, що тільки боєздатна регулярна армія із патріотично налаштованим керівним складом може надійно захищати інтереси республіки [4, арк. 8-9].

Військові переконання Петлюри знайшли своє фактичне вираження у другій половині листопада 1917 р. За його наказом розпочинається формування в Києві двох Сердюцьких дивізій, загальною чисельністю 15 тис. вояків, що стали зародком армії УНР та її першими регулярними частинами. 17 грудня генеральний секретар військових справ С. Петлюра, обминаючи Центральну Раду та уряд,

затвердив “Статут Української Народної Армії”, який став наріжним каменем у будівництві регулярної Армії УНР. Вмотивовуючи своє рішення Петлюра стверджував: “Поки інші сусідні народи, що оточують Україну, не скасують своїх армій і можуть загрожувати незалежності України, доти Україна мусить мати сильну армію настільки, щоб відбити можливі напади на республіку і охороняти свою свободу” [52]. Наступним був перелік із 32 параграфів, у яких описувався військово-адміністративний та побутовий устрій українського війська, настільки детальний, що дозволяє розглядати Петлюру не тільки як фундатора українських збройних, але й як ретельного укладача порядку їх організації в умовах державної самостійності України. Згідно з його точкою зору, єдиною силою, для підтримки дисциплінарного порядку в армії повинні стати суди. Усі збройні сили зобов’язані мати єдину військову форму, зразки якої затверджувалися у законодавчому порядку тощо [52].

Не менш важливим елементом у закладення підвалин національної військової доктрини були погляди С. Петлюри на місце збройних сил у системі загальнодержавного будівництва. Наявність регулярних, боєздатних військових частин, за переконаннями Петлюри, є ознаками справжньої незалежності Української народної республіки. “Військо, – наголошував він, – захисник і оборонець держави: воно стоїть на варті її цілості, честі, добробуту населенні і слави; воно охороняє мирну працю люду.” [201, с. 43]. На свідоме переконання Петлюри без посиленої суспільної уваги, підтримки та жертвовності тут не обійтися: “ціна крові і жертв, що ними купується мир та добробут нації, завжди буде меншою, коли раніше думають про відповідальну роль війська.” [197, с. 291].

Впродовж короткого півторамісячного відтинку часу, незважаючи на спротив, саме завдяки зусиллям Петлюри, вдалося створити національні збройні формування, які постали наприкінці 1917 р. як реальна військова сила. За даними С. Литвина, чисельність українських військ, що були на боці Центральної Ради, становила майже 400 тис. осіб, з них 180 тисяч в українізованих частинах на фронті, 150 тисяч в тилкових гарнізонах і 60 тисяч в загонах Вільного козацтва [172,

с. 26]. Як бачимо, перші цеглини у фундамент розбудови українського війська заклав саме його керівник.

Були сформовані вищі органи військового управління: Генеральний військовий секретаріат, Генеральний штаб, Всеукраїнська військова рада і військові ради різних рівнів на місцях. Створення Українського фронту і призначення для нього відповідних начальників завершили процес формального підпорядкування частин колишньої російської армії на території України урядові УНР. Два військові округи – Київський та Одеський також підпорядковувалися українській владі. Почали працювати українські військові школи для підготовки національних військових кадрів. Розгорталася спроба запровадження військових статутів.

Петлюра ясніше від інших розумів і висловлював державницькі принципи будівництва війська і вимоги до нього в революційному процесі, що й зумовило його конфлікт з іншими чільними керівниками УНР. Як наслідок, 18 грудня 1917 р. він покидає урядовий пост, усе ж твердо вірячи в необхідність національних регулярних збройних сил.

Протигетьманське повстання у листопаді – грудні 1918 р. знову поставило С. Петлюру до вищого керівництва у складі Директорії УНР як Головного Отамана республіканських збройних сил. Коли згодом, втративши будь-яку надію на успіх подальшої боротьби, зійшли з політичної арени такі чільні діячі УНР, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал, Петлюра взяв на себе важку ношу не тільки військового, але й державного будівництва української республіки. 11 лютого 1919 р. він звернувся до ЦК УСДРП з листом, в якому писав: “Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі творчі сили нашого краю повинні взяти участь у державній праці, не вважаю для себе можливим ухилитися од виконання своїх обов’язків...” [200, с. 228].

В цей складний період особливу увагу Петлюра звертає не те, щоб військо української армії дотримувалося державної дисципліни. З метою вирішення цього важливого і складного завдання С. Петлюра 13 травня 1919 р. ініціює “Закон про

державних інспекторів”. За словами В. Голубка, на державну інспектуру покладалися обов’язки контролю за благонадійністю військ, нейтралізації в армії такого небезпечного явища, як “отаманщина” [107, с. 138]. Однак, згодом виявилось, що добрі наміри Головного отамана були зведені на нанівець. Позаяк державний контроль за армією змінювався партійним. Оскільки державні інспектори належали до певних політичних сил, то й намагалися заручитися підтримкою відповідних армійських частин у проведенні своєї партійної лінії. Як визнавав генерал М.Капустянський “ці партійні агенти були, здебільшого, люди молоді, малодосвідчені, з малим військовим досвідом, або й зовсім без нього. Їхні впливи прикро відбивалися на боєздатності нашого війська” [150, с. 225].

Підвищене зацікавлення викликає внутрішнє наповнення військової доктрини, започаткованої С. Петлюрою. Йдеться про його бачення ключових чинників та компонентів формування республіканських військ, у площині внутрішньоармійської побудови. Щодо методів організації самої армії С. Петлюра напрацював оригінальні способи її комплектування. При цьому він не дотримувався стандартних зразків царської армії, а враховував українську національну ментальність, її історичне коріння та конкретну ситуацію в країні. Знаходячись у стані постійної війни, Головний отаман відмовився від створення великих армійських з’єднань, а вдався до утворення невеликих мобільних частин, сформованих за “отаманським принципом”. Проте він дуже скоро переконався, що хоча такі загони, в умовах незавершеності комплектування регулярних військ, відігравали важливу роль в обороні держави, все ж не спромоглися стати стрижнем боєздатної армії, в а навпаки руйнували її. Тому вже в квітні 1919 р. він їх розформовує, чим надає армії УНР регулярного характеру. Треба визнати, що отаманщина не виправдала себе і зробила для армії більше шкоди, ніж користі. Як визнавав сам Петлюра “в умовах моєї праці не було фізичної можливості паралізувати шкідливі наслідки в діяльності окремих підвладних отаманів” [201, с. 225] .

Значну увагу при розробці питань національної військової доктрини, С. Петлюра надавав проблемам, пов’язаним із тиловим забезпеченням боєздатної

української армії. При цьому він наголошував на тому, що матеріально-технічне оснащення збройних сил України має залежати від зовнішніх чинників, а тому пропонував розробити плани в “справі забезпечення державної безпеки Української Держави: з’ясувати, які військові підприємства будувати, їх продуктивність, найдоцільніші райони розташування” [201, с. 225]. Поряд із цим, Головний отаман вважав, що ідеал національного військового будівництва повинен полягати в тому, щоб дати “пересічному військовому те, за допомогою чого він міг би задовольнити жагу воєнного знання, що потрібна йому для опанування мистецтва бути вояком”. А для того потрібно дбати про розвиток національної військової науки. Український офіцер, на думку С. Петлюри, щоб стати професіоналом, зобов’язаний постійно стежити за новітнім надбанням світової науки, зокрема, військової літератури [197, с. 291].

У 1920 р., з метою підготувати офіцерів Генерального штабу, у зв’язку з відсутністю умов для їх навчання у вищих військових закладах України, він видає наказ про відкриття прискорених курсів вишколу офіцерів Генерального штабу для оперативної роботи, а також про відрядження за кордон на навчання найздібніших військовослужбовців. Найавторитетнішими за кордоном, С. Петлюра вважав академії генеральних штабів Франції, Польщі та Румунії, тобто держав, військова доктрина і структура збройних сил яких, найбільше відповідали військовій доктрині УНР. [37, арк. 68] З метою підготовки, у максимально стислій термін, молодших офіцерів для армії УНР, у Кам’янці-Подільському діяла спільна юнацька школа піхоти, кінноти, артилерії, де навчалось понад 400 курсантів [107, с. 109]. 29 жовтня 1920 р. Петлюра затвердив умови конкурсу на складання підручників для юнацьких шкіл і переклади іноземної літератури для навчання [37, арк. 282].

Маючи на увазі створення єдиної військової теорії при Генеральному штабі УНР у 1919 р., було сформовано Вишу військову раду, до складу якої потрапили досвідчені фахівці із вищою військовою освітою та значним стажем ведення бойових дій. Це, свого роду, науковий центр, що напрацьовував схеми військового будівництва, визначав вектори його розвитку, узагальнював набутий вітчизняний та світовий досвід, розробляв програми адміністративного, побутового, тилового,

виховного облаштування армії [37, арк. 320]. Втіленням в життя, розроблених радою матеріалів, займався Управління другого генерал-квартирмейстерства Генерального штабу. До його компетенції належало укладання статутів, інструкцій, настанов, теоретичний і практичний вишкіл, організація маневрів, табірних зборів, розробка навчально-виховних планів, проведення перепідготовки військовослужбовців запасу. Структура управління складалася із відділів навчання військ, військово-історичного відділу та сектору освіти офіцерів командного складу Генерального штабу армії УНР. Виняткову наукову зацікавленість викликає робота останнього. Йшлося про організацію та проведення із офіцерами генштабу науково-теоретичних навчань, напрацювання вмінь та навичок планування військових операцій у фронтовому масштабі, що до певної міри, бодай і тимчасового, забезпечувало республіканську армію фахівцями вищого командного складу [37, арк. 419].

Не зайвим підтвердженням державницького підходу Головного отамана до визначення шляхів формування збройних республіканських сил, була система розроблених ним заходів, скерованих на виховання у національному дусі бойових якостей особового складу армії УНР. Це і плекання патріотизму, і гартування сили волі, і формування мужності та почуття відповідальності перед Батьківщиною – чи не найважливіші підвалини морального здоров'я бійця збройних сил незалежної держави. Виключне значення, у цій площині, надавалося пропаганді військових подвигів української історичної минульщини. З цього приводу керівник Директорії говорив, що в історії України “є стільки лицарського, величавого і приваблюючого, поруч з тяжким та трагічним, що воно викликатиме найбільші емоції в душі вояка і збуджуватиме найшляхетніші струни в його душі” [197, с. 101].

Прискіпливу увагу Головного отамана викликала доармійська військова підготовка. Серед першочергових заходів він підкреслював виняткову важливість фізичного виховання населення та запровадження його до шкільних програм як обов'язкової дисципліни. А також організації ознайомчих військових курсів для школярів, популяризації військової справи у юнацькому середовищі, створення

цивільних товариств сприяння армії, котрі б забезпечували нерозривний зв'язок між армією та населенням [197, с. 294].

З іменем Головного отамана військ УНР С. Петлюри нерозривно пов'язана історія створення нагородної системи. Як військовий, політичний і державний діяч він добре розумів важливість фалеристичних пам'яток (орденів, медалей, нагрудних знаків), які мали, з одного боку, слугувати ствердженню ідеї державності і незалежності, з іншого – були виявом вдячності держави до своїх громадян, які своєю працею та військовою звитягою відстоювали її право на існування. Так закон від 24 січня 1919 р. проголошував заснування в УНР особливих відзнак – “Республіки” (2-ох ступенів) та “Слова України” (2-ох ступенів). [123, С. 8-9] Та вони не були виготовлені і тому ними не нагороджували. Одночасно велася підготовка до заснування медалі “Відвага”. Генеральний штаб Армії УНР, внівши зміни в проекти ордену Республіки у серпні 1919 року, запропонував заснувати замість ордену Республіки і медалі “Відвага” бойовий орден і медаль чотирьох ступенів з назвою “Республіка”.

15 травня 1920 р. Рада народних міністрів доручила військовому міністрові внести законопроект про військовий орден, що згодом одержав назву Залізний хрест, яким нагороджували учасників Зимового походу. Встановлено нагороду 19 жовтня 1920 р. наказом Головної команди Війська і Флоту Української Народної Республіки за підписом Голови Директорії та Головного Отамана Армії УНР С. Петлюри. Нагородження розпочалося в кінці 1920 р. Знак ордену під №1 одержав генерал М. Омелянович-Павленко. Залізним хрестом було нагороджено 3-4 тисячі вояків української армії.

Після трагічної загибелі Голови Директорії УНР та Головного Отамана Армії УНР Симона Петлюри 22 травня 1932 р. запровадити відзнаку на його честь - Хрест Симона Петлюри Автором остаточного проекту хреста Симона Петлюри став геральдист і художник М. Битинський.

Відомий галицький громадський і політичний діяч Степан Томашівський у праці “Під колесами історії”. піддав критиці військову діяльність Петлюри. Він писав: “Що дало Петлюрі моральне право посягати на найвищу військову владу?”

Чому українське громадянство задовольнило цю амбіцію та цілі чотири роки бачило в Петлюрі олицетвореного генія озброєної України... Бо ж за весь час свого начальства не виявив він найменших признаков справжнього вояцького духу, військової організаційної здібности, не згадуючи навіть про який-небудь стратегічний талант, або хоч би деякі прикмети воєнної тактики. Навпаки, всі об'єктивні свідоцтва про міліарну діяльність Петлюри стверджують однодушно повну ділову нікчемність головного отамана, теоретичну не кваліфікованість і практичну бездарність..." [253, с. 64].

Закиди Петлюрі щодо відсутності військового фаху дещо втрачають свою переконливість в процесі аналізу його праць на військову тематику, які відрізняються глибоким аналітичним змістом та масштабно-стратегічним мисленням. У них порушено цілу низку концептуальних питань національного військового будівництва. По суті, викладено військову доктрину, піддано всебічному аналізу набутий історичний досвід. Досить назвати статтю "Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі". У ній висвітлюються складні теоретичні проблеми, які, здавалося, б під силу лише високоосвіченим військовим теоретикам професіоналам, а саме: про роль армії в державі, про взаємовідносини держави і війська, про взаємозв'язок військових і політичних чинників, про значення оборони шляхів, про організацію певних галузей промисловості для пристосування їх до військових потреб, про підготовку нації до оборони своєї Батьківщини та про роль у цій справі вільного українського слова і військової літератури зокрема. У статті він з'ясовує питому вагу військового чинника в будівництві держави взагалі і української зокрема. Квінтесенція його теорії звучить наступним чином: "Нація повинна зрозуміти вагу ідеї оборони Батьківщини, бо від того, чи іншого усвідомлення її залежить життя або смерть державного існування нації" [201, с. 18].

Як політик та державний діяч, С. Петлюра значну увагу приділяв розробці стратегічних питань з огляду на геополітичну ситуацію в Україні. Позаяк, перманентним ворогом української державності Головний отаман, небезпідставно, вважав Росію, він акцентував увагу на тому, що "розважлива оцінка географічного

положення України і стратегічної оборони кордонів її, висуває перед українською політикою завдання шукати опертя на системі політичних зв'язків з тим державами, що матимуть певні інтереси на Чорному морі, або в його басейні” [197, с. 281]. Відтак, він не виключав можливості укладення військово-політичної коаліції держав балтійсько-чорноморського регіону. За стратегічними міркуваннями Петлюри, це могли бути Україна, Польща, Латвія, Литва Грузія, Азербайджан [225, с. 24-25]. Як свідчило розгортання політичних подій, пов'язаних із визвольними змаганнями українського та сусідніх народів, певні кроки у цьому напрямку робилися. Наприклад, 15 січня 1921 р. представники дипломатичних місій УНР, Фінляндії, Естонії, Литви та Польщі підписали військову конвенцію, заклавши підвалини майбутнього військово-політичного союзу проти більшовицької Росії [283, с. 300].

Згідно з міркуваннями С. Петлюри, стратегія повинна бути тісно пов'язаною із усією державною політикою, котра, у свою чергу, мусить бути продуманою, вмотивованою, послідовною і сталою. “Мистецтво стратегії, – писав він – має діло з кров'ю людською, йде через трупи і руїну матеріальних цінностей. Струн і можливостей її не можна натягувати без кінця і краю, як не можна їх постійно ставити на новий лад” [197, с. 282].

Наслідком зазначеної стратегічної позиції Головного отамана, стало формування наступального вектору її військової доктрини. Взявши до уваги ключову мету збройної боротьби армії УНР – здобуття незалежності України, можна зроби висновок, що Петлюра більше схилявся до цієї військової стратегії. Перебування в облозі чотирьох фронтів – більшовицького, польського, білогвардійського та антантівського, зробило її єдино можливою. За словами керівника Директорії, підпорядкуванню наступальній тактиці повинна підлягати “кожна проблема української політики”. З цією метою країна зобов'язано піклуватися про будівництво доріг, залізничних сполучень, магістральних комунікацій, а також тимчасово мілітаризувати промисловість країни” [197, с. 282]. За задумом Петлюри реалізація військової доктрини УНР повинна здійснювати у два етапи: звільнення території УНР від чужоземних загарбників та подальше

розбудова державної військово-політичної стратегії. Цей аргумент так само виступає на боці наступальності військових планів Головного отамана.

Політико-економічним стрижнем української державності, на основі якого Петлюра вибудовував військову доктрину, він, оправдано, вважав східну Україну, де було зосереджено головний промисловий потенціал країни. Зміцнення народного господарства УНР, на думку Петлюри, є визначальним фундаментом утвердження як армії, так і державного потенціалу республіки. Торкаючись цієї проблеми він говорив: “Стане дійсною українська держава над Чорним морем і на обох берегах Дніпра, тоді питанням тільки часу буде реалізація ідеалу соборності земель українських і об’єднання їх біля державного першоджерела” [201, с. 312].

Позаяк, боротьбу за звільнення від більшовиків 1920 р. розпочинає малочисельна, проте регулярна армія, Петлюра намагався уникати організації великих фронтів та проведення масштабних битв. В такому випадку діяльність армійських з’єднань та поповнення їх свіжими силами, за задумом командувача, повинна відбуватися в межах невеликих республіканських повстанських загонів, які б діяли під керівництвом командування армії УНР. З цією метою, 27 вересні 1920 р., Петлюра затвердив положення “Про організацію повстання на Правобережній Україні”. Згідно з його положеннями, згадана територія розділялася на округи, в межах яких діяли окремі частини республіканських військ, на чолі із військовими командирами армії УНР [201, с. 259-260].

Таким чином, ключове підґрунтя військової доктрини Української Народної Республіки створив найвизначніший її керівник – С. Петлюра. Йому належала концепція як військово-адміністративної структури збройних сил молодій республіці, так і напрацювання та реалізація їх стратегічних і тактичних підвалин. Його зусиллями розпочалася трансформація українських частин царської армії у військові сили незалежної української республіки. Він утворив перші регулярні збройні зағони УНР, що стало прикладом для формування боєздатного республіканського війська. Будучи очільником військових інституцій УНР на всіх етапах визвольних змагань, Петлюра здолав хибне переконання щодо недоцільності утримання регулярних військ, доклав найбільше зусиль для

перетворення розрізнених повстанських загонів у керовані з єдиного центру, діючі на постійній основі, збройні частини республіканців. Його перу належала та з його ініціативи розроблена практика і теорія організації збройних сил УНР, як єдиного захисника інтересів української державності.

Зазначена військово-політична концепція С. Петлюри, програма та ідеологія відповідали потребам державотворчої парадигми українства. В узгодженості політики та військової стратегії, всебічної підготовки армії та населення до військової служби Головний отаман вбачав запоруку успіху у боротьбі за утвердження незалежної соборної української держави.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення і вирішено наукове завдання, яке полягає у висвітленні особливостей та виявленні тенденцій військово-політичної діяльності Симона Петлюри в умовах боротьби за українську державність під час панування Центральної ради, Директорії, антибільшовицьких воєн та українсько-польської співпраці. В результаті авторка прийшла до висновків:

1. Значна кількість наукових праць, присвячених історії Української народної республіки та місця і ролі С. Петлюри у ході визвольних змагань, оцінки його військово-політичної діяльності не знайшли всебічного висвітлення, а тому залишаються полярними і сьогодні. З'ясовано, що низка наукових праць, в яких розглядаються внутрішня та зовнішньополітична діяльність Петлюри, не позбавлена компартійних стереотипів “радянської” доби, однобоко трактується його історична постать, свідомо применшується роль Головного отамана та керівника Директорії в процесі відновлення державної самостійності України.

2. На початковій стадії розгортання української національної революції Симон Петлюра належав до лівого крила її політичної палітри. Будучи у лавах УСДРП, він дотримувався усіх її програмних документів, політичних цілей щодо питань національного самовизначення України на автономних засадах у складі демократичної федеративної Російської республіки. У цей період, на відміну від колег по партії, його захоплював військовий аспект державного будівництва як результат глибокого усвідомлення його виключної значущості, особливо в умовах гострого військово-політичного протистояння. Він розглядав імперську армію як проміжний етап переходу від загальноросійської армії, через екстериторіальні частини, до формування останніх за принципом національної ознаки, тобто до комплектування регулярних, боєздатних збройних сил Української Народної Республіки.

3. Упродовж головування в УГВК С. Петлюра виявив себе ініціатором і талановитим організатором українського державотворення, особливо у сфері

військового будівництва. Завдяки його старанням вдалося закласти підвалини регулярної армії УНР, досягнувши трансформації українізованих частин царської армії у територіальні війська українського республіканського війська. Ключовим вектором його діяльності була не лише військова реалізація, але й політична доцільність, започаткованої ним справи. Протягом літа – осені 1917 р. політичні та мілітарні погляди Петлюри зазнають помітної корекції. Він приходить до висновку, що слід відмовитися від концепції щодо заміни регулярних збройних сил загонами народної міліції та іншими цивільно-воєнізованими добровільними загонами. Широко обстоюючи ідею негайної розбудови регулярної української армії, сформованої на підставах загального призову та всенародної мобілізації, Симон Петлюра зайняв чільне місце серед політиків вищого державного рангу української республіки.

4. Державницькі якості С. Петлюри у повною мірою виявилися у ході першої українсько-більшовицької війни. Хоч у цей період він не посідав державних посад, а відтак не ніс відповідальності за отриману поразку, однак відігравав важливу роль в організації оборони республіки. У найкритичніший момент, зумів організувати одну з найбільш боєздатних частин армії УНР – Гайдамацький кіш Слобідської України. У ході безпосереднього командування бойовими діями, виявив якості воєначальника здатного до прийняття неординарних рішень, а також доброго психолога, який розумів почуття своїх підлеглих. Саме в цей період його ім'я стало назавжди асоціюватися в широких народних верствах, зрештою як і серед ворогів, із культом української збройної сили. С. Петлюра проявив себе і як принциповий політик, який завжди відстоював свої погляди, але в водночас ніколи не ставив їх вище державних інтересів.

5. С. Петлюра був фактичним керівником антигетьманського виступу. Він провів низку заходів, скерованих на формування регулярної армії УНР, що уможливила переможний перебіг подій. Серед них численні універсали, директиви, відозви, накази, котрі ставали важливими чинниками та компонентами трансформації розрізнених, не завжди керованих, часто політично різновекторних, селянсько-робітничих воєнізованих загонів у боєздатну, регулярну, вишколену,

ідейно налаштовану армію Директорії. Симон Петлюра досить чітко усвідомлював власну будівничу місію як фундатора держави та армії. Проте, державотворчі та армієбудівничі зусилля Петлюри постійно наштовхувалися на політичну розбіжність, незрозуміння, а подекуди і задрість керівних очільників Директорії і передусім В. Винниченка. Політична та особиста конфронтація між чисельними українськими партіями, союзами та угрупованнями була живильним джерелом політичного безладдя, постійних заколотів, зрад та бунтів, що нівелювало старання Петлюри організувати боєздатні військові сили УНР.

6. Вплив Головного отамана на планування військових операцій у ході другої українсько-більшовицької війни був ключовим, а відтак носив визначальний характер. Це не дозволило Директорії втратити остаточно владу та не скоритися більшовицькій навалі. На той час монополізація влади у його руках носила вимушений та тимчасовий характер і привела до покращення військового становища армії УНР на фронтах. Вузьке коло однодумців добре розуміло державотворчу безкомпромісність Головного отамана і тому біля нього гуртувалися ті, хто мав силу волі йти до переможного закінчення війни.

7. Військово-дипломатична діяльність С. Петлюри на завершальному етапі боротьби УНР за незалежність була ключовим вектором розгортання усієї національно-визвольної боротьби українського народу за державну незалежність. За умов більшовицько-білогвардійської військової блокади, антантівської міжнародної ізоляції, чисельних зрад як однопартійців, так і польових командирів УНР, фактичного розпаду Директорії та постійної зміни урядів, прикінцевого зречення галичан, Головний отаман змушений монополізувати військово-політичну владу не у власних амбіційних цілях, а з єдиною метою – збереження державної самостійності України. Перебуваючи у вимушеній еміграції, Петлюра розгорнув широку дипломатичну діяльність, спрямовану на доформування республіканської армії, визнання світовою спільнотою української самостійності та укладення українсько-польського військово-дипломатичного союзу. Глибокі державницькі переконання керівника Директорії змусили його піти на значні територіальні поступки, відповідно до Варшавської угоди, щоб вибороти для України можливість

подальшої збройної боротьби. Проте антиукраїнські настрої у Польщі, міжнародна ізоляція Української народної республіки, білогвардійська непоступливість залишили армію УНР один на один із російським шовінізмом, відтепер вміло закамуйфльованим комуністичною доктриною. Керовані Петлюрою республіканські війська змушені залишити терени Східної України з надією швидко переформуватися, доозброїтися і продовжити самостійну війну з більшовиками. Однак польська сепаратна угода 1921 р. із російськими більшовиками унеможливила подальше розгортання бойових дій, а відтак поклала край державним сподівання українців.

8. Ключове підґрунтя військової доктрини Української народної республіки створив найвизначніший її керівник – С. Петлюра. Йому належала концепція як військово-адміністративної структури збройних сил молодій республіці, так і напрацювання та реалізація їх стратегічних і тактичних підвалин. Його зусиллями розпочалася трансформація українських частин царської армії у військові сили незалежної української республіки. Він утворив перші регулярні збройні загоны УНР, що стало прикладом для формування боєздатного республіканського війська. Будучи очільником військових інституцій УНР на всіх етапах визвольних змагань, Петлюра здолав хибне переконання щодо недоцільності утримання регулярних військ, доклав найбільше зусиль для перетворення розрізнених повстанських загонів у керовані з єдиного центру, діючі на постійній основі, збройні частини республіканців. Його перу належала розроблена практика і теорія організації збройних сил УНР, як єдиного захисника інтересів української державності. Зазначена військово-політична концепція С. Петлюри, програма та ідеологія відповідали потребам державотворчої парадигми українства. В узгодженості політики та військової стратегії, всебічній підготовці армії та населення до військової служби, головний отаман вбачав запоруку успіху у боротьбі за утвердження незалежної соборної української держави.

ДОДАТКИ

Додаток А

ВІД ГЕНЕРАЛЬНОГО КОМІСАРА ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ УКРАЇНИ

Постановою Української Центральної Ради мене призначено Генеральним Комісаром Військових Справ України. Подаю сю постанову вищого органу України до відома всіх військових установ, частин і чинів Київської й Одеської Округ, а також південного району Московської Військової Округи.

Як член Генерального Секретаріату Центральної Ради, я в своїй діяльності Генерального Комісара Військових Справ України руководитимусь загальною політикою Центральної Ради й вказівками Генерального Секретаріату.

Як представник революційної військової влади на Вкраїні, здобутої революційними зусиллями, я безупинно стоятиму на стороні охорони інтересів революційної військової демократії на Вкраїні як української, так і неукраїнської. Тому в сучасний прикрий мент для України, кличу всю революційну армію з уродженців України тісно згуртуватися для оборони інтересів революції, для оборони нового ладу й вищої революційної влади на Вкраїні – Центральної Ради й її Генерального Секретаріату.

Всі розпорядження в тилу виходять виключно від Генерального Військового Комісаріату України через командуючих підчиненими округами або їх уповноважених. Приказів, які виходять від кого-небудь, не уповноваженого на се Генеральним Військовим Комісаром України, не треба виконувати. Про такі розпорядження негайно доносити відповідним уповноваженим Генерального Військового Комісаріату України.

Генеральний Коміс[ар] Військ [ових] Справ України

С. Петлюра

Київ, 2 листопада 1917 р.

Додаток Б

ПЕРШИЙ СТАТУТ ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР, ПІДПИСАНИЙ С. ПЕТЛЮРОЮ
17 ГРУДНЯ 1917 РОКУСТАТУТ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ АРМІЇ,
затверджений 17 грудня військовим генеральним секретарем С. Петлюрою

Постійне військо до цього часу було засобом панування буржуазних класів, відбираючи у трудового люду величезну кількість сил і засобів. Українська Народня Республіка мусить прямувати до скасування всякого насильства, а значить і одного з найбільших засобів насильства – армії. Але поки інші сусідні народи, що оточують Україну, не скасують своїх армій і можуть загрожувати незалежності України, доти Україна мусить мати армію сильну настільки, щоб отбити можливі напади на республіку і охороняти свою свободу. Але ця армія мусить бути переформована в народню міліцію, як тільки запанує мир зовнішній і внутрішній, і міжнародні стосунки дозволять перейти до подібної демократизації армії.

Розділ I. Загальні права і обов'язки.

1. Кожен громадянин Української Народної Республіки повинен захищати свій рідний край, життя і добробут його мешканців від нападу ворогів.
2. Кожен громадянин, що стоїть в лавах армії Української Народньої Республіки, носить назву “козак”.
3. Козаки всіх родів зброї українського війська рівні в своїх громадських правах і однаково відповідальні за свої вчинки перед законом Української Народньої Республіки.
4. Не може бути ніяких привілегованих частин і ніякі окремі частини і роди зброї не користуються особливими правами і привілежностями перед іншими.
5. Всі вояки Української Народної армії поза службою користуються в повній мірі і необмежено всіма громадськими правами, здобутими революцією, звичайно

виконуючи всі обов'язки вільного громадянина Української Народньої Республіки.

6. На службі, муштри, в бою кожен козак користується правами і несе обов'язки в зазначених в цьому та інших (як то в муштровому, польовому і др.) статутах відповідно своєму службовому становищу.
7. Звання офіцера в Українській Народній армії касується, а службове становище визначається дорученими йому обов'язками.
8. Поступ в службовім становищу кожного козака залежить тільки від його службової здібности, гідности військової, порядности, освіти і знання військової справи; а тому кожен козак може посуватись з одного ступеня служби на другий згідно з зазначеними умовами.
9. Назви козаків по посадах: а) козак, б) ройовий, в) чотар, г) бунчужний, д) пів сотенний, е) сотник, є) курінний, ж) осавул, з) полковник, і) отаман бригади, и) отаман дивізії, к) отаман корпусу і так далі.
10. В Українській Народній армії в межах полку і всякої иньшої окремої частини на всі посади, крім осавула, козацька старшина призначається отаманом частини.
11. На всі посади, починаючи з осавула і вище, козаки призначаються наказами по військовому Генеральному секретарству.
12. Військові ради мають право мотивованого отводу особ командного складу в порядку, зазначенім в статуті військових організацій.
13. При призначенню на посаду, а також при переводі з одної посади на другу відповідні ради дають атестацію про службу і діяльність козака.
14. Вся старшина, що призначена до введення цього статуту, вважається затвердженою на своїх посадах і може бути усунена тільки в порядку, зазначенім в цьому статуті.

Розділ II. Відносини між козаками і старшиною.

15. Найголовніша сила кожної армії є порядок, організація і дисципліна, що може бути тільки тоді, коли всі козаки, крім загальної чесноти, будуть чесні і щирі в виконанню своїх службових обов'язків.

17. Службові обов'язки на козака-українця накладає не старшина, а рідний край, і через те зрада їх є зрадою рідного краю.
- 17(a) Кожен козак повинен виконувати накази своєї старшини негайно і безодмовно, крім тих, що явно суперечать законам Республіки і можуть принести їй шкоду.
18. Кожен козак повинен виконувати накази своєї старшини негайно і безодмовно, крім тих, що явно суперечать законам Республіки і можуть принести їй шкоду.
19. Відповідальність за наслідки наказу несе той старшина, що віддав наказ.
20. Кожен козак повинен вислухати наказ старшини мовчки і якщо з'являється сумнів щодо законності розпорядження, – перепитати; після пояснення і ствердження наказу виконувати його безодмовно, коли пояснення з'ясує законність розпорядження; в противному разі негайно докласти вищому старшині.
21. Кожен козак відповідає як в дисциплінарнім порядку, так в відповідних випадках по суду за невиконання законного наказу, пам'ятаючи, що невиконання військового наказу часом може привести до загибелі багатьох людей і руїни військової справи.
22. Кожен козак, звертаючись до старшого, як то було в нашій запорожській і лейстровній війську, повинен казати “пане” і називати його посаду (пане ройовий, пане полковнику і таке иньше).
23. Кожен козак, коли він займає посаду старшини, повинен обходитись в приватнім житті з підлеглими йому козаками, як рівний з рівними, а на службі сердешно, але рівночасно, непопускаючи непорядку і вимагаючи ретельного і безодмовного виконання своїх наказів.
24. Старшина, котрий не зверне уваги на порушення порядку йому підлеглими козаками, відповідає за це по закону, бо тим самим він попускає нищити силу Української Народньої армії, а з нею і всього рідного краю.
25. Злочинства, що порушують порядок армії, крім звичайних вчинків, є: відмова від виконання наказів, лінивість, піяцтво, азартна грошова гра, спізнення на службу і друге порушення військового порядку.

26. Вся старшина відповідальна за муштрову і бойову підготовку своєї частини, за військову освіту, гідність і бойову здібність підлеглих козаків. Вся старшина повинна вжитись свій вплив, щоб привести козаків до доброго товаришування поміж собою, до їх тісного з'єднання.
27. Військові ради повинні допомагати старшині в виконанню її великої і важкої праці.
28. Дісциплінарна влада відносно козаків належить відповідним радам.
29. Коли рада в цілому, чи окремі її члени не вживуть всіх заходів, не використають своєї дісциплінарної влади для установа порядку, вони відповідають по закону як за бездіяльність влади. Увага: компетенція рад в наложенню дісциплінарної кари визначається в статуті рад.
30. В становищу бою, перед лицем ворога, отаман має право силою примусити кожного до виконання своїх бойових розпоряджень.

Ради і суди.

Великою силою в підтримуванні в Народній Українській армії міцного порядку повинні бути виборні військові ради і суди, котрі існують по окремих статутах.

Форма одежі.

Всі козаки на службі носять установлену для всієї Української армії особливу форму.

Увага: Зразки форми затверджуються військовим генеральним секретарем.

З огляду на переходовий революційний час, зараз не може бути вироблено постійного і повного статуту, тому ці короткі правила треба вважати тимчасовими. І до них може бути зроблено відповідні додатки і зміни, яких буде вимагати життя і потреби часу. Ініціатива додатків і змін належить раді військових депутатів і генеральному секретарству. Затвердження ж їх одбувається в звичайнім законодавчій порядку.

Народна воля. — 1917. — 20 грудня.

Додаток В

УРИВОК З УНІВЕРСАЛУ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

5 листопада 1918 р.

По наказу Директорії Української Республіки, я, яко верховний главнокомандуючий, закликаю всіх українських солдат і козаків боротися за державну самостійність України, проти зрадника, бувшого царського наймита, генерала Скоропадського, самочинно присвоївшого собі права гетьмана України. По постанові Директорії, Скоропадський оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійности Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сіл і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопивцеві генералові Скоропадському в тіканні подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати Скоропадського і передати його в руки республіканських властей.

Гетьманські розпорядження і накази по військах касуються; військові частини гетьмана Скоропадського, аби усунути даремного кровопролиття і розрухів, повинні перейти до лав військ Республіки, вслід за тими, які вже перейшли.

Війська Республіки мають на меті дощенту знищити лад, заведений гетьманським урядом, знищити нагайку, на яку він спирався до останнього моменту. В цю велику годину, коли на всьому світі падають царські трони, визволяються народи, коли на всьому світі селяни і робітники стали панамі, в цю хвилину ми, брати козаки, хіба дозволимо собі піти з поміщиками, з гетьманським урядом проти своїх батьків? В цю велику годину ви, брати козаки, хіба осмілитеся служити запроданцям, котрі самі продавались і хочять Україну продати недавнім царським міністрам Росії, її пануючій клясі – безробітному російському офіцерству і мародерам, що скупчились у контрреволюційне кубло на Дону?

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 років: у 4 кн. / Павло Христюк. – Нью-Йорк, 1969. – Кн. 3. – 160 с. - с. 133.

Додаток Д

НАКАЗ ШТАБУ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ВІЙСЬК УНР ЩОДО ПЕРЕБИРАННЯ
ВЛАДИ ВІД ГЕТЬМАНСЬКОГО РЕЖИМУ

До 24 листопада 1918 року

Приказ із штаба революційних військ Народної Республіки

Народе український! Повідомляємо тебе про дуже важні події.

Тепер, коли вже затихає вогонь всесвітньої війни, коли всі народи світа самовизначаються і стають повноправними господарями своїх національних земель, тільки в одній Україні узурпатор і насильник Скоропадський захопив владу за допомогою чужих штиків, кров'ю вашою залив Україну та ще до того, в цю велику хвилю хоче наш рідний край і нашу землю віддати в вічну неволю Москві.

На підставі цього оповіщаємо, що от цим касується й нищиться гетьманський уряд, встановлений німецькими генералами та поміщиками. Касуються всі закони і розпорядження, видані гетьманом, і повертаються закони, видані першим республіканським урядом України. Забороняється виконувати які б то не було розпорядження гетьмана і його правительства як центрального, так і місцевого.

Всю урядову владу на землях України бере в свої руки Українська Народня Республіка – Директорія. Це правительство дає поруку народові, що земля буде його власною та що на віки вічні зноситься і касується на землях України велика поміщицька посілість, що ссала кров з робочого люду.

Робітникам дається порука восьмигодинного робочого дня і достойної в їхніх людей нагороди за працю, а також порука грошової безпеки тим, хто загубив здатність до праці через хворобу або старість.

Відновлюється воля віри й совісти, воля слова й організації, а народам, що утворюють національну меншість на Україні, право національної автономії. В культурних справах відновляються розпущені гетьманським урядом демократичні народні земські й мійські установи, Управи котрих повинні прийняти під росписки управу од незаконно призначених членів Управ, перевіривши раніш, як слід, народне майно та гроші, якими незаконно порядкували прислужники гетьмана.

Замість гетьманських старост адміністративну владу в губерніях та повітах повинні взяти тимчасово колишні комісари Центральної Ради, а де їх немає — голови демократичних народніх Управ, або їх заступники. Для охорони цих свобод і справедливого ладу та порядку на Україні закликаємо населення України по селах та містах, щоб негайно було зорганізовано військові частини по громадах і повітах. Команду над народнім військом беруть в свої руки в кожному повіті найстарші чином військові старшини української народности. Всіх старшин військових української народности обов'язуємо під загрозою військового суду негайно вступити до армії Української Народньої Республіки. Все українське населення кличемо до порядку і спокою.

Всім отаманам брати владу в свої руки, при чому, по-перше: владу взяти військову, адміністративну, судову; і останні дві до того часу, поки Діректорія не призначить відповідних особ; друге: всіх зрадників Українському Народові арештувати та поступати з ними по закону військовому; третє: не допускати заколоту та запобігати тому негайними воєнними розправами на місці; четверте: Діректорія надає повну владу під час бойових подій командірам окремих частин; п'яте: за боєвими подіями влада отамана земель така: за головну зраду Українській державі, за військову зраду, за невиконання бойових наказів, за мародерство та грабунки виключно до розстрілу після постанови військового Польового Суду.

Мати на увазі, що до влади адміністраційної належать також залізниця, пошта, телеграф та інші інституції в межах земель, зазначених отаманам по згоді меж собою. Шосте: супроти зрадників і ворогов державної самостійности поступати рішуче і беспощадно.

Головний Отаман Петлюра.

Начальник штабу отаман Осецький.

Додаток Е

НАКАЗ С. ПЕТЛЮРИ ПРО ПРИЙНЯТТЯ ПІД СВОЮ КОМАНДУ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР

18 грудня 1918 року

Козятин № 2338 18/12. Наказ по всіх лініях залізничних, всім комісарам, комендантам, Начальникам окремих частин.

Столиця Української Республіки після боїв взята респуб. армією. Респуб. армія очистила от прислужників гетьмана та його наймитів майже всю Україну, спираючись на волю народу. Правительство Респ. приступає до організації влади і всього краю, а також для переведення в життя великих соціальних і політичних реформ в інтересах трудового люду. Війська Укр. Респ. билися з ворогами своїми і умирали не для того, щоби допустити панування. Для того, щоб завести твердий демократичний лад і порядок, Директорія Респ. доручила мені керування всіма військами. Отож от їх імені як Головний Отаман Укр. Респ. військ і син свого народу та слуга його заявляю всім і кожному: безпощадно буду подавляти всяку анархію, провокацію, грабіжництво та мародерство... Винуватих судитиму польовими судами, так само без всякого жалю буде втихомирюватись агітація проти законної влади Директорії. Маючи довіренність народу, головна команда хоче оправдати те довір'я і, спираючись на волю озброєного народу, нещадно буде боротись з кожним, хто буде іти проти нього, сіючи провокацію і заколот серед робітників і селян. Прошу допомогти мені і респ. війську в цій справі і стояти на сторожі Нар. Респ., стежити за провокаторами, що спеціально розсилаються ворогами для заволодіння всього народу, для проявлення ворожнечі всякого роду, щоб цим самим пробити дорогу новим гетьманам та всяким насильникам Укр. народу. Від комендантів, комісарів, начальників військових частин вимагаю повного освідомлення на місцях. Нерішучих буду зсувати з посад і віддавати під суд. Вимогаю праці, щоб виправдати те довір'я, яке має до нас, діячів і слуг народу, весь трудящий люд український.

Головний Отаман Петлюра.

Додаток Ж

ТЕЛЕГРАМА ГОЛОВНОГО ОТАМАНА С. ПЕТЛЮРИ КОМАНДУВАННЮ
 ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР І ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ПРО СТВОРЕННЯ СПІЛЬНОЇ
 ДЕЛЕГАЦІЇ ДЛЯ ПЕРЕГОВОРІВ З БІЛОГВАРДІЙЦЯМИ ТА НЕБАЖАНІСТЬ
 ТАКИХ ПЕРЕГОВОРІВ БЕЗ КРАЙНЬОЇ ПОТРЕБИ

6 листопада 1919 р.

З штабу, 140, 7/11, 10, 42

Д. Негайно

1. Жмеринка, командуючому Наддніпрянської. Отаману Сальському.
2. Вінниця, Нач. Кмда Галицької Армії.
3. Копія, Нач. Штаба Головного Отамана.

В додаток до моєї телеграми ч. 641/од пропоную: Для ведення переговорів з ворогом про завищення зброї утворити спільну комісію, якій і провадити спільну акцію при переговорах і аби умови про завішання зброї торкались всього фронту, а самі переговори, що їх саме головне почати вести лише в крайньому разі, в необхідности.

6. XI. Ч. 642/од

Гол. Отаман Петлюра

ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 131. Засвідчена копія.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. – Київ: Темпора, 2006. – 578 с.: іл. – С. 428.

Додаток 3

НАКАЗ

ГОЛОВНОГО ОТАМАНА С. ПЕТЛЮРИ І ДИКТАТОРА ЗУНР
Є. ПЕТРУШЕВИЧА ПРО АРЕШТ ТА ВІДДАЧУ ПІД СУД ГЕНЕРАЛА
М. ТАРНАВСЬКОГО І ОСІБ, ПРИЧЕТНИХ ДО УКЛАДЕННЯ 6 ЛИСТОПАДА
УГОДИ З БІЛОГВАРДІЙЦЯМИ

8 листопада 1919 р.

Таємно. – Негайно. – Винниця – Галицька Начальна Команда
Командуючому Армією генералу Микитці.

З огляду на узурпацію прав вищої влади УНР бувшим командиром Наддніпрянської Армії генералом Тарнавським та його союзниками, та на їх державну зраду, яку вони зробили, підписавши 7-го сього листопада ганебну згоду з представниками Добрармії, наказуємо: Генерала Тарнавського, осіб, підписавши згоду з Добрармією, а також всіх інших, які приймали активну участь в заключні зазначеної згоди, негайно заарештувати і поставити перед доразовий військовий суд. Оповістити про цей наказ по всій Армії, завзавши її до слухняности лише вищій владі УНР і до військової дисципліни. Про умови завішення зброї і від сьогоднішнього числа про підтвердження зазначеного наказу залишаються в силі. Докладніше оперативні директиви будуть надіслані сьогодні додатково. – Деражня восьмого листопада 1919 року.

Ч. 60/ФК Д-р /Петрушевич/

/Петлюра/ Гол. Отаман

ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 165-166. Оригінал.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. – Київ: Темпора, 2006. – 578 с.: іл. – С. 431

Додаток К

ПОСТАНОВА ДИРЕКТОРІЇ УНР
 ПРО ПОКЛАДЕННЯ НА ГОЛОВУ ДИРЕКТОРІЇ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА
 С. ПЕТЛЮРУ ТИМЧАСОВОГО КЕРІВНИЦТВА СПРАВАМИ РЕСПУБЛІКИ

15 листопада 1919 р.

ПОСТАНОВА
 Директорії Української Народної Республіки
 15-го листопада 1919 р.
 Ч. 1219/Д

З огляду на від'їзд за кордон по державним справам членів Директорії Андрія Макаренка та Федіра Швеця Директорія ухвалила:

- 1) на час відсутності з території Української Народної Республіки членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця Верховне керування справами Республіки покладається на Голову Директорії п. Головного отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів;
- 2) на випадок його смерти все Верховне керування Державними Справами Республіки та її озброєними силами покладається на залишившихся в живих членів Директорії або одного з них з тим, аби вони провадили зовнішню та внутрішню політику Республіки на ґрунті її самостійности до часу скликання Представництва від Українського народу.

Оригінал підписали:

Голова Директорії	С. Петлюра
Члени:	Ф. Швець, А. Макаренко
Керуючий справами Директорії	М. Миронович
З оригіналом згідно:	
Начальник відділу	/підпис/

Додаток Л

1920, КВІТЕНЬ, 21, ВАРШАВА – УГОДА МІЖ УРЯДОМ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
ТА УРЯДОМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Уряд Речі Посполитої як одна договірنا сторона та уряд Української Народної Республіки як інша сторона, – глибоко переконані в тому, що будь-який народ має природне право самостійно визначати свою долю і свої стосунки із сусідами, бажаючи при цьому закласти основу згідного та дружнього сусідства на благо і процвітання обох народів, – вирішили наступне:

I

Визнаючи право України до незалежного державного існування на території з такими межами, які на північ, схід і південь будуть визначені угодами Української Народної Республіки із сусідами, що межують з нею з цих сторін, – Річ Посполита визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки з Головним Отаманом, паном Симоном [так подано ім'я в тексті – Ч. Г] Петлюрою, на чолі верховною владою Української Народної Республіки.

II

Границі між Річчю Посполитою й Українською Народною Республікою встановлено наступним чином: північніше річки Дністер уздовж річки Збруч, далі уздовж колишнього кордону Австоро-Угорщини з Росією до Вишгородка, від Вишгородка на північ через Крем'янецькі гори, а далі прямо на схід від Здолбунова, потім уздовж східних адміністративних меж Рівненського повіту, далі на північ уздовж границі колишньої Мінської губернії до місця перетину її річкою Прип'ять, а потім по Прип'яті до її гирла. Питання стосовно Рівненського, Дубнівського та частини Крем'янецької повітів, які тепер відносяться до Речі Посполитої, буде погоджене пізніше.

Детальне визначення лінії кордону зробить спеціальна польсько-українська комісія, укомплектована відповідними фахівцями.

III

Польський уряд визнає за Україною території на схід від прикордонної лінії, • значеної у ст. II даної угоди, до кордону Польщі 1772 року (до поділу), якими Польша вже володіє, або поверне від Росії військовим чи дипломатичним шляхом.

IV

Український уряд зобов'язується не укладати жодних міжнародних угод, спрямованих проти Польщі; таке ж зобов'язання бере на себе Уряд Речі Посполитої перед Українською Народною Республікою.

V

Національно-культурні права, які Польський уряд забезпечить громадянам української національності на території Речі Посполитої, будуть не меншою мірою забезпечені громадянам польської національності у межах Української Народної Республіки і навпаки.

VI

Заключити економічно-торговельні угоди між Річчю Посполитою та Українською Народною Республікою.

Аграрне питання на Україні розв'язати через скликання Уставодавчих зборів. До часу скликання Уставодавчих зборів правовий статус землевласників польської національності на Україні визначати згідно спеціального порозуміння між Річчю Посполитою й Українською Народною Республікою.

VII

Невід'ємну частину даної угоди є військова конвенція.

Додаток М

11920, КВІТЕНЬ, 24, ВАРШАВА – ВІЙСЬКОВА КОНВЕНЦІЯ, ЗАКЛЮЧЕНА
МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ МІНІСТЕРСТВА ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ РП ТА
УРЯДОМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ВІЙСЬКОВА КОНВЕНЦІЯ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА УКРАЇНОЮ

1. Дана військова конвенція є інтегральною частиною політичної угоди від 21 квітня 1920 р., входить одночасно з нею в життя і діє аж до часу заключення сталої військової конвенції між Польським та Українським урядами.
2. Польські й українські війська діють спільно як союзницькі війська.
3. У разі спільної польсько-української акції проти радянських військ на території Правобережної України, розташованій на схід від нинішньої лінії польсько-більшовицького фронту, військові операції здійснюються на підставі спільного порозуміння Верховного Командування Війська Польського та Головного Командування Українського Війська під провідним керівництвом Верховного Командування Війська Польського.
4. Верховне Командування Війська Польського призначає до оперативних штабів українських військ своїх офіцерів, а Головне Командування Українського Війська за погодженням з Верховним Командуванням Війська Польського призначає до польських штабів, частин, формувань і т. д. своїх зв'язкових офіцерів.
5. Війська, направлені Головним Командуванням Українських Військ у розпорядження Верховного Командування Війська Польського, останнє використовує на території України відповідно до поставлених оперативних завдань, при цьому з якомога меншим роздрібненням на малі тактичні одиниці.

За сприятливих оперативних умов в міру розвитку подій та згідно бажання Головного Командування Українського Війська Верховне Командування Війська Польського намагається якомога швидше сконцентрувати українські частини і визначити для них окремий фронт дій та спеціальне стратегічне завдання з метою повернення їх у пряме підпорядкування Головному Командуванню Українського Війська.

- б. З початку спільної акції проти більшовиків Український уряд зобов'язаний поставляти польській армії, діючій на певній території, необхідні продукти харчування в кількості, передбаченій оперативним планом (основні продукти: м'ясо, жири, борошно, збіжжя, каші, картопля, цукор, овес, сіно, солома і т.п.), та згідно норм харчування, існуючих у Війську Польському, а також необхідну кількість підвод.
- А.** З цією метою до командування польських дивізій та армій призначаються цивільні комісари або українські офіцери-інтенданти, обов'язком яких є забезпечення дивізії (армії) необхідною кількістю продуктів харчування і підвод.
- В.** У разі, коли Український уряд не має можливості постачати потрібні продукти, цивільний український комісар реквізує необхідні продукти у місцевого населення за погодженням з інтендантською службою дивізії (армії),- розраховуючись при цьому реквізиційними квитанціями, забезпеченими і гарантованими Українським урядом, а також заповнені двома мовами: польською й українською. На квитанціях зазначити наступне: вид, а також вагу туші чи продуктів; стосовно підвод і коней - кількість їх та вартість експлуатації. В міру можливості за надані підводи сплачувати відразу повну вартість у розмірі, встановленому Українським урядом. На квитанції також слід зазначити, яка частина належної суми виплачена під час реквізиції, а також те, що решта буде компенсована Українським урядом пізніше. Український уряд надає польському війську готівку, необхідну для безпосередніх розрахунків за доставлений товар по максимальних цінах, встановлених Українським урядом. Польське військо реквізиційні квитанції, а також оплачені готівкою розписки може компенсувати сіллю, нафтою чи іншими товарами першої необхідності згідно норм, передбачених інструкціями, виданими окремо. З метою проведення розрахунків за встановленими нормами до українських інтендантів прикріплюються інтенданти польські.
- С.** Провізія, не поставлена Українським урядом, а відтак надана урядом Польським, буде оцінена згідно діючих польських норм та оплачена Українським урядом у польській валюті по військових розцінках, що діють у Польщі,

- D.** Верховому Командуванню Війська Польського у порозумінні з Головним Командуванням Українського Війська тимчасово, до підписання фінансової угоди, встановити для війська спеціальний курс української та польської валют.
7. У разі зайняття вищеназваної території польсько-українськими військами, або тільки польським, за Верховним Командувачем Війська Польського залишається право керувати на час даної військової акції всім залізничним сполученням; при цьому український персонал залізниці залишається на своїх посадах. Про випадки і причини звільнення українська влада буде повідомлена. Згідно пункту 4 до польського військово-залізничного командування призначаються зв'язкові українські офіцери. Український уряд, не зволікаючи, приступає до налагодження роботи залізниці для переведення її у своє підпорядкування. Час, спосіб, черговість передачі визначені окремою угодою. Польське Командування допомагає українським залізницям транспортними засобами, паливом, мастилами та ін. матеріалами, необхідними для експлуатації та підтримки роботи залізниці в належному стані. З метою контролю проводити облік усього транспорту, а також усіх залізничних вантажів, згідно положень, передбачених відповідними наказами Верховного Командування Війська Польського за згодою з Головним Командуванням Українського Війська.
8. З початком спільного наступу і заняттям нових земель Правобережної України, розташованих на схід від нинішньої лінії польсько-більшовицького фронту, Український уряд встановлює там свою владу і цивільну та військову адміністрацію. Тили польського війська охороняє польська польова жандармерія і польська тимчасова влада; заміна українською владою відбудеться на основі окремої угоди щодо формування української жандармерії та українських внутрішніх військ. На час функціонування польської жандармерії та польських маршових військ при українській адміністрації знаходяться польські зв'язкові офіцери. Управління звільненими територіями, що згідно положень політичної угоди визнані Українською Народною Республікою, тимчасово здійснює польська влада, натомість Український уряд готує свій адміністративний апарат, в міру організації кою влада на цих територіях після узгодження з Польським урядом переходить до Українського

- уряду. З моменту підписання даної конвенції відновити у Кам'янці-Подільському роботу українських центральних державних установ; Верховне Командування Війська Польського без зволікань дає наказ місцевій військовій та цивільній владі надавати у цьому усесторонню допомогу.
9. Після реалізації плану спільної акції на пропозицію однієї з договірних сторін розпочнеться евакуація польських військ з території України, технічна сторона відведення військ здійснюється на підставі взаємопорозуміння між Верховним Командуванням Війська Польського і Головним Командуванням Українського Війська.
  10. Український Уряд бере на себе витрати на екіпіровку, забезпечення й утримання українських частин, сформованих на території Польщі, яким і Головнокомандування Війська Польського, і Польське Міністерство Військових Справ надало або надасть допомогу продуктами, бойовим оснащенням, амуніцією і різного роду військовими матеріалами.
  11. На території Польщі надалі продовжити організацію українських частин, як це донині відбувалося в Бресті, аж до часу, коли така організація буде можлива на своєму терені.
  12. Верховне Командування Війська Польського зобов'язане доставити українському війську зброю, амуніцію, спорядження та одяг у кількості, необхідній трьом дивізіям згідно [штату - Ч. Г], передбаченому для польських дивізій зі всіма їх санітарними й іншими тилowymi частинами, а також передати доставлене в розпорядження українського Міністра Військових Справ. Замовлені чи куплені за кордоном Українським урядом товари, які стараннями Польського уряду будуть вивезені чи доставлені українській армії до місця призначення, значаться на рахунках вищеназваних об'єктів забезпечення.
  13. Всі здобуті у боях залізничні трофеї, крім бронепоездів, а також інша військова здобич, крім рухомої, є власністю української держави. Деталі визначає окрема угода.
  14. Широка фінансово-господарська та залізнична угоди, які стосуються даної конвенції, будуть опрацьовані додатково.

15. Обидві сторони мають право запропонувати підписання довготривалої військової конвенції у зручний для себе момент; до заключення нової - чинною є дана конвенція.
16. Обидві сторони зобов'язуються цю конвенцію берегти в таємниці.
17. Конвенція записана польською та українською мовами. Обидва тексти мають юридичну силу. В разі сумніву звірятися з польським текстом.

Дана конвенція підписана у Варшаві 24 квітня 1920 р. з польської сторони майором Валерієм Славеком та капітаном Вацлавом Єнджеєвичем на підставі повноважень, даних Міністерством Військових Справ Речі Посполитої 21 квітня 1920 року за № 1960 5РТ; з української сторони – генерал-хорунжим Генерального Штабу [Володимиром] Сінклером та підполковником Генерального Штабу [Максимом] Дідковським на підставі повноважень, даних Заступником Голови Ради Народних Міністрів Української Республіки 23 квітня 1920 року за № 1931. Відбувся обмін довіреностями.

майор [В.] Славек
генерал-хорунжий [В.] Сінклер
підполковник [М.] Дідковський
капітан Вацлав Єнджеєвич

Додаток Н

ЗВЕРНЕННЯ С. ПЕТЛЮРИ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ЗВ'ЯЗКУ З
ПІДПИСАННЯМ ДОГОВОРУ З ПОЛЬЩЕЮ

26 квітня 1920 року

Народе України!

Тяжкий історичний шлях випав на твою долю. Ось уже три роки змагаєшся ти запанувати в своїй Республіці, здобути собі волю, рівність і непідлеглість, борючись з червоними імперіялістами большевиками. Ти поніс величезні жертви на полі брані.

Руїна сел, руїна господарств, кров неповинних, сльози по вбитих та замучених большевиками батьках, матерях, братах і сестрах, безліч одиноких могил на всьому терені українському — ось наслідок боротьби за найсвятіші ідеали людскости твоїх синів.

Умираючи, вони благали тебе і заповідали тобі продовжувати оту тяжку боротьбу за твою вільність, щоб доказати усьому світу, що і український нарід здатний до самостійного життя й сам може порядкувати своєю землею і своєю волею державною.

Торік літом наша армія переможно увійшла до серця України – золотоголового Київа, але другий ворог – теж московський, – чорний імперіяліст, недобиток російського царату – ватаги Денікіна скористалися російською орієнтацією галицького Командування, збили його з позиції незалежності України, і галицька армія, обдурена своїми командирами, перейшла на бік нашого ворога, поставив наддніпрянську армію в невігодне і майже катастрофічне становище. Наша Армія, змучена і знесилена, мусила поспішно відходити, але не згасла ще віра в серцях наших старшин і козаків в кращі дні, і ота глибока віра в святу нашу справу і в здатність нашого народу до державного самостійного життя перемогла і зневір'я, і втому, і великі невдачі.

Через це я дав наказ генералу Омеляновичу-Павленку з частиною війська почати боротьбу з большевиками по новому способу, як того вимагала військова обстановка. Друга частина армії нашла собі притулок в Польщі.

І тепер ви чуєте про бої нашої армії в землях Катеринославській і Херсонській, яка підтримується тобою, український нарід. Частина Української Армії на чолі з полковником Удовиченко б'ється з московським ворогом на землях Поділля, і близький той час, коли ці частини дружними ударами вижнуть ворога з нашої землі і з єднуються в одну дісціпліновану армію, знову обороняючи свою землю, твою національну волю і твоє хозяйство.

Три роки ти боровся один, забутий усіма народами світу, бо твої вороги не спали і всякими нечистими шляхами провокували тебе, не признаючи за тобою навіть права називатися українцями, українським народом. Тепер одбувається велика переміна.

Героїчна боротьба з небувалими ще прикладами в історії самопожертви, самовідданости, любови до свого краю, культури, мови, вільности – вони переконали інші народи всього світу в справедливости твоїх вимог і святости твоїх ідеалів, які найшли відгук в першу чергу в серцях уже вільного польського народу.

Польський нарід в лиці свого Начальника Держави і Начального Вождя Військ І. Пілсудського, свого правительства признав самостійність твоєї Республіки і твою державну незалежність.

Другі держави Світу не можуть не признати твоєї непідлеглости – бо твої змагання є кристально чисті і справедливі, а справедливість завжди перемагає.

Польська Республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими большевиками-окупантами, давши змогу частинам її армії формуватися в себе, і ця армія теж йде битися з ворогами України.

Але тепер українська армія буде битися не одна, а разом з армією дружньої нам Республіки Польської проти червоних імперіялістів, які загрожують також і вільному життю польського народу. Між Правительствами Республік Української і Польської заключений військовий договір, на підставі якого польські війська прийдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченню боротьби з большевиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї Республіки. Міністерство Української Народньої Республіки на

чолі з Головою Ради Народніх Міністрів І. Мазепою відновило свою роботу по заведенню ладу та порядку на Україні та по організації державної влади на містах.

Але робота Правительства може бути продуктивною тільки в разі допомоги, підтримки і безпосередньої участі в державній роботі всіх верств громадянства, а через це Комісаріати, Народні Управи і інші Установи мусять приготувитися і негайно розпочати свою роботу, ставши в першу чергу на допомогу українським і польським військам. Вимоги останнього будуть задовольнятися за порозумінням представників від обох правительств і переводитися в життя представниками українського уряду.

Український народ! Велика і відповідальна робота чекає тебе. Ти входиш як рівний з рівними, в сім'ю народів світу, але міць державна і національна полягає тільки в існуванні міцної духом і дисциплінованої армії, а через це наказую приготувитися до мобілізації, про що буде оголошено окремо.

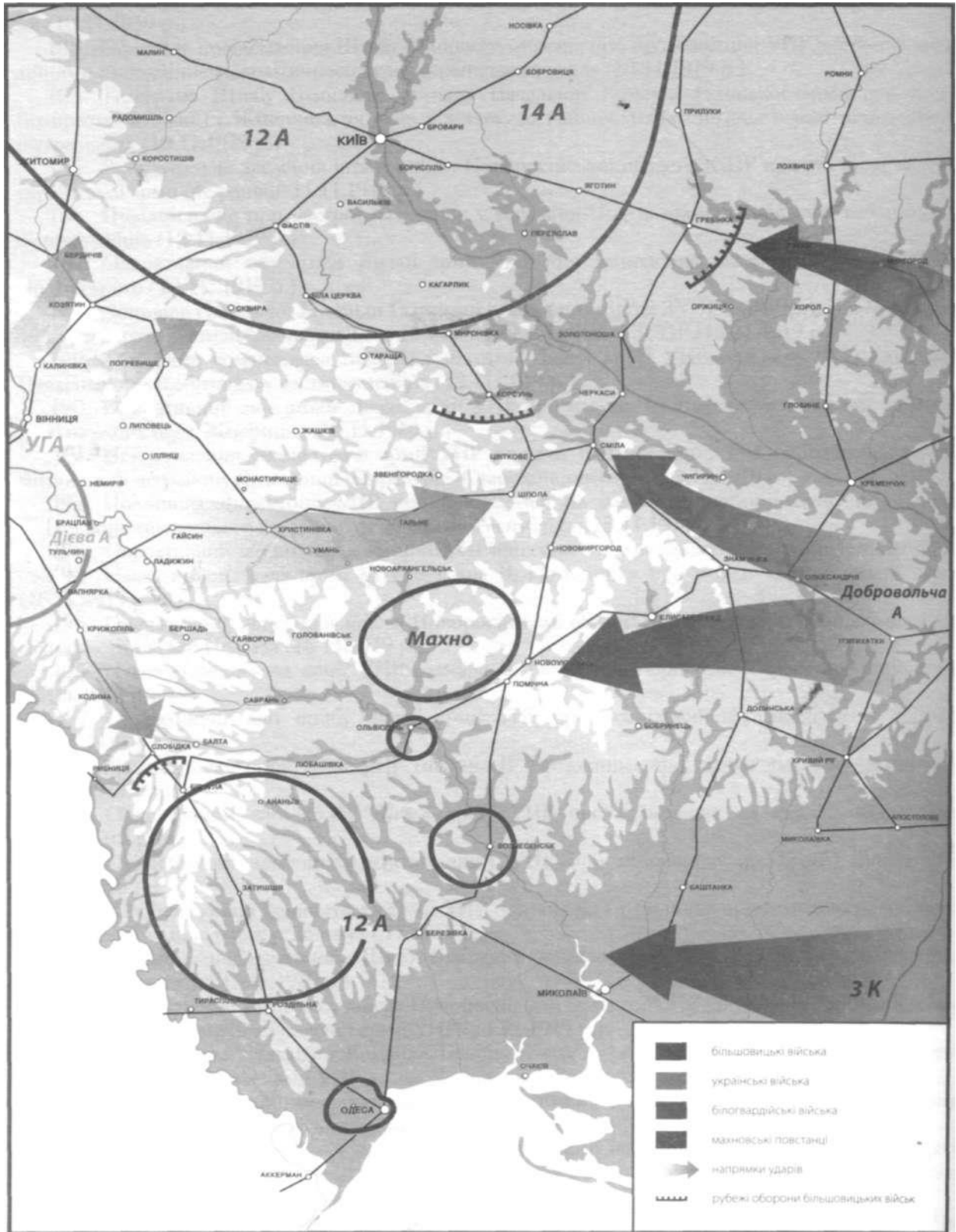
Покликані до війська сини українського народу будуть справжніми вартівими нашої держави і вольности.

Армія вижине ворога з нашого краю і цим дасть можливість в найкорочім часі скликати народне представництво – Парлямент, який і візьме керування справами Республіки до своїх рук і накреслить ті шляхи, по яким в майбутньому має розвиватися життя вільного народу. Всі як один чоловік – до роботи, а через це я категорично вимагаю від всіх громадян УНР слухняности українській владі і виконання всіх її наказів, попереджуючи, що буду провадити визвольну боротьбу до кінця, поки не буде звільнений від ворогів весь простір України, поки Українська Народня Республіка не буде самостійною, і український нарід не буде вільним і незалежним.

Я закликаю всіх громадян до праці для блага нашої Батьківщини, перемоги і здійснення наших державних ідеалів.

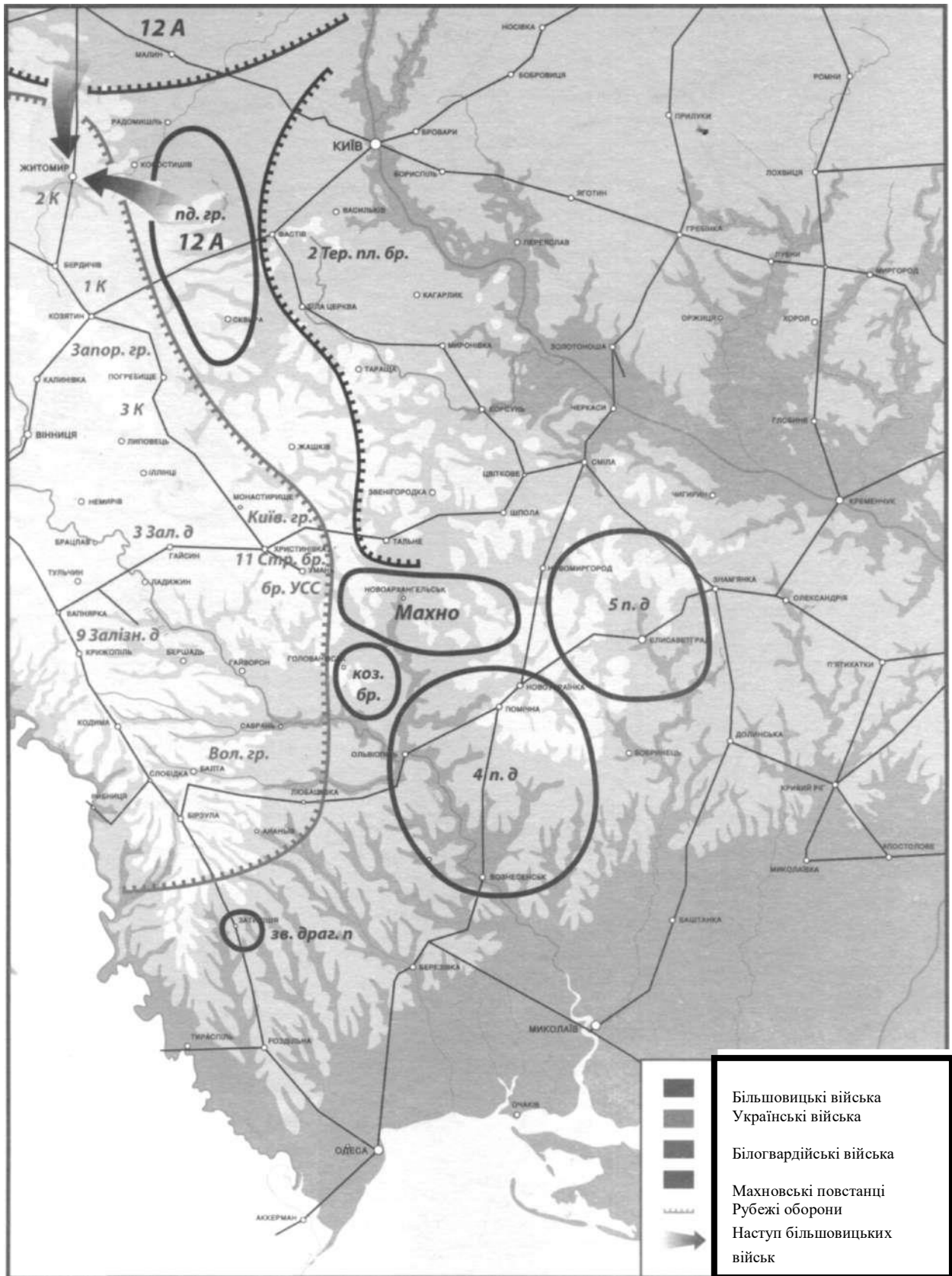
Головний Отаман Військ
Української Народньої Республіки
С. Петлюра
26 квітня 1920 року

Додаток П
Становище фронтів в Україні на 20 серпня 1919 р.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. – Київ: Темпора, 2006. – 578 с.: іл. – С. 474

Додаток Р
Становище ворогуючих сторін на Правобережній Україні на сер. Вересня 1919 р.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. – Київ: Темпора, 2006. – 578 с.: іл. – С. 475.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Неопубліковані архівні матеріали

Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України), м. Київ

1. Ф. 5. Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 17. Копії протоколів з засідань Генерального Секретаріату і Ради Народних Міністрів.
2. Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і періоду Громадянської війни.
Оп. 1.
Спр. 454. Копії відозв, звернень, листівок з закликом на боротьбу з білополяками, Петлюрою, Врангелем.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління
(ЦДАВО) України, м. Київ

3. Ф. 811. Український військовий комітет при Центральній Раді.
Оп. 1.
Спр. 1. Телеграми зі Ставки Українгенералкомітету.
4. Ф. 1063. Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради.
Оп. 1.
Спр. 2. Протоколи (копії) засідань Генерального Секретаріату УНР (3 вересня – 6 грудня 1917 р.).
5. Ф. 1065. Рада Народних Міністрів УНР.
Оп. 2.
Спр. 47.
6. Ф. 1065. Рада Народних Міністрів УНР.
Оп. 2.

Спр. 269.

7. Ф. 1075. Військове міністерство УНР.

Оп. 1.

Спр. 1а. Накази по військовому Генеральному секретарству.

8. Ф. 1075. Військове міністерство УНР.

Оп. 2.

Спр. 3. Накази Головної управи військ УНР. Січень – червень 1919 р.

9. Ф. 1075. Військове міністерство УНР.

Оп. 2.

Спр. 8. Постанови та протоколи засідань УГВК.

10. Ф. 1076. Генеральне секретарство з військових справ Української Центральної Ради.

Оп. 1.

Спр. 1. Телеграми і листування.

11. Ф. 1076. Генеральне секретарство з військових справ Української Центральної Ради.

Оп. 2.

Спр. 1. Копії протоколів засідань Комітету Центральної Ради. Квітень – липень 1917 р.

12. Ф. 1076. Генеральне секретарство з військових справ Української Центральної Ради.

Оп. 2.

Спр. 4. Накази військової офіції УНР і Української держави.

13. Ф. 1076. Генеральне секретарство з військових справ Української Центральної Ради.

Оп. 3.

Спр. 1. Протоколи засідань бригадного комітета української громади 10-ой Туркестанської артилерійської бригади.

14. Ф. 1076. Генеральне секретарство з військових справ Української Центральної Ради.

Оп. 3.

Спр. 6. Телеграмы о расположении и передвижении воинских частей.

15.Ф. 1076. Генеральне секретарство з військових справ Української Центральної Ради.

Оп. 3.

Спр. 41. Приказы по воинскому министерству.

16.Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу Армії УНР.

Оп. 2.

Спр. 7. Повідомлення, звіти, телефонограми штабів про становище на фронтах, рух військових ешелонів, накази по Головному управлінню Генерального штабу. 12 грудня 1918 р. - 12 березня 1919 р.

17.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР.

Оп. 2.

Спр. 1. Накази, постанови Директорії та штабу військ УНР.

18.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР.

Оп. 2.

Спр. 1. Накази, постанови Директорії та штабу військ УНР.

19.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР.

Оп. 2.

Спр. 2. Накази, постанови, інструкції Ради Народних Міністрів.

20.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР.

Оп. 2.

Спр. 15. Копія інтерв'ю С. Петлюри для італійського часопису "Л' Ідеа національ".

21.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР.

Оп. 5.

Спр. 4. Копії наказів та телеграм Директорії.

22.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР.

Оп. 5.

Спр. 16. Радіограми МЗС від уряду РРФСР.

- 23.Ф. 2188. Українська Начальна Команда Галицької армії.
Оп. 1.
Спр. 60. Переговори з Добровольчою армією.
- 24.Ф. 1509. Міністерство фінансів УНР.
Оп. 1.
Спр. 70.
- 25.Ф. 2188. Українська Начальна Команда Галицької армії.
Оп. 1.
Спр. 60. Переговори з Добровольчою армією.
- 26.Ф. 3156. Центральний Виконавчий Комітет Рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського округу (Румчероду).
Оп. 1.
Спр. 140. Вирізки з газет про діяльність Центральної Ради.
- 27.Ф. 3696. Міністерство закордонних справ УНР.
Оп. 2.
Спр. 89. Копії протоколів засідань уряду УНР.
- 28.Ф. 3696. Міністерство закордонних справ УНР.
Оп. 1.
Спр. 124. Листування про дипломатичні відносини з Польщею.
- 29.Ф. 3809. Особовий фонд Симона Петлюри.
Оп. 1.
Спр. 6. Відозва С. Петлюри “До українського народу”.
30. Ф. 3809. Особовий фонд Симона Петлюри.
Оп. 1.
Спр. 9. Копії листів Мазепи, Петлюри, Лівницького на Україні і про дальші плани боротьби з більшовиками та короткий відчит про взаємовідносини України з державами антанги” (22 лютого – 27 червня 1920 р.).
31. Ф. 3809 Особовий фонд Симона Петлюри.
Оп. 1.

Спр. 11 „Копии писем Украинской Директории о борьбе с большевиками, описание границ УНР” (1919 – 1920 рр.).

32.Ф. 3933. Особовий фонд Ісака Мазепи.

Оп. 1.

Спр. 2. Копії законів, постанов Директорії.

33.Ф. 4100. Всеукраїнська рада військових депутатів.

Оп. 1.

Спр. 1. Протоколи засідань Исполнительного комитета.

34.Ф. 4100. Всеукраїнська рада військових депутатів.

Оп. 1.

Спр. 24. Універсал. Именной список.

35.Ф. 4100. Всеукраїнська рада військових депутатів.

Оп. 1.

Спр. 776. Дело о передвижении войсковых частей, украинизация и их снабжение.

36.Ф. 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських емігрантських установ, організацій та осіб.

Оп. 1.

Спр. 1014. – Наказ Головної Команди Військ УНР від 7 липня-13 вересня 1920 р. та оперативні звіти штабу Армії УНР за 6-12 серпня 1920 р.

37.Ф. 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських емігрантських установ, організацій та осіб.

Оп. 1.

Спр. 316.

Центральний державний історичний архів України у Львові

(ЦДІАУ у Львові), м. Львів

38. Ф. 359. Особовий фонд О. Назарука.

Оп. 1.

Спр. 371. Матеріали Української Національної Ради.

39. Ф. 370. Особовий фонд Р. Лащенко.

Оп. 1.

Спр. 21. Листи до Петлюри.

40. Ф. 760. Особовий фонд Г. Степури.

Оп. 1.

Спр. 21. Листи, телеграми тощо. 1920 р.

II. Періодичні видання

41. Аспекти. – 17-июля. – 2009

42. Галицький голос. – 1919. – 16 серпня.

43. Громадська думка. – 1920. – 2 січня.

44. Громадська думка. – 1920. – 4 січня.

45. День №81-82. – 2010. – 14-15 травня.

46. День №86-87. – 2010. – 21-22 травня.

47. Киевская мысль. – 1917. – 5 грудня.

48. Киевская мысль. – 1917. – 9 грудня.

49. Киевская мысль. – 1917. – 12 грудня.

50. Козацька думка. – 1917. – 8 грудня.

51. Народна воля. – 1917. – 14 жовтня.

52. Народна воля. – 1917. – 20 грудня.

53. Народна воля. – 1917. – 22 жовтня.

54. Народна воля. – 1917. – 3 жовтня.

55. Народна воля. – 1918. – 26 січня.

56. Народна воля. – 1917. – 1 листопада.

57. Наша зоря. – 1921. – Ч.10-11. – С.15.

58. Наша зоря. – 1921. – Ч.12. – С.28.

59. Нова громада. – 1917. – 28 грудня.

60. Нова Рада. – 1918. – 12 січня.

61. Нова Рада. – 1917. – 10 травня.

62. Республіка. – 1919. – Ч. 10. – 13 лютого.

- 63.Республіка. – 1919. – Ч. 64. – 17 квітня.
 64.Республіканець. – 1918. – 19 грудня.
 65.Рідний курінь. –1917. – 6 жовтня.
 66.Робітнича газета. –1917. – 21 квітня.
 67.Село. – 1918. – 26 листопада.
 68.Трибуна. – 1918 . – 18 грудня.
 69.Українська ставка. – 1919. – 5 березня.
 70.Южный край. – 1918. – 24 декабря.

III. Спеціальна література

71. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о Гражданской войне : в 3 т. / Антонов-Овсеенко В. А. – М. – Т. 1. – 1924. – 297 с.
 72. Бережинський В. Військова організація основних українських державних формувань. Ч. 3. Збройні сили України 1917–1921 рр. / В. Бережинський. – К. : Академія збройних сил України, 1995. – 40 с.
 73. Білан Ю. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918–1920 роках / Ю. Білан. – К., 1957. – 48 с.
 74. Білодід І. Українська РСР у період громадянської війни 1917–1920 / І. Білодід. – К., 1967. – 422 с.
 75. Большевисткие организации Украины (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): сб. докум. и матер.– К. : Госиздат УССР, 1957. – 567 с.
 76. Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине / Е. Бош. – М., 1919. – 55 с.
 77. Брик О. Тернистий шлях Українського Уряду (1918–1921) / О.Брик. – Вінніпег, 1969. – 152 с.
 78. Варгатюк П. Л. В огне трех революцій / П. Л.Варгатюк, В. П.Солдатенко, П. М. Шморгун. – К. : Изд-во политической литературы Украины, 1986. – 250 с.
 79. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. – К., 1977. – Ч. 1. – 711 с.; 1982. – Ч. 2. – 959 с.

80. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине (февраль 1917 – февраль 1918 гг.). Хроника важнейших исторических, политических и революционных событий / сост. П. Варгатюк. – К., 1982. – Ч. 2. – 956 с.
81. Верига. В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923: у 2 т. / Василь Верига. – Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича, 1998, – Т. 1. – 524 с.
82. Верига. В. Листопадовий рейд. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1995. – 190 с.
83. Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К.: Темпора, 2003. – 288 с.
84. Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чеботарів) / ред. В. С. Лозицький, А. В. Кентій ; вст. стаття В. Сідак / Академія СБ України, ЦДАГО України. – К.: “ТЕМПОРА”, 2003. – 288 с.
85. Винниченко В. Відродження нації: у 3 т. / Володимир Винниченко. – К.: Політвидав України, 1990. – Т. 1. – 348 с. ; Т. 2. – 328 с. ; Т. 3. – 524 с.
86. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борців за визволення / Володимир Винниченко. – К: Книга роду, 2008. – 797 с.
87. Військово-науковий вістник Генерального Штабу. – К., 1918. – Ч.2.
88. Він з когорти вождів: зб. конкурсних праць про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. – К.: Дніпро, 1994. – 151 с.
89. Вісник державних законів УНР. – 1919. – Вип. 22. – Ч. 282.
90. Вісник державних законів УНР. – 1919. – Вип. 36
91. Вісник державних законів УНР. – 1919. – Вип. 37. – Ч. 540.
92. Вісник державних законів УНР. – 1919. – Вип. 16.
93. Вісник Союзу Визволення України – 1917. – Ч. 165.
94. Вісник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – Ч. 1.
95. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 11–12.
96. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 19.
97. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 7.
98. Вістник Генерального Секретарства Військових Справ УНР. – 1917. – № 22–23.

99. Вістник Ради Народних Міністрів Української Республіки. –1918. –13 січня
100. Вістник Українського Військового Генерального Комітету. –1917. –Ч.3-4.
101. Вішка О. Симон Петлюра в Польщі та Франції (1920–1926) // Polska I Ukraina. Sojusz 1920 roku i ego nastęstwa. – Torun, 1997. – S. 164.
102. Войнаренко О. До нової Полтави / О.Войнаренко. – Філядельфія, 1951. – 286 с.
103. Войнарович Б. Симон Петлюра / Б. Войнарович. – Львів, 1935. – 48 с.
104. Гай Ю. З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її спадкоємців / Ю. Гай. – К., 1980. – 124 с.
105. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / Микола Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
106. Гаркавенко Д. А. Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма / Д. А. Гаркавенко // История СССР. – 1968. – №5. – С. 55.
107. Гарчев П. І. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад / П. І. Гарчев. – К., 1983. – 150 с.
100. Героїка трагедії Крут. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 488 с.
101. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.). / М. П. Гетьманчук. – Львів, 2008. – 432 с.
102. Гнатюк М., Громовенко Л., Семака Л., Скорульська., Стус Д., Удовик С. 100 найвідоміших українців / Гнатюк М., Громовенко Л., Семака Л., Скорульська., Стус Д., Удовик С. – М.: Вече, К.: Орфей, 2001. – 584 с.
103. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – К., 1990. – 447 с.
104. Голуб П. А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 – февраль 1918 г.) / П. А. Голуб. – К., 1958. – С.159.
105. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: утворення та боротьба за державу / Віктор Голубко. – Львів, 1997. – 228 с.

106. Голубко В. Варшавська угода 1920 р. та її перспектив у візії західноукраїнських політиків / Віктор Голубко // Україна модерна. – Львів: Вид-во Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002. – С. 15–19.
107. Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С. Петлюри / Віктор Голубко // Ефективність державного управління. – 2002. – Вип. 1 – 2. – С. 106–112.
108. Голубко В. Українська військова еліта в національному державотворенні 1917-1920 рр. / В. Голубко // Шляхами історії: наук. зб. історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка. – Львів : Піраміда, 2004. – С.281.
109. Гражданская война на Украине (1918–1920): сб. докум. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 3. – 371 с.
110. Грушевський М. Статті з останніх днів // Михайло Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський. – К.: Знання, 1991. – 240 с. – С. 104.
111. Грушевський М. Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень – серпень 1917 року) // Михайло Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – 240 с.
112. Грушевський М. Українська Центральна Рада та її універсал // Михайло Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – 240 с.
113. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 9. – С. 124.
114. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння : до питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва.1917–1921 рр. / Богдан Гудь, Віктор Голубко. – Львів : Українські технології, 1997. – 67 с.
115. Гудь Б. Українсько-польська військово-політична співпраця у 1917-1921 рр.: генеза, результати, уроки / Богдан Гудь. // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1996. – №3. – С. 120-135.

116. Гудь Б. Українці-Поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття / Богдан Гудь. – Львів: Кальварія, 2009. – 180 с.
117. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї / Тарас Гунчак. – К., 1993. – 48 с.
118. Гунчак Т. Україна : перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К. :Либідь,1991. – 288 с.
119. Гурко В. Политическое положение на Украине / В.Гурко // Революция на Украине : по мемуарам белых. – Москва ; Ленинград : Госиздат, 1930. – С.212-221.
120. Деникин А. Очерки русской смуты : в 5 т. / А.Деникин. – Берлин : Слово, 1924. – Т.3. – 271 с. ; 1925. – Т.4. – 244 с. ; 1926. – Т.5. – 365 с.
121. Дещинський Л. З історії створення збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 –квітень 1918 рр.) / Л. Дещинський, В. Голубко // Розбудова держави. – 1996. – № 6. – С. 50-55.
122. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920. Документи і матеріали: у 2 т. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.; Т.2. – 744 с.
123. Дмитрієнко М. С. Петлюра і перші нагороди України / Микола Дмитрієнко, Володимир Бузало // Полтавська Петлюріана: Матеріали II Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993. – Полтава, 1993. – 92 с. – С. 44-46.
124. Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упорядник О. Веремійчик. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 248 с.
125. Документи Української Центральної Ради: у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – 589 с.; Т. 2. – 422 с.
126. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Доба Центральної Ради / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 1. – 437 с.
127. Дорошенко. Д. Історія України 1917–1923: Українська Гетьманська Держава 1918 року / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 2. – 424 с.
128. Дорошенко. Д. Історія України 1917–1923 / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен, 1966.– 600 с.

129. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 pp.) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
130. Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра : життя і діяльність / Борис Дорошенко-Товмацький. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 2005. – 608 с.
131. Доценко О. Літопис Української революції: матеріали і документи до історії Української революції 1917–1923 / О. Доценко. – Т. 2. – Кн. 4. – Київ; Львів, 1923. – 364 с.
132. Євтимович В. Військо / В. Євтимович. – Львів, 1938. – 64 с.
133. Євтимович В. Військо йде. Уривок зі споминів про березень 1917 року в Києві / В. Євтимович. – Львів, 1937. – С.23.
134. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. / Сергій Єфремов. – К.: Генеза, 1997. – С. 370–380.
135. Жовтнева революція і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – 592 с.
136. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923: Документи і матеріали: У 5 т. / За ред. О. Карпенка. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. 2. – С. 423.
137. Затонський В.П. Уривки з спогадів про українську революцію / В. П. Затонський // Літопис революції. –1929. – № 4. – С. 139–172 ; №5. – С. 115–141.
138. Збараський С. Крути. У 40-річчя Великого Чину 29 січня 1918 – 29 січня 1958 / С.Збараський. – Нью-Йорк, 1959. – 104 с.
139. Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП “Фенікс”, 1992. – 260 с.
140. Зінкевич Р.Д. Національне військове будівництво в період Української Центральної Ради / Р. Д. Зінкевич // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – № 571. – 2006. – С. 165–170.
141. Зленко П. Симон Петлюра. Матеріали до бібліографічного покажчика / П. Зленко. – Париж, 1939. – 72 с.

142. Игренов Г. Екатеринославские воспоминания / Г. Игренов // Революция на Украине: по мемуарам белых. – Москва; Ленинград: Госиздат, 1930. – С. 186–195.
143. Из Киевских воспоминаний А. Гольденвейзера // Революция на Украине : по мемуарам белых. – М. ; Л. Госиздат, 1930. – С.1- 63.
144. Іванис В. Симон Петлюра – президент України 1879–1926) / В. Іванис. – Дрогобич: Бескид, 1991. – 256 с.
145. Історія України від найдавніших часів до сьогодні. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 1100 с.; додатки.
146. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; За ред. В. М. Литвина. – К.: Знання-Прес, 2006. – 406.
147. Історія України. Короткий курс / С. Белоусов, К. Гуслистий, О. Оглоблін та ін. – К.: Вид-во НАН УРСР, 1940. – 412 с.
148. Історія Української РСР / під ред. К. Дубини. – К.: Наукова думка, 1976. – 568 с.
149. Какурин Н. Стратегический очерк гражданской войны / Николай Какурин. – М., 1926. – С.27.
150. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році / М.Капустянський. – Мюнхен, 1946. – Ч. 3. – 128 с.
151. Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського Військового Генерального Комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради / В.Кедровський. – Вінніпег: Тризуб, 1967. – 526 с.
152. Кедровський В. В боротьбі за державність / В.Кедровський // За державність. – Торонто,1964. – 36.10. – С.12–13.
153. Кедровський В. Всеукраїнський Військовий Генеральний Комітет і Тимчасове Правительство (уринок зі споминів) / В.Кедровський // Літературно-науковий вістник. –1923. – Кн. 5. – С. 38.

154. Кедровський В. Початки національного війська / В. Кедровський // Збірник пам'яти Симона Петлюри. – К. : МП “Фенікс”. – С. 216-220.
155. Кедровський В. Приїзд московських міністрів до Києва (в кінці червня 1917 року) і військова справа / В.Кедровський // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1923. – Кн. XII. – С. 333.
156. Кириченко Ю. До історії українського військового судівництва / Ю. Кириченко // За державність. – Каліш, 1936. – Ч. 3. – С. 65-68.
157. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 575 с.
158. Колдяничук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 / О. Колдяничук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 278 с.
159. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції / Є. Коновалець. – Прага : Накладом проводу Укр. Націоналістів, 1948. – 48 с.
160. Копиленко О. Л. “Сто днів” Центральної Ради / Олександр Копиленко . – К. : Вид-во “Україна”, 1992. – С.179-180.
161. Копилов А. Зовнішня політика С. В. Петлюри: прорахунки та опущені можливості (актуальна точка зору) / А. Копилов. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державно-педагогічного університету. Історичні науки – Т. 3(5). – К., 1999. –С. 302-306.
162. Корбут С. Симон Петлюра / С. Корбут. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 52 с.
163. Костишин Е. І. Військово-політична діяльність Симона Петлюри у період Центральної ради / Емілія Костишин // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету Запоріжжя: ВНУ, 2010. – вип. ХХІХ. – С. 93–98.
164. Костишин Е. І. Єврейське питання у часи Директорії Української народної республіки / Емілія Костишин // Всеукраїнський науковий журнал “Мандрівець”. – 2010. – № 4. С. 33 – 37.

165. Костишин Е.І. Симон Петлюра та політичний курс Директорії УНР (кінець 1918 – сер. 1919 рр.): зовнішньополітичний аспект / Емілія Костишин // Історичні студії Волинського Національного університету ім. Л. Українки. – вип. III. – Луцьк, 2010. – С. 58 – 64.
166. Костишин Е.І. Політична та військова зумовленість польсько-українського союзу Пілсудський – Петлюра 1920 року / Емілія Костишин // Військово-науковий вісник Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – вип. 14. – Львів, 2009. – С. 38 – 48.
167. Крезуб А. Повстання проти гетьмана й Січові Стрільці / А. Крезуб // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Грудень.
168. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. – Львів, 1992. – 712 с.
169. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади / Г. Лапчинський // Літопис Революції. – Харків, 1927. – № 5–6. – С. 46–66.
170. Летопись революции. – 1926. – № 5. – С.85.
171. Литвин М. Польсько-український військово-політичний діалог 1918-1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод / М. Литвин. // Polska I Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Torun, 1997. – S. 248-259.
172. Литвин С. Державотворча та військова діяльність Симона Петлюри в добу Директорії Української Народної Республіки / Сергій Литвин // Военна історія. – 2006. – № 1–3. – С. 25-30.
173. Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана / Сергій Литвин. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
174. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922). / Андрей Лихолат. – К.: Изд-во политической литературы, 1954. – 655 с.
175. Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. / І. Лісевич // Polska I Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Torun, 1997. – S. 81–99.

176. Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії (червень-листопад 1919 р.): Автореф. дис. канд. істор. наук / В. Лозовий. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – 20 с.
177. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. / Володимир Лободаєв. – К. : Темпора, 2010. – 672 с.
178. Мазепа І. Творена держава (боротьба 1919 р.) / І.Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП Фенікс, 1992. – С. 16–75.
179. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
180. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919) / М. Майоров. – К., 1922. –109 с.
181. Мамчур Т. Правда про обставини виїзду Головного Отамана Симона Петлюри за кордон 5–6 грудня 1919 року. / Т. Мамчур // Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969. – С. 452.
182. Марущенко-Богданівський А. Штурм “Арсеналу” /А. Марущенко-Богданівський // Табор. –Варшава, 1927. – Ч. 5. – С 20-23.
183. Мина Ж. В. Збройні сили Директорії на початку її існування (листопад 1918 – травень 1918) / Жанна Мина // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – № 408. – 2000. – С. 49–54.
184. Мірчук П. Причина загибелі УНР / П.Мірчук //Державність. –1991. – № 3 ; 1992. – № 1, 2, 4 ; 1994. – № 1–2.
185. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Львів,1994. – 571 с.
186. Монкевич Б. Спомини з 1918 р. / Б.Монкевич. – Львів,1928. – 208 с.
187. Мороз В. Україна в ХХ столітті / Валентин Мороз. – Тернопіль : Видавничий відділ управління по пресі,1992. – 127 с.
188. На пекучі теми // Галицький голос. – 1919. – 16 серпня.
189. Назарук О. Рік на Великій Україні: конспект споминів з укр. Революції / О. Назарук. – Відень : Укр. Прапор, 1921. – 344 с.

190. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / М. Омелянович-Павленко. – К.: Планета людей, 2002. – 160 с.
191. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук / М. Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.: іл..
192. Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Павленко Ю., Храмов Ю. – К., 1995. – 262 с.
193. Падалка М. Виступ Полуботківців 4-6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу / М.Падалка //До зброї. – Тарнів, 1921. – 36.1. – С.58-74.
194. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / Марина Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – 688 с., іл.
195. Патер І. Союз визволення України: Проблеми державності і соборності / Іван Патер. – Львів, 2000. – 346 с.
196. Петлюра Симон. Главный атаман. В плену несбыточных надежд / Под. ред. М. Поповича, В. Мироненко. – М.; СПб.: Летний сад, 2008. – 479 с.
197. Петлюра С. “Табір” (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) // Симон Петлюра. Статті / С. Петлюра. – К.: Дніпро, 1993. – 342 с. – С. 291.
198. Петлюра С. Лист до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка // Симон Петлюра. Статті / С. Петлюра. – К., 1993. – С. 223–224.
199. Петлюра С. Розпочинаючи видання // Петлюра С.В. Статті / С. Петлюра. – К., 1992. – С. 312.
200. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / Симон Петлюра. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – 480 с.
201. Петлюра С. Статті, листи та документи / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1979. – Т. 2. – 627 с.
202. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра; упоряд. В. Сергійчук. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – Т. III. – 616 с.

203. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / Петлюра Симон. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. IV. – 704 с.
204. Петлюра С. (псевд. Ряст О.) Сучасна українська еміграція та її завдання // Петлюра С. Статті / Симон Петлюра. – Щепйорно, 1923. – 83 с.
205. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання // Симон Петлюра. Статті / Симон Петлюра. – К., 1993. – С.231–276.
206. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.
207. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: ВД “ШКОЛА”, 2007. – 592 с., [18] арк. іл..
208. Полонська-Василенко Н. Історія України. Від середини XVII століття до 1923 року / Наталя Полянська-Василенко. – Київ: Либідь, 1993. – Т.2. – 606 с.
209. Полтавська Петлюріана: Матеріали II Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993. – Полтава, 1993. – 92 с.
210. Полтавська Петлюріана: Матеріали III Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 5 листопада 1994. – Полтава, 1996. – 208 с.
211. Полтавська Петлюріана: Матеріали IV Петлюрівських читань. – Полтава, 1999. – 160с.
212. Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918-1920 / За ред. Тадеуша Кшонстка. – Варшава, 2010. – 518 с.
213. Попович М. Червоне століття / М.Попович. – К. : АртЕК, 2005. – 690 с.
214. Про минуле Українського Генерального Комітету і початки організації Української армії // Наша зоря. – Ланцут, 1921. – №10–11. – С.16.
215. Прохода В. Вождь і військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926) / В. Прохода. – К., 1992. – С. 142.
216. Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою / Олег Романчук. – К., 1990. – 64 с.
217. Савченко В. Втрачені можливості для перемоги в листопаді 1920 р. / В. Савченко // Табор. – Каліш, 1924. – Ч. 2. – С. 101.

218. Савченко В. Симон Петлюра / Виктор Савченко. – Х. : Фолио, 2006. – 123 с. – (Серія : Знамениті українці).
219. Савченко В.А. Дванадцять війн за Україну / В. А.Савченко. – Харків: Фолио, 2008. – 415 с.
220. Савченко В.А. Симон Петлюра / В. А.Савченко. – Х.: Фолио, 2004. – 416 с.
221. Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР / В. Сальський // Табор. – Каліш, 1927. – Ч. 3. – С. 5–11.
222. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах // В. Сальський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 544 с.
223. Сергійчук В. Симон Петлюра / Володимир Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2009. – 568 с.
224. Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів і матеріалів. (Інститут досліджень модерної історії України, Фундація ім. Симона Петлюри, Філадельфія – США) // Володимир Сергійчук. – К., 1996. – 122 с.
225. Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали / упоряд. та передм. Василя Михальчука. – К. : Рада, 1996. – 319 с.
226. Симон Петлюра та українська національна революція / за ред. В. Михальчука. – К. : Рада, 1995. – 368 с.
227. Симон Петлюра. Його життя і праця. – К., 1918. – 16 с.
228. Симоненко Р. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 – березень 1921) / Р.Симоненко. – К., 1965 – 303 с.
229. Сідак В. Полковник Петро Болбочан. Трагедія українського державника / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – К. : Темпора, 2009. – 426 с.
230. Сірополко С. Літературно-журналістська діяльність Симона Петлюри / С.Сірополко // Тризуб. – 1936. – Ч. 29–30. – С. 3.
231. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський. – Київ, Філадельфія, 1995. – 495 с.

232. Славінський М. Симон Петлюра (1879–1926) / М. Славінський // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП Фенікс, 1992. – С.12.
233. Слюсаренко П. М. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 – листопад 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. „Військова історія” / П. М. Слюсаренко . – Київ, 2006. – 20 с.
234. Смовський К. Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917–1918 році / К. Смовський // За державність. – Каліш, 1935. – Зб.5. – С.154.
235. Солдатенков В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Солдатенко В. – К.: Світогляд, 2007. – 621 с. + ілюст. 16 с.
236. Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал, № 4 (478) січень – лютий 2008. – С. 75–88.
237. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.
238. Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Ф.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1992. – Ч. 5. – С. 38-51 ; Ч.6. – С.26-40; Ч. 7-8. – С. 24-39 ; Ч. 12. – С. 42-59.
239. Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського / Петро Солуха. – Б. м.: Хутір діда Петра, 1973. – 381 с.
240. Спицький В. Книга для читання з історії Української УРСР з початку ХХ ст. до наших днів / В. Спицький ; під ред. І. Гуржій. – К. : Радянська школа, 1971. – 245 с.
241. Срібняк І. Польська доба Симона Петлюри : 1920-1923 роки / І. Срібняк // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: зб. пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 187–199.
242. Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави та війська : до питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років / І. Срібняк // Симон Петлюра та

- українська національна революція : зб. пр. Другого конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – С.137-164.
243. Стахів М. Третя Советська Республіка в Україні / М. Стахів. – Нью-Йорк ; Детройт ; Скрантон, 1958. – 244 с.
244. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії / М. Стахів. – Тернопіль, 1992. – Кн. 1. – 171 с. ; 1993. – Кн. 2. – 248 с.
245. Стефанів З. Українські Збройні Сили в 1917–1921 р. Воєнно-історичний нарис / Зенон Стефанів. – Коломия, 1935. – С.47.
246. Стопчак М. Кам'янецька доба Директорії УНР у вітчизняній історіографії / М. Стопчак // Історичний журнал. – 1999. – №2. – С. 92-97.
247. Супруненко М. Спільна боротьба українського і російського народу за встановлення Радянської влади на Україні / М. Супруненко. – К., 1954. – 32 с.
248. Табачник Д. Вбивство Симона Петлюри / Д. Табачник // Укр. істор. журн. – 1992. – № 7/8. – С. 112–123.; № 9. – С. 122–128.
249. Темко Г. Виховна робота в Збройних Силах України: історія і сучасність / Г. Темко. – К.: Варта, 1996. – 145 с.
250. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – Київ; Львів, 1996. – 372 с.
251. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 – листопад 1918 (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко. – К.: Текмпора, 2009. – 480 с.
252. Ткачук А. Г. Революционное движение в армиях Юго-Западного и Румынского фронтов накануне Великого Октября: автореф. дис. на соискание научной степени доктора ист. наук / А. Г.Ткачук. – Львов, 1968. – 38 с.
253. Томашівський С. Під колесами історії / С. Томашівський. – Берлін: Укр. Слово, 1922. – 95 с.
254. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Юрко Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.
255. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни / Ю.Тютюнник. – Х.: Державне вид-во України, 1924. –107 с. – (репр. вид.).

256. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр.: Політичний огляд з документами в тексті і додатками / Юрій Тютюнник. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторійських, 1966. – 99 с.
257. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська УНР / О.Удовиченко. – Нью-Йорк, 1971. – 264 с.
258. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія, організація і бойові сили 1917 – 1921 / Олександр Удовиченко. – К.: Вид-во “Україна”, 1995. – 206 с.
259. Україна 1919 рік.: М. Капустянський. “Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році”. Є. Маланюк “ Уривки зі согадів”. Документи та матеріали: Документально-наукове видання / Передм. Я. Тимченко. /М. Капустянський, Є. Маланюк. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.: іл.
260. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / упоряд. В. Ф. Верстюк ; відпов. ред. В. А. Смолій. – К., 1996. – Т. 1. – 591 с.; 1997. – Т. 2. – 421 с.
261. Хміль І.С. Петлюра і петлюрівщина / І. С. Хміль // Український історичний журнал. – 1990. – №3. – С.107–119.
262. Хміль І.С. Політичні метаморфози Симона Петлюри / І. С. Хміль // Україна. – 1991. – № 4. – С.18–20.
263. Хрестоматія з історії УРСР / упоряд. В. Спицький, І. Сургай. – К.: Радянська школа, 1971. – 199 с.
264. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 років: у 4 кн. / Павло Христю. – Нью-Йорк, 1969. – Кн. 1. –152 с.; Кн. 2. – 204 с.; Кн. 3. – 160 с.; Кн.4. – 192 с.
265. Цубов Л.В. Варшавські переговори уряду Директорії УНР з Польщею 1920 р. / Л. В. Цубов // Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – 1999. – №377. – С. 114-119.
266. Чайковський Ю. На Київському “Арсеналі” / Ю.Чайковський // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. – К., 1957. – С. 66 - 83.
267. Червоное казачество: воспоминания ветеранов. – М., 1969. – 256 с.

268. Чіхрадзе О.Ш. Проблема зовнішньополітичної концепції в українському державному будівництві 1917-1920 рр. / О.Ш. Чіхрадзе // Вісник національного ун-ту “Львівська політехніка”. Держава та армія. – 2000. – № 408. – С. 40-48.
269. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919-1920 / Є. Чикаленко. – Київ-Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.
270. Шандрук П. Симон Петлюра – творець і вождь українського війська / Павло Шандрук // Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі. – Ч. 11–13. – С. 14–21.
271. Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року / С. Шелухін. – Прага: Вид-во Нова Україна, 1926. – 40 с.
272. Штендера Я. Засуджений до розстрілу / Я. Штендера. – Львів: Червона калина, 1995. – 256 с.
273. Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині / О. Я. Шульгін; упоряд.: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. – Автентич. відтворення вид. 1934 р. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 342 с.
274. Шульгін О. Думки і враження від подорожі на Україну / О. Я. Шульгін // Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919-1920. – Київ-Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 640 с. – С. 380-384
275. Шульгін О. Симон Петлюра та його закордонна політика / О. Шульгін // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – Прага, 1930. – С. 172-176.
276. Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди (історичні зошити) / Оксана Щусь. – К., 1992. – 86 с.
277. Юзевський Г. Слово про Петлюру / Г.Юзевський. – Кою Podkowy. Podkowa Leśna, 1998. – 36 с.
278. Яблонський В. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918-1920 рр.: Автореф. дис. канд. істор. наук / В. Яблонський. – К.: Київський національний університет, 1998. – 20 с.
279. Яблонський В. Основні проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду УНР (червень-грудень 1919 р.) / В.Яблонський // Вісн. Київ. ун-ту. – Сер. історії. – 1994. – С.155–164.

280. М. Яцюк Військово-політична діяльність Директорії Української народної республіки (1918 – 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. “Історія України” / Микола Володимирович Яцюк. – Харків, 2000. – 19 с.
281. Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wycoźstwie (1919–1924) J.J. Bruski. – Kraków, 2000. – 600 s.
282. Dziewanowski M. K. Joseph Pilsudski: A European Federalist / M. Dziewanowski. – Stanford, 1969. – 376.
283. Hunczak T. Ukraine and Poland in documents 1918–1922 / Taras Hunczak. – New-York ; Paris ; Sidney ; Toronto, 1983. – Vol.1. – 456 p. ; Vol.2. – 468 p.
284. Krzastek T. Wojna Polsko-Rosyjska 1919–1920. / Tadeusz Krzastek. – Warszawa, 1995. – 13 s.
285. Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920. – Warszawa, 2009. – 470 s.
286. Potocki R. Polska a kwestia ukraińska (1920–1939). Idea restytucji Ukrainńskiej Republiki Ludowej / R Ryshard Potocki. – Lublin, 1997. – 564 s.
287. Serednicki A. Symon Petlura. Życie i działalność / Antoni Serednicki. – Warszawa, 1997. – 102 s.
288. Skaradziński B. Polskie lata 1919–1920 / Bohdan Skaradziński. – Warszawa, 1993. – T. 2. – 457 s.
289. Stempowski S. Ukraina (1919–1920) / Stanisław Stempowski // Zeszyty historyczne. – Paryż, 1972. – Z.21. – S.64–88.
290. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Ryszard Torzecki. – Kraków, 1989. – 54 s.
291. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939 / Emilian Wiszka. – Toruń, 2001. – 134 s.
292. www.irekw.internetdsl.pl/listy_petlury.html
293. <<http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Munich.php>>